

Юрій Шаповал

НЕПРОЩЕНИЙ

Олександр Довженко
і комуністичні спецслужби

НЕПРОЩЕНИЙ

**Олександр Довженко
і комуністичні спецслужби**

Інститут політичних
і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса
Національна академія наук України

Інститут політичних досліджень
Польська академія наук

НЕПРОЩЕНИЙ

Олександр Довженко
і комуністичні спецслужби

Авторський текст,
упорядкування документів,
примітки

Юрія Шаповала

Варшава–Київ–Харків
2022

DIALOG

Видання фінансується за програмою Міністра
Освіти і Науки Республіки Польща під назвою
«Діалог» на 2019–2022 роки.

Рецензент: Ян Яцек Бруський, професор, доктор історії

Редактор: Ірина Брязгун

Технічний редактор: Конрад Биздра

Коректори: Ірина Брязгун, Конрад Биздра

Показчик імен: Пауліна Биздра-Куш

Верстка: Пйотр Гурський

Дизайн обкладинки: Пйотр Гурський

На обкладинці використано автопортрет Олександра Довженка
(Музей кіностудії імені Довженка в Києві)

ISBN 978-83-66819-30-6

© Юрій Шаповал & Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії
наук України (Київ)

вул. Генерала Алмазова, 8

01011, Київ – 11

Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

ul. Polna 18/20

00-625 Warszawa

Надруковано у:

Volumina. Daniel Krzanowski

ul. Ks. Witolda 7-9

71-063 Szczecin

(91) 812 09 08

druk@volumina.pl

volumina.pl

Зміст

Список скорочень	7
Вступ	13
Розділ 1	
Чи можна вибудовувати образ людини на підставі доносів? ...	21
Розділ 2	
Чому Олександр Довженко потрапив під чекістські софіти ...	53
Розділ 3	
Дещо про агентів	83
Розділ 4	
Юлія, Юлька, Юля-Пуля, Юлюша, Юлія Іполитівна	127
Розділ 5	
Кінокороль і євреї	159
Розділ 6	
Чекісти, агенти, вожді і фільми Довженка	203
Розділ 7	
Війна і по війні	283
Кілька слів від автора вже після 24 лютого 2022 р.	325
Бібліографія	329
Показчик імен	339
Summary	351

Список скорочень

АН	– Академія наук
АРСР	– Автономна Радянська Соціалістична Республіка
ВАПЛІТЕ	– Вільна академія пролетарської літератури
ВАСГНІЛ	– Всесоюзна академія сільськогосподарських наук імені Леніна
ВДІК	– Всесоюзний державний інститут кінематографії
ВКП(б)	– Всесоюзна комуністична партія більшовиків
ВЛКСМ	– Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
ВПЦР	– Всеукраїнська Православна Церковна Рада
ВТКЗ	– Всеукраїнське товариство культурних зв'язків
ВУАМЛІН	– Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів
ВУАН	– Всеукраїнська академія наук
ВУСПП	– Всеукраїнська спілка пролетарських письменників
ВУФКУ	– Всеукраїнське фото-кіно-управління
ВУЦВК	– Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

- ВУЧК – Всеукраинская чрезвычайная комиссия (Всеукраїнська надзвичайна комісія, ВУНК)
- ВЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем (Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем)
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві
- ГПУ – Государственное политическое управление (Державне політичне управління, ДПУ)
- ГРУ – Головне розвідувальне управління
- ГУТБ – Главное управление государственной безопасности (Головне управління державної безпеки)
- ГУК – Головне управління кінематографії
- ГУПХФ – Главное управление по производству художественных фильмов (Головне управління з виробництва художніх фільмів)
- ГУРСМ – Головне управління робітничо-селянської міліції
- ГУЛАГ – Главное управление лагерей (Головне управління таборів)
- ДКО – Державний комітет оборони
- ДР – служба проведення диверсій и индивидуального террора (служба здійснення диверсій та індивідуального терору)
- ЄАК – Єврейський антифашистський комітет
- ЖЗЛ – «Жизнь замечательных людей»
- КГБ – Комитет государственной безопасности (Комітет державної безпеки, КДБ)
- КеМ – Кіно-експериментальна майстерня
- КІУС – Канадський інститут українських студій
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
- ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

МВД	–	Министерство внутренних дел (Міністерство внутрішній справ)
МГБ	–	Министерство государственной безопасности (Міністерство державної безпеки)
НАН	–	Національна академія наук
НКВД / НКВС	–	Народный комиссариат внутренних дел (Народний комісаріат внутрішніх справ)
НКГБ	–	Народный комиссариат государственной безопасности (Народний комісаріат державної безпеки)
НКЗС	–	Народный комиссариат закордонних справ
НСДАП	–	Национал-социалистична робітничка партія Німеччини
ОГПУ	–	Объединенное государственное политическое управление (Об'єднане державне політичне управління)
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
ОУН	–	Організація український націоналістів
ОЧГ	–	оперативно-чекістські групи
ПК	–	політичний контроль
РАПП	–	Російська асоціація пролетарських письменників
РГАЛИ	–	Российский государственный архив литературы и искусства (Російський державний архів літератури і мистецтва)
РКП(б)	–	Російська комуністична партія (більшовиків)
РМ	–	Рада Міністрів
РНК	–	Рада Народних Комісарів
РРФСР	–	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б)	–	Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)

РСР	– Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА	– Робітничо-Селянська Червона Армія
СБУ	– Служба безпеки України
СВУ	– Спілка визволення України
СОУ	– Секретно-оперативне управління
СПО	– Секретно-политический отдел (Секретно-політичний відділ)
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки
УАПЦ	– Українська автокефальна православна церква
УВО	– Українська військова організація
УГБ	– Управление государственной безопасности (Управління державної безпеки)
УКП	– Українська комуністична партія
УКП(б)	– Українська комуністична партія (боротьбистів)
УМВД	– Управління Міністерства внутрішніх справ
УНКВД	– Управління Народного комісаріату внутрішніх справ
УНР	– Українська Народна Республіка
УПСР	– Українська партія соціалістів-революціонерів
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП	– Українська соціал-демократична робітничка партія
УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР	– Українська Центральна Рада
ЦВК	– Центральний Виконавчий Комітет
ЦДАГОУ	– Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК	– Центральний Комітет
ЦКК	– Центральна контрольна комісія

- ЦОС – Центр общественных связей
(Центр громадських зв'язків)
- ЧК – Чрезвычайная комиссия (Надзвичайна комісія)
- ICTV – International Commercial Television
(Міжнародне комерційне телебачення)
- RSNA – Reichssicherheitshauptamt
(Головне управління державної безпеки)

Вступ

Якби мені хтось запропонував вигадати спойлер до цієї книжки, я б не замислюючись, взяв слова Станіслава Єжи Леца. Ось вони, ці чудові слова, що виразно відбивають суть підкомуністичного життя Олександра Довженка (хоча й не лише одного його): «Можна перейти на позиції ворога, залишаючись на власних»¹. Звісно, у цих словах більше суму, ніж будь-чого іншого. Проте в них є і мужність, і оптимізм. Вони на диво пасують тим обставинам, за яких опинився і перебував до кінця свого життя батько українського кінематографа, за яких він вперто намагався зберегти Україну для себе і для світу.

Беручи Олександра Довженка під приціл, організовуючи тотальне стеження за ним і системно формуючи контент цього стеження у вигляді секретної і недоступної раніше справи-формуляра, збираючи донесення і частково доноси, аналізуючи зібрану інформацію та компромат, чекісти вперто робили з Довженка людину з підпілля. Вони були переконані, що Олександр Довженко – український націоналіст-петлюрівець, не сприймає радянський лад, завжди має власну думку, що далеко

1 С. Є. Лец, *Незачесані думки*, пер. А. Павлишин, Дух і Літера, Київ 2006, с. 98.

не завжди збігається з думкою, як в ті часи мовилося, партії та уряду. І навіть плекає якісь підступні контрреволюційні наміри.

Звісно, ще перед тим, як прочитати справу-формуляр, ще до аналізу секретних службових чекістських документів, я читав щоденник Олександра Довженка (і цензурований текст радянського часу, і замовчувані раніше фрагменти, що друкувалися в перебудовний час та пізніше). Мені здавалося, що я вже ніби був готовий до такого образу великого кінорежисера. Одначе справа-формуляр справила своє неповторне враження: важко було уявити, що у орденоносця і лауреата Сталінських премій, члена різноманітних державних і громадських комісій, комітетів, рад, особи ніби однозначно інтегрованої в систему паралельне з публічним, офіційним внутрішнє, нонконформістське життя мало такий засяг. Чекістські «біографи» Олександра Довженка, очевидно, самі того не бажаючи, показали, яким насправді він був у лещатах добровільно-примусового служіння комуністичному режимові.

Також я ж ніколи не думав, що Олександр Довженко настільки масштабно і щільно був оточений агентами і був до такої міри ненависним для тих, хто заздрив йому чи просто не сприймав його людські якості. При чому серед них були люди, які його знали не роками, а десятиліттями. Він ставився дружньо і доброзичливо, а тому не боявся бути відвертим з ними. Вони ставилися до нього, делікатно висловлюючись, по-різному. Тим не менш вони слухали його одкровення, рефлексії, бачили його не лише на гребені успіху, а й у гніві, розпачі, сумнівах, образах. Саме тому справа-формуляр, крім донесень і доносів, проявляє до нас власний голос Олександра Довженка.

Він постає не як ікона, а як абсолютно реальна, жива, дуже імпульсивна і вразлива людина, із перевагами і вадами, з плюсами, з мінусами. Особисто для мене це дуже важливо. А знаєте чому? Тому що були (особливо в радянський і перебудовний час) та й частково залишилися (як їх позначаю для себе)

довженкознавці-байкарі, які вміють про Довженка дуже розповісти «красиво» (переважно з віктимними акцентами). Тож ви ніколи не зрозумієте, яким же він був насправді і чому ж це він так страждав при такому публічному успіху. Саме ці люди найчастіше висловлювали і висловлюють сумніви, а чи не компрометує Довженка публікація чекістських документів без купюр?

Не думаю, що цього варто боятися. Тому що існує особистість митця, і є його твори. І твори, зроблене митцем живе окремо, своїм власним життям. Про це не варто забувати, коли йдеться про твори Олександра Довженка, про його внесок в культуру – про його кіно, прозу, про його діяльність як організатора українського кінематографа, як педагога і так далі.

А коли ми говоримо про особу митця, його характер, його приватне життя, його ставлення до інших людей та й до самого себе, – це зовсім інша розмова. Особа може разюче відрізнятись від її креативної спадщини. Так само як, наприклад, політик може робити великі речі, але в особистому житті бути дивною або навіть малоприємною людиною. Недаремно колись великий політичний міметист Талейран зауважив, що цілі народи жажнулись би, якби дізнались, які дрібні люди ними керують. Це було сказано про політиків, про державних керманічів.

Проте наполягаю: і щодо митців також треба розрізняти особисте життя і творчість, параметри характеру і параметри таланту. Так, Олександр Довженко був генієм. Це не підлягає сумніву. Однак це не повинно заважати проблематизації того, що частина його творчої спадщини працювала на тоталітарний режим. Питання полягає в тому, чому і як так сталося. Ознайомлення із справою-формуляром дозволяє ще глибше зрозуміти, чому і за яких обставин згенерувалася згадана частина його спадщини. Чому геній Довженка ніколи не зміг пробити той мур фальшивої доби, який його оточував і не давав його творчим зусиллям вийти, вирватися з певних параметрів.

Недаремно за десять років до свого відходу у вічність Олександр Довженко написав у щоденнику: «Мені стало трохи страшно, і стало мені боляче, що вмру я, так і не сказавши свого слова людям, так і не виплюнувши свого болю в очі моїм убивцям і катам»².

Олександр Довженко помилився. Справа-формуляр засвідчує, що його слово долітало до його катів (на щастя, лише ідеологічних, а не фізичних, як це було з багатьма його неординарними сучасниками). І його слово таки долітало до людей. Ось як про це писав Євген Сверстюк³:

У половині 50-х Україна жила чутками про Довженка і радістю від його «Зачарованої Десни». На початку 60-х у самвидаві «ходив» його кіносценарій «Україна в огні». Далі почали публікуватися уривки зі щоденників Довженка, і це був струмінь озону на весь СРСР. Шістьдесятники чимось зобов'язані своєму предтечі Довженкові, котрий фігурує серед авторів видання 1959 р. книги *Розстріляне відродження*⁴. Його переписували у шкільні

- 2 О. П. Довженко, *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013, с. 404.
- 3 Євген Олександрович Сверстюк (1927–2014) — літературознавець і публіцист, учасник руху шістдесятництва, політв'язень радянського режиму у 1972–1983 рр. Досліджував творчість Михайла Гоголя, Тараса Шевченка та Івана Франка.
- 4 Антологія *Розстріляне відродження* була укладена літератором-емігрантом Юрієм Лаврінком на замовлення керівника Літературного інституту і головного редактора польського еміграційного журналу «Культура», прихильника польсько-українського порозуміння Єжи Г'єдройця. Вперше опублікована у 1959 р., вона давала уявлення про естетичну вартість української літератури двадцятих–тридцятих років і водночас про масштаби репресій, що їх чинила більшовицька влада проти творців тієї літератури. Антологія містила скорочену версію статті Олександра Довженка 1928 р. *До проблеми образотворчого мистецтва*. Цій публікації передував нарис Юрія Лаврінченка про життя і творчість Олександра Довженка. Тут, зокрема, мовилося: «Довженка, його мистецтво, його долю не можна зрозуміти без врахування того, що він виріс у атмосфері державного і культурного відродження України 1917–19 і 1917–30 років. Його шедеври могли появитися тільки в атмосфері таких самих непроминальних шедеврів Тичини, Куліша, Хвильового, Курбаса, Рильського, Бажана, Яновського та ін-

зошити. Зрештою, сама біографія Довженка – це велика і повчальна драма на всі часи. Ніколи не проходить безслідно такий крок, одважний вибір – на грані прірви⁵.

Направду, перейти на позиції ворога, залишаючись на своїх (якщо використовувати формулу Станіслава Єжи Леца) – це і драма, і відважний вибір. Олександр Довженко його зробив. Що з того вийшло і що було наслідком, ви зрозумієте, прочитавши цю публікацію.

Важливо пояснити її конструкцію. Оскільки документів у чотирьох томах справи дуже багато, я вирішив підготувати розділи з моїми авторськими текстами і до кожного розділу додавати добірку документів, що відповідають темі конкретного розділу. Розділи я вирішив присвятити найбільш цікавим, а часом вельми пекучим темам. Визначав я їх змістом самих чекістських документів. Крім того, я прагнув пояснити, через що виникали згадані документи.

Відтак читачі можуть скласти думку про мої спроби аналізувати, інтерпретувати згадувані події чи проблеми, вписати їх у тогочасний історико-політичний контекст. А крім цього кожен, хто читатиме це видання, зможе самостійно проаналізувати те, що писали і читали чекістські «біографи» Олександра Довженка. Особливу увагу при підготовці книги я, зокрема,

ших творців Розстріляного Відродження, що підносили українську культуру до сучасного їм рівня передових культур світу. І зрозуміло, що Довженків талант потрапив разом з їхніми талантами під поліційні удари Москви 1930–34 років. Усі вони разом відвернули своїми мистецькими подвигами культурну смерть України, що її заготовила була комуністична реставрація російського імперіалізму. Це добре розумів Довженко». Ю. Лавріненко, *Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія-проза-драма-есеї*, Instytut Literacki, [Париж] 1959, с. 865.

5 Є. Сверстюк, *Рукописи горять. Але любов триває*, [в:] *Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії. Збірник матеріалів*, ВМА «Герен», Луцьк 2005, с. 116–117.

звернув на те, щоб пояснити, а хто ж ці «біографи», як складалися їхні долі, що вони отримали за те, що були ревними захисниками системи, що зрештою нещадно нищила і їх самих. Отже, у книзі ви знайдете великий довідковий матеріал (він стосується не лише чекістів) та індекс імен.

Мій приємний обов'язок подякувати всім, хто сприяв появі цієї книги. Адресую слова подяки насамперед директорові Галузевого державного архіву Служби безпеки України Андрієві Когуту, директорці Центрального державного архіву громадських об'єднань України Ользі Бажан. Дякую за допомогу моему багатолітньому співавтору Вадиму Золотарьову. Я вдячний за кваліфіковану допомогу і рекомендації моїм колегам-історикам Ігорю Шуйському з Харкова і співробітнику Меморіалу Микиті Петрову з Москви. Сердечно вдячний за поради довженкознавцю Сергію Тримбачу, який, на мою думку, є на сьогодні найкращим біографом Олександра Довженка, і який своїми підказками допомагав мені зорієнтуватись у безмежному, вельми бурхливому і часом амбівалентному довженкознавчому морі.

Моя величезна подяка за велику допомогу у підготовці цієї публікації режисерці Ірині Шатохіній, з якою ми співпрацюємо з 2008 р., створюючи історико-документальні фільми. У 2014 р. пані Ірина відзняла документально-ігровий фільм *Довженко в огні*. У цьому неординарному проєкті мені довелося виступати в ролі співавтора сценарію і ведучого. Вже тоді ми мали доступ до матеріалів справи-формуляра, а Ірина Шатохіна виявляла (і виявила тепер, допомагаючи мені готувати цю книгу до друку) неабияку ерудицію, працездатність і вміння використовувати тоді ще не всім доступну згадану справу з Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Дякую Маріанні Фумаровій і Олександрю Красовицькому, яким знадобилось велике і мужнє терпіння, щоб дочекатися

від мене рукопису цього видання, і які витримали інспіровані винятково мною всі труднощі у цій справі.

Окрема подяка директорів Інституту політичних досліджень Польської академії наук, професору Гжегожу Мотиці. Саме з його ініціативи ця книжка з'являється друком у Варшаві. Моя щира повага і вдячність Ірині Брязгун і Конраду Биздрі, які взяли на себе тягар прочитання і редагування мого тексту, висловили слушні міркування і зауваги. Окремо дякую пані Ельжбеті Кжевській за її зусилля в організації цього видання та її слушні поради.

Юрій Шаповал
професор, доктор історичних наук

Розділ 1

Чи можна вибудовувати образ людини на підставі доносів?

Запитання, що стало заголовком розділу, поставив кінорежисер Олександр Муратов¹. Він був незадоволений моєю публікацією 2004 р., в якій я розповідав про справу-формуляр на Олександра Довженка². Чомусь пан Муратов вирішив, що я «наважився судити Олександра Довженка», аналізуючи непублічні (і не зовсім, як би сказали нині, політкоректні) висловлювання всесвітньо відомого художника, письменника і кінорежисера³. Всупереч цьому твердженню я завжди виходив і виходжу з того, що історик – не суддя і не прокурор. Історик в першу чергу дослідник, який за імператив має непрогнозоване і реалістичне зображення та інтерпретацію подій минулого. А чи подобаються комусь результати його досліджень – це справа інша.

1 Олександр Ігорович Муратов (нар. 1935) – кінорежисер, кіносценарист, літератор. У 1959 р. закінчив Всесоюзний державний інститут кінематографії (ВДІК), майстерня Сергія Герасимова. У 1962–1968 рр. – режисер Одеської кіностудії, а з 1968 – режисер Київської кіностудії ім. Олександра Довженка.

2 Див. Ю. Шаповал, «Теоретичний націоналіст». *Олександр Довженко та його чекістські «біографи»*, «Дзеркало тижня», 13–19 IX 2014.

3 Докладніше див. О. Муратов, *Знову про Довженка. Чи можна вибудовувати образ людини на підставі доносів*, «Дзеркало тижня», 23–31 X 2014.

Я також абсолютно не образився на Олександра Муратова за тональність його короткого, але аж занадто емоційного тексту. Не образився і за очевидні дурниці, які є в ньому. Наприклад, така:

Серйозно розглядаючи політичні погляди Довженка, можна дійти висновку, що вони були значною мірою націонал-демократичними, майже такими, які мали Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Симон Петлюра, Михайло Грушевський та навіть Роман Шухевич і Степан Бандера⁴.

Гадаю, що і сам Олександр Петрович не чекав би від себе таких політичних поглядів...

А ось питання про те, чи можна через недоступні раніше чекістські оперативні справи на ту чи іншу визначну особу (а на будь-кого такі справи не відкривались!) глибше розуміти її характер і світогляд, уточнювати чи навіть коригувати її образ, – це питання принципове, не побоююсь навіть сказати – методологічне.

Насамперед варто запам'ятати: згадані справи не спонукають до історичної олеографії. Видатні люди в цих справах не схожі на пам'ятники. Це не лаковані образи геніальних, видатних, визначних і майже досконалих особистостей. З пожовклих сторінок чекістських документів для внутрішнього вжитку постають живі люди з їх вадами і чеснотами. Тут відтворюється їхнє ставлення (і зміни цього ставлення) до інших людей, до певних подій і ситуацій, їх сумніви, страхи, муки ненависті і любові, омани і прозріння. Хіба раціонально все це ігнорувати на догоду якомусь канонізованому винятково світлому образу, що його, мовляв, не маємо права чіпати?

Водночас доцільно вказати і на певну небезпеку оперативних справ. Йдеться не про те, що вони можуть для когось підважити авторитет тієї чи іншої особи. Йдеться про обе-

4 Там само.

режність, з якою слід підходити до таких справ. Почнемо з термінології. «Чи можна вибудувати образ людини на підставі доносів?» – запитував мій критик. Та він не поцікавився, а що таке, власне, донос.

Формально донос – це адресоване представникам влади (тієї, яка на сьогодні керує територією) повідомлення приватної особи про чийсь дії, негожі з точки зору влади, чи про злочин. Звісно, доноси створюють люди, що керуються якимись меркантильними, суб'єктивними мотивами (включно із заздрістю чи ненавистю). Тому і пишуть.

Тут варто прислухатись до спостереження авторитетного дослідника практик доносів у Радянському Союзі, професора Університету Сорбонна І Франсуа-Ксав'є Нерара. Він у своїй книзі *П'ять відсотків правди. Викриття і доносительство у сталінському СРСР (1928–1941)* абсолютно слушно зауважує:

Не існує, чи майже не існує, листів-доносів, якими вони представлені в фільмах чи художніх творах. Немає чи майже немає анонімних коротких, різких записок. Зазвичай можна знайти розлогі, аргументовані і підписані заяви. Характерні для доносів обвинувачення часто включені в довгі листи-скарги. Якщо перед нами лежить лист, адресований вищому начальству зі скаргою на чиєсь несправедливе рішення (наприклад, на незаконне звільнення), при цьому автора рішення названо по імені, і його викривають в недоліках чи діях, що підлягають покаранню, чи потрібно говорити про донос?⁵

Ось, наприклад, лист Миколи Черняєва до НКВД УРСР, написаний у серпні 1940 р. Він був у знімальній групі

5 Ф.-К. Нерар, *Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941)*, «Электронная библиотека RoyalLib» [онлайн, дата доступу: 28 IV 2022]: <https://royallib.com/read/nerar_fransuaksave/pyat_protsentov_pravdi_razoblachenie_i_donositelstvo_v_stalinskom_sssr_19281941.html#20480>.

Довженкового фільму *Звенигора*⁶ стажером-помічником режисера і неправильно виконав вказівку щодо розміщення акторів у кадрі. Та при цьому виявив ініціативу, яка Довженкові видалася неприйнятною і він відсторонив Черняєва від названої посади і перетворив на хлопчика на побігеньках. А перед тим, Довженко дав негативний відгук на написаний Черняєвим сценарій з життя німецьких комуністів під назвою *Пригоди Вальтера*.

Чому це аж у 1940 р. (не у 1937 чи 1938!) стало підставою для написання ображеним Миколою Черняєвим розлогого листа до НКВД УРСР, сказати важко, але так було. Щоправда, автор листа зізнається, що неодноразово хотів піти до НКВД⁷. 13 серпня 1940 р. Черняєв на ім'я Сталіна надіслав телеграму: «13 років цькують і переслідують вороги народу (Довженко). Дуже прошу викликати терміново до Москви з особливої державної справи кіномистецтва»⁸.

Розлогий лист Миколи Черняєва є класичним прикладом доносу. Завершуючи його, автор ставить запитання, «чи не інформував Довженко через свої фільми німецьке Гестапо і польську дефензиву⁹ про внутрішній стан і про оборону нашої великої батьківщини СРСР? Звісно, його інформація була з точки зору ворога нашої батьківщини. Це підтверджують його фільми, якщо зробити їм тонкий політичний аналіз»¹⁰.

6 *Звенигора* – німий фільм Олександра Довженка 1928 р., в титрах охарактеризований як кіно-поема.

7 Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві [далі: ГДА СБУ], спр. С-836, т. 4, арк. 100 зв.

8 Там само, арк. 101 зв.

9 Дефензива – Другий відділ Генерального штабу (1918–1928) і Головного штабу (1928–1939) Війська Польського – польська військова розвідка у 1918–1939 рр. Відділ розвідки називали *офензива*, а контррозвідки – *дефензива*.

10 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 4, арк. 100.

Одначе такий «тонкий політичний аналіз» завершувався запевненнями Черняєва про те, що його теща і ще кілька осіб є агентами Довженка, а заодно вимагав «терміново виявити всіх прихильників-друзів Довженка у літературі, пресі, театрі, живопису, скульптурі, кіно та ізолювати їх від суспільства, щоб забезпечити наше мистецтво від контрреволюційної ідеології»¹¹.

Лист прибічника «тонкого політичного аналізу» чекісти, зрозуміло, підшили до справи-формуляра, але не реагували на нього серйозно. Навряд чи Черняєва запросили до Москви, бо його донос вочевидь акумулював рефлексії ображеної Довженком особи.

Справи-формуляри, з якими мені довелося працювати ще з середини дев'яностих років, зовсім не є збірниками таких заяв-доносів (хоча, ясна річ, цей жанр там, як і у справі Довженка, також присутній). Проте визначальне начиння цих справ – це головним чином повідомлення агентів або секретних співробітників (звідси часто тиражоване зазвичай з негативними конотаціями поняття *сексот*). Чекісти в УСРР в добу українізації вживали поняття *таємний працівник – т/п*. Згадане начиння не таке примітивне, як комусь здається чи може здаватися, і саме тому торкнемось питання, що ж являють собою справи-формуляри.

Саму назву *справа-формуляр* було відмінено у 1954 р., а до цього вживалася вона для службового означення різновиду справ оперативного обліку. Такі справи відкривались з метою накопичення, реєстрації, збереження і систематизації агентурно-оперативних та інших документів, що відбивали наслідки контррозвідувальної діяльності у різних її формах. Існували такі різновиди справ оперативного обліку: справи

11 Там само, арк. 101 зв.

групової оперативної розробки, справи оперативної розробки (тоді це й називалося *справа-формуляр*), розшукові справи, справи оперативного спостереження, оперативної перевірки і літерні справи.

Справи оперативної розробки зосереджували інформації про окремих осіб чи групу осіб, радянських громадян чи іноземців, які постійно мешкали у Радянському Союзі, а також на осіб без громадянства. Підставою для відкриття справ були отримані органами комуністичної держбезпеки матеріали, що давали підставу підозрювати ту чи іншу особу чи групу осіб у здійсненні ворожої СРСР роботи та вимагали перевірки за допомогою відповідних агентурно-оперативних заходів.

Існувала певна категорія осіб, на яких такі справи оперативного обліку відкривались, так би мовити, автоматично. Йдеться про усіх колишніх функціонерів антирадянських політичних партій, організацій, груп, на релігійних діячів різних конфесій, на адміністративних виселенців, на співробітників іноземних посольств, місій, консульств та інших іноземних представництв. Все те, що чекісти іменували агентурно-оперативними заходами, робилося негласно.

Мені довелось працювати із справами-формулярами на багатьох відомих осіб, наприклад, на Михайла Грушевського, Миколу Хвильового, Олександра Шумського, Миколу Бажана та деяких інших. Справи мали різний обсяг (від одного невеликого до кількох солідних томів), натомість зміст був приблизно однаковим.

Насамперед це матеріали, що слугували підставою для відкриття справи. Воно робилося на основі спеціальної постанови, яка містила відомості про особу, що ставала об'єктом стеження у відповідному підрозділі ГПУ/НКВД/НКГБ. Обов'язково визначали забарвлення («окраску») – наприклад, український націоналізм. Визначалася також категорія –

члени антирадянських націонал-шовіністичних організацій, груп і угруповань.

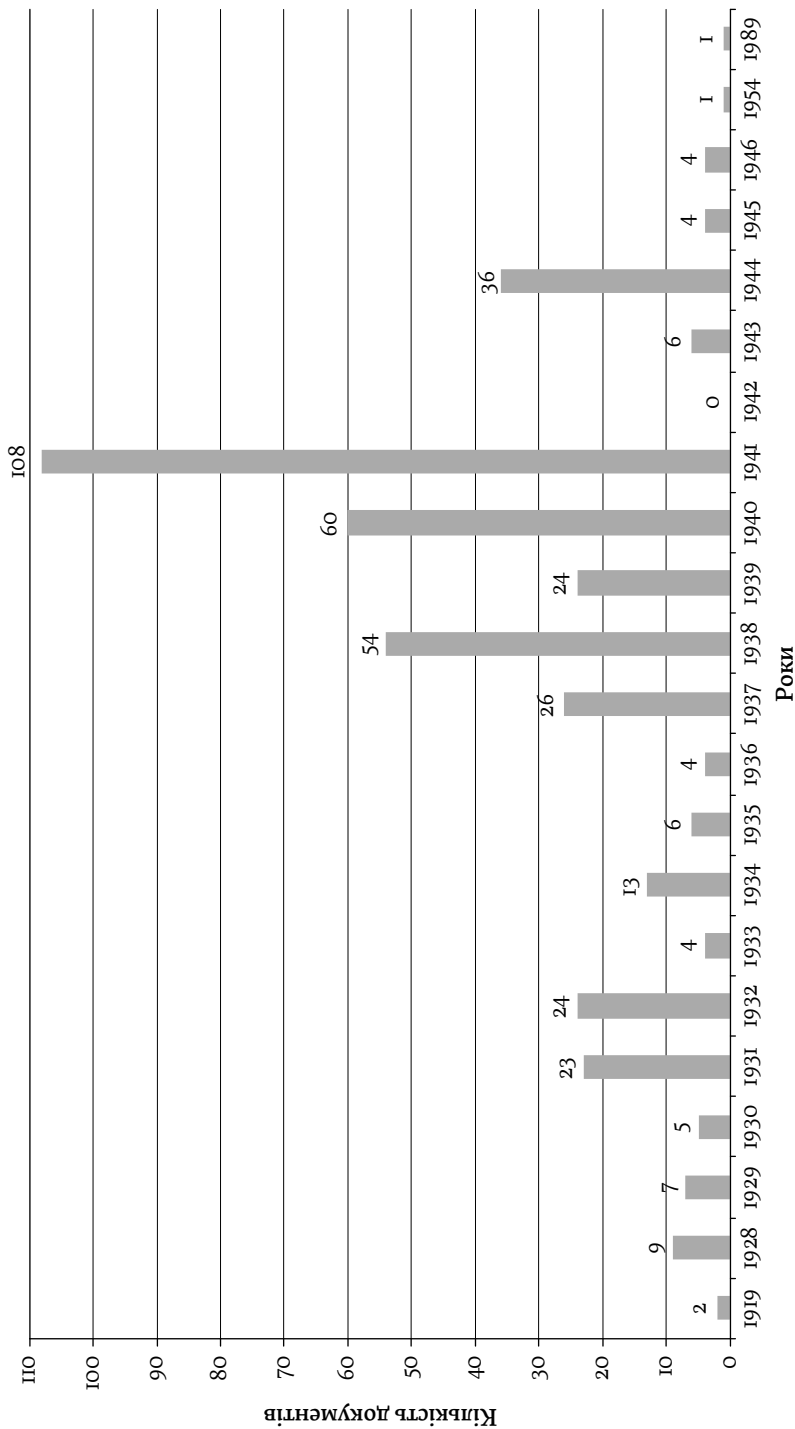
В справу додавались матеріали, які видобувались під час агентурно-оперативної розробки. А це інформація агентів (їм давали різні псевдоніми, які вигадувалися чекістами)¹² зовнішнього спостереження, перлюстрація кореспонденції, заяви конкретних осіб проти фігуранта справи-формуляра¹³, витяги з протоколів свідчень раніше заарештованих і ув'язнених осіб, що проходили по різних справах у різні роки, але свідчили проти чи згадували об'єкт спостереження.

Обов'язковим елементом справ-формулярів є агентурні завдання, зведення, витяги з них, довідки, агентурні записки, тексти прослуховування телефонних розмов (якщо було потрібно), меморандуми (вони узагальнювали матеріали агентурних зведень по конкретних особах чи групах осіб), поточне службове чекістське листування.

Справи-формуляри містили різну кількість документів. Наприклад, таку справу відкрили на Миколу Хвильового, але чекісти не встигли наповнити її так, як це було із відповідною справою на Олександра Довженка. У останній – понад 420 документів без додатків. Кількісний вимір справи-формуляра на Довженка по роках виглядає так:

- 12 Вербування агентури було запроваджено більшовицькими спецслужбами з 1918 р. З того часу чекісти з особливою увагою ставилися до своєї агентури. Ось що мовилося, наприклад, в одному з директивних документів НКВД СРСР у 1935 р.: «Якщо ми хочемо успішно боротися і перемагати, ми повинні знати кожного агента, кожного інформатора, його зв'язки, його можливості і особливості [...]. Не може бути жодного агента, жодного інформатора, завербованого без конкретної мети і без реальної перспективи на його використання». Закрытое письмо № 002 от 3 июля 1935 г. с приложением приказа НКВД СССР 1935 г. № 00223, Москва, 1935, с. 5, 6 [документ у приватному архіві автора].
- 13 Заяви могли бути спонтанними, тобто такими, що робилися з ініціативи самого заявника, або інспірованими співробітниками спецслужб.

Діаграма 1. Кількість документів у справі-формулярі (без додатків) 1919–1989 роки

Періодично робилися перевірки справ-формулярів начальством союзним чи на рівні УСРР/УРСР. Відтак давалися нові вказівки по удосконаленню агентурної розробки. Такі перевірки могли бути пов'язані і зі зміною чекістського начальства. Траплялося, що агенти чи інформатори «халтурили»: починали постачати малоцінні відомості, повторювали вже повідомлене, більш-менш нейтрально чи неповно коментувати те, що стосувалося об'єкта розробки тощо. У такому випадку на полях агентурних повідомлень чекістське начальство залишало свої інкєктиви, вимагаючи якісної роботи від своїх підлеглих з агентурною мережею, а також перевірки щирості і лояльності самих агентів чи інформаторів. Таким чином, слід враховувати те, що зветься людським фактором, при роботі із справами-формулярами.

Бувало, що справа-формуляр переростала у кримінальну справу і людину могли засудити та ув'язнити. Це був печальний фінал для об'єкта розробки.

Для Олександра Довженка все завершилось, як відомо, благополучно, якщо можна так говорити про благополуччя. У кожному разі його не вбили, як наприклад Олександра Шумського¹⁴.

14 Олександр Шумський (1890–1946) – член Української Центральної Ради з 1917 до січня 1918 р. З 1918 р. був членом УПСР, згодом боротьбист. З 1920 р. – член партії більшовиків. У 1924 р. – завідувач Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У. У 1924–1927 рр. – нарком освіти УСРР. Вступив у конфлікт з Лазарем Кагановичем, був обвинувачений у націонал-ухильництві. У 1927–1929 рр. – ректор Ленінградського інституту народного господарства ім. Фрідріха Енгельса, ректор Ленінградського політехнічного інституту. У 1930–1931 рр. – заступник завідувача Відділу агітації та масових кампаній ЦК ВКП(б), у 1931–1933 рр. – голова ЦК Спілки працівників освіти. За арештований 13 V 1933 р. Засуджений до 10 років таборів. Вів вперту боротьбу проти сфальсифікованих обвинувачень. У 1935 р. ув'язнення йому замінили засланням на 10 років. У 1937 р. на нього було заведено справу-формуляр. Після закінчення терміну заслання ще три роки не мав дозволу виїхати з місця заслання. У 1946 р. під час повернення в Україну вбитий співробітниками МГБ СРСР. Докладніше див. Ю. Шаповал, *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи*, Україна модерна, Українські пропілеї, Київ–Львів 2017.

Він не застрелився, як Микола Хвильовий¹⁵ напередодні арешту. В якості альтернативи арешту чекісти обирали вербування і використання вчорашнього об'єкта розробки вже в якості агента для розробки інших осіб з кола його спілкування.

Вербувати Олександра Довженка не намагалися. Гадаю, через те, що аж занадто непередбачуваною і емоційною особою він був. А от з іншою відомою людиною саме так і вчинили. Це був один з найближчих колег і приятелів Довженка – Микола Бажан (відомий літератор, державний і громадський діяч)¹⁶. Він

15 Микола Григорович Хвильовий (справжнє прізвище: Фітільов; 1893–1933) – прозаїк, поет, публіцист. Активний адепт політики українізації, автор низки памфлетів, що мали в середині двадцятих років в ході літературної дискусії великий суспільно-політичний резонанс і привернули увагу Йосипа Сталіна. Своєрідним продовженням цих памфлетів стала стаття *Україна чи Малоросія? У цих творах висловив вимогу перед новою українською літературою припинити наслідувати Москву й орієнтуватися на «психологічну Європу»*. Вважав, що на зміну провідній ролі Європи в культурному процесі має прийти євразійський Ренесанс, у якому провідну роль відводив новій українській культурі. Підтриманий націонал-комуністами, був підданий демагогічній критиці особисто Сталіним та його прихильниками. Був трактований як ідеолог націонал-ухильництва. У 1927 р. на Хвильового було заведено справу-формуляр. Напередодні арешту покінчив життя самогубством у Харкові 13 V 1933 р. Докладніше див.: G. S. N. Luckyj, *Literary politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*, Duke University Press, Durham–London 1990; M. Shkandrij, *Modernists, Marxists and the nation. The Ukrainian literary discussion of the 1920s.*, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, Edmonton 1992; *Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий. Науково-документальне видання*, упоряд. Ю. Шаповал, Темпора, Київ 2009.

16 Микола Платонович Бажан (1904–1983) – поет, перекладач, громадський діяч. Син військового топографа Армії УНР. Заслужений діяч мистецтв Грузинської РСР (1964), Заслужений діяч мистецтв УРСР (1966). Лауреат Сталінської премії (1946, 1949), Державної премії УРСР (1971) і Ленінської премії (1982). Герой Соціалістичної праці (1974). Був нагороджений п'ятьма орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора. Академік АН УРСР (з 1951). Після закінчення Уманського кооперативного технікуму у 1921–1923 рр. навчався в Київському кооперативному інституті. У 1923–1925 рр. навчався у Київському інституті зовнішніх відносин. З 1923 р. почав друкуватись. У 1929–1932 рр. редактор Київської кінофабрики Українфільм, працював у харківському ВУФКУ. У 1925–1932 рр. редактор журналу «Кіно». Постійно знаходився у полі зору ГПУ і від арешту його врятувала співпраця з чекістами. Існує версія і про те, що Бажана врятував Сталін, сказавши на засіданні

у заведений на нього справі-формулярі проходив як такий, що «упродовж низки років був одним з активних учасників та ідеологів українських к[онтр]-р[еволюційних] націоналістичних, літературних кіл»¹⁷.

Проте, у 1936 р. чекісти помітили у Бажана радянофільські настрої і прагнення розірвати з минулим. Тоді вони вирішили його завербувати, оскільки «він безсумнівно, за умов відданої роботи на нас, являє певну цінність»¹⁸. І вербовка відбулася.

Про те, чи насправду Бажан пережив певну еволюцію, виразно написав Іван Дзюба¹⁹:

Після 1933-го, що став зламним в українській історії під оглядом не лише геноциду селянства, а й апогею терору проти національної інтелігенції, частину якої було знищено, а частину глибоко впокорено, з-під пера Миколи Бажана виходить переважно партизована патетика – винахідлива, майстерна, але силувана, хоч і з гримасою щирості. Вже не треба переборювати сумніви, переконувати себе, залишається повчати маси, від імені партії диктувати історії її хід. Відчувається велика творча воля, але це вже «холодне» бароко²⁰.

Політбюро ЦК ВКП(б) про вдалий переклад Бажаном текстів Шоти Руставелі. У 1940 р. вступив до ВКП(б), з того самого року член Президії Спілки радянських письменників України. У роки нацистсько-радянської війни був редактором газети «За Радянську Україну». У 1943–1948 рр. – заступник голови Ради Народних Комісарів / Ради Міністрів УРСР. Це примусило чекістів закрити на нього справу-формуляр і звільнило з обов'язків агента «Уманського». У 1953–1959 рр. був головою правління Спілки письменників України, у 1958–1983 рр. – головний редактор Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. У 1978 р. підкоригував текст гімну УРСР, написаний у 1949 Павлом Тичиною. Бажан замінив два рядки, викинувши згадку про Сталіна, якому у тридцятих роках присвятив вірш *Людина стоїть в зореноснім Кремлі*.

17 ГДА СБУ, ф. 65, спр. 997, т. 1, арк. 352.

18 Там само.

19 Іван Михайлович Дзюба (нар. 1931) – український літературознавець, літературний критик, громадський діяч, дисидент радянських часів, Герой України (2001), академік НАН України, другий міністр культури України (1992–1994).

20 І. М. Дзюба, *На трьох континентах*, кн. 1, Видавництво «Кліо», Київ 2013, с. 520.

Отже, Микола Бажан потрапив до централізованого обліку агентури і перетворився на агента «Уманського». Як агент він обслуговував Олександра Довженка, хоча (увага!) при цьому стовідсоткової довіри до самого Бажана не було. Він сам залишався об'єктом чекістського стеження: справа-формуляр на нього продовжувала поповнюватись.

Ми ще зустрінемось з його повідомленнями, що стосуються Олександра Довженка. А поки що поставимо запитання: хіба міг Микола Бажан, людина високого інтелекту і неабиякого таланту, бути тим, кого можна кваліфікувати як ординарного донощика? О, ні! Донощиків в СРСР і УСРР/УРСР не бракувало. Від людей такого рівня, як Бажан чекісти ждали іншого: багатогранної і нефальшивої інформації, оцінок творчості, нюансованих коментарів стану, настрою, зв'язків, симпатій і антипатій, оцінок і висловлювань Довженка. Тим більше, що з ним Бажан довгий час був у дружніх стосунках. Один з інформаторів навіть повідомляв, що Микола Платонович був єдиною особою, про яку Довженко «говорить з любов'ю»²¹. Щоправда, любов, тобто щирі і приятні стосунки, з часом минули, але цілком коректна зовнішня повага між Бажаном і Довженком залишилася.

Справу-формуляр на Олександра Довженка відкрив Київський окружний відділ Державного політичного управління ще наприкінці двадцятих років. Тоді розпочалося стеження за Довженком, збирання свідчень і компромату щодо нього. Перші документи про це датовані 1928 р.²² Цікаво, що перші публікації про творчість Олександра Довженка з'являються також саме цього року. З того часу і до середини п'ятдесятих років минулого століття до цієї справи підшивали чекістські матеріали про великого режисера.

21 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 132.

22 Див. напр. ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 1, 3, 4–11.

У червні 1946 р. 2-ге управління МГБ СРСР зажадало від своїх київських підлеглих докладної довідки у справі-формулярі на Олександра Довженка і водночас було дано директиву саму справу передати в архів. Таку довідку було зроблено, а справу (вона тоді мала номер 918) передали до архіву²³. З цього моменту матеріали на Довженка накопичувалися у Москві.

Навесні 1954 р. справа-формуляр складала три томи. Крім неї, на Довженка було заведено слідчу справу в одному томі і агентурну справу в одному томі. За чекістськими інструкціями, слідча справа мала жити своїм життям: докладати її до справи-формуляра категорично заборонялось.

Олександр Довженку працівники комуністичних спецслужб спочатку присвоїли псевдо «Запорожець», а згодом, коли він переїхав до Москви і справа-формуляр доповнювалась вже у столиці Радянського Союзу, – «Киянин». Його, як висловлювались чекісти, «окраска», тобто забарвлення – українська контрреволюція, а пізніше – активна участь в українській націоналістичній організації. Справа-формуляр мігрувала за своїм фігурантом. Так, коли Довженко переїхав з Києва до Москви, потім знов до Києва, потім в евакуацію, а потім знов до Москви, справа їздила за ним і зберігалася у відповідному підрозділі ОГПУ/НКВД/МГБ/КГБ. Кінець-кінцем вона осіла у агентурному фонді КГБ при Раді Міністрів УРСР, а з постановням незалежної України опинилась у Галузевому державному архіві Служби безпеки України в Києві. Немає сумніву, що у Москві в архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації знаходиться не менш цікава частина справи-формуляра, ніж та, яка залишилася в Києві.

Тепер це чотири томи для важкого, часом драматичного, але, як видається, надзвичайно важливого читання. До слова, збереглися ці томи дивом. У перебудовному 1989 р. двоє офіцерів КГБ УРСР, майор Полянський та підполковник Подобний,

23 Див. там само, т. 3, ч. 2, арк. 97–97 зв.

вирішили, що справа не становить оперативної та історичної цінності і тому підлягає знищенню. На щастя, про це дізнався хтось із їхнього начальства – очевидно, більш здравомисляча людина. Він навіть лишив на довідці щодо знищення резолюції, у яких «тролять» Полянського та Подобного: «Во дают!», «Ну и рыбачок!», підполковника зі знуцанням називає «мистецтвознавцем», а посаду майора з «оперуполномоченный» переробив на «оперидиот»²⁴. Відтак справу не знищили і вона, хоч і без дозволу на використання дослідниками, вижила.

Я ознайомився з нею на початку дев'яностих років. Тоді Службу безпеки України очолював Євген Марчук²⁵ (до слова, її перший голова), а радником у нього був В'ячеслав Попик²⁶. Історик за фахом, він тоді працював у прес-службі СБУ. Він розповів мені про цю справу і показав її. Фотографувати і копіювати було заборонено, але я її гортав, читав і розумів неабияку цінність цього матеріалу, який перевертав мої уявлення про Довженка як про однозначного адепта комуністичної системи, хоча й з виразними українськими акцентами.

Ми з В'ячеславом Андрійовичем багато говорили про те, коли ж нарешті можна буде оприлюднити хоча б дещо з цих чотирьох томів. У той час на телеканалі ICTV я робив історико-

24 Там само, т. 4, ч. 2, арк. 102.

25 Євген Кирилович Марчук (1941–2021) – політичний і державний діяч, генерал армії України (1994), кандидат юридичних наук (1998), народний депутат України (1995–1998, 1998–2000). З червня 1995 до травня 1996 р. – прем'єр-міністр України, у 1999–2003 рр. – секретар Ради національної безпеки і оборони України, з червня 2003 до вересня 2004 р. – міністр оборони України, у 2015–2019 рр. – представник України в підгрупі з безпеки у Тристоронній контактній групі з врегулювання конфлікту в Донбасі. У КГБ УРСР працював з 1963 р. З 1990 – перший заступник голови КГБ УРСР, а у 1991–1994 рр. – голова СБУ.

26 В'ячеслав Андрійович Попик (1938–2001) – народився на Дніпропетровщині, у 1960 р. закінчив Львівський університет ім. Івана Франка за спеціальністю історія. З серпня 1960 до серпня 1961 р. – літературний працівник редакції районної газети «Ленінець» у місті Ратно Волинської області. З серпня 1961 р. у КГБ УРСР, з серпня 1990 – у прес-службі, а з серпня 1990 до грудня 1994 – радник Голови КГБ/СБУ.

-культурологічну програму «Остання адреса». Один з випусків я вирішив присвятити невідомим сторінкам з біографії Олександра Довженка. Тоді Попик вперше перед телекамерою для моєї програми демонстрував і коментував сторінки і фрагменти із Довженкової справи.

Пізніше, у травні 2000 р., тоді вже полковник запасу, підписав і подарував мені свою книжку *Під софітами спецслужб*. У книзі був нарис про Довженка, базований на деяких документах з його справи-формуляра²⁷.

Треба зауважити, – підкреслював В'ячеслав Попик, – що «привілей» на справу-формуляр мав далеко не кожен радянський громадянин. Цієї честі удостоювалися найвидатніші, а, значить, найнебезпечніші для тоталітарного режиму діячі. Коли працівники Служби безпеки України почали знайомитися з вміщеними у формулярі документами, вони були вражені.

Безліч повідомлень секретних агентів, оперативні зведення, аналітична інформація. З кабінетів аналітиків вона адресно йшла партійним і радянським зверхникам, вищим начальникам союзних і республіканських органів державної безпеки. У формулярі було все: перекази цілком конфіденціальних розмов, виступів на велелюдних зібраннях, політичні й професійні оцінки творчості і вчинків Олександра Петровича, його стосунки з діячами партії й держави²⁸.

Попик оприлюднив лише деяку частину документів справи-формуляра. Частину прізвищ людей, що згадувалися, він

27 Вперше документи із справи-формуляра В'ячеслав Попик надрукував у 1995 р. Див. *Під софітами секретних служб знаходився упродовж всього життя Олександр Довженко. Документи з папки-формуляра на О. П. Довженка*, «З архівів ВУЧК-НКВД-КГБ» 1995, № 1/2, с. 235–280. Цього самого року з'явилась ще одна його публікація: В. Попик, *Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ*, «Дніпро» 1995, № 9–10, с. 21–59.

28 Його ж, *Під софітами спецслужб. Художньо-документальний збірник*, Видавництво Європейського університету фінансів, Київ 2000, с. 143–144.

свідомо змінив, а деякі документи трішки підредагував (очевидно, виходячи в першу чергу з міркувань конспірації)²⁹. Зрозуміло, він був поставлений у певні рамки, але висловлював надію, що на прикладі Довженка під прицілом спецслужб «видно, якого лиха ми позбулися і як ще багато потрібно зробити, щоб воно ніколи не повернулося до наших домівок. Єдина „втіха” – можливо, фахівці знайдуть якісь нові деталі, підмічені таємними „біографіями” для відтворення повномасштабного, об’ємного образу великого сина українського народу»³⁰.

Публікацію спочатку фрагментів справи-формуляра, а потім і тих документів, що були розсекречені, продовжив Олександр Безручко³¹. На думку цього дослідника, якщо відкинути бруд і безпідставні наклепи, документи спецслужб «допомогли б зняти на шарування парадного лаку, які методично протягом десятиріч наносили офіційні „біографи”, та відкрити справжнього Олександра Петровича Довженка – людину й громадянина без затемнених або й викреслених сторінок біографії, що залишилися за межами „прокрустового ложа” офіційного образу митця»³².

Окремі документи цієї справи були передруковані у деяких публікаціях минулих років³³. Певні кроки у тому, щоб зробити

29 Так, наприклад, відомий діяч Української автокефальної православної церкви Василь Потієнко у публікації Попика перетворився на Бобієнка, свідчення якого потім цитувало чимало дослідників, не здогадуючись, що прізвище не те. У висновку по справі № 112 від 27 XII 1919 р. Попик залишив тільки Олександра Довженка. Див. там само, с. 146. Крім того, публікуючи окремі донесення, Попик навмисне не подавав псевдоніми агентів, скорочував і редагував деякі повідомлення.

30 Там само, с. 195.

31 Див.: О. Безручко, *Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб*, Сучасний письменник, Київ 2008; його ж, *Справа-формуляр «Запорожець»: нові документи про режисера Олександра Довженка*, «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 2009, № 2.

32 Його ж, *Олександр Довженко...*, с. 6.

33 Див. *Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії*. Збірник матеріалів, ВМА «Терен», Луцьк 2005. У цьому виданні просто передруковано ті документи зі справи-формуляра, що їх вмістив Попик у своїй книзі. Див. також: Ю. Смо-

справу-формуляр на Олександра Довженка частиною наукового і публічного дискурсів, здійснив і автор цих рядків³⁴.

Документи зі справи використовували і використовують дослідники життя і творчості Довженка та кінознавці. Тут в першу чергу слід згадати Сергія Тримбача, автора фундаментальної книги *Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національно-часовому просторі*³⁵, Ларису Брюховецьку³⁶, Романа Корогодського³⁷, Миколу Шудрю³⁸ та інших

лич, *Донос-шедевр. Юрій Смолич про Олександра Довженка*, «Історична правда» [онлайн], 10 IX 2018 [дата доступу: 28 IX 2022]: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/10/152898/>>; Р. Росляк, «В Києв выезжает наш агент «Альберт», который разрабатывает режиссера Довженко...», «Сеанс» [онлайн], 10 IX 2019 [дата доступу: 28 IX 2022]: <<https://seance.ru/articles/alexander-dovzhenko-donosy/>>; його ж, *Агент «Чорний»: «Довженко производит впечатление совершенно издерганного, измученного человека»*, «Кіно-театр» 2020, № 6: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19708/Rosliak_Ahent_Chorniy_Dovzhenko_proyzvodit_vpechatlenye_sovershenno_yzderhannoho_ymuchennoho_cheloveka.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

- 34 Див.: Ю. Шаповал, «Теоретичний націоналіст...»; його ж, *Хоча репресований не був. Олександр Довженко у світлі його справи-формуляра*, [в:] *Репресовані кінематографісти. Актуальна пам'ять. Статті й документи*, ред. Л. Брюховецька, Кіно-Театр, Арт книга, Київ 2017, с. 45–54; «*Це голос Довженка*». Юрій Шаповал про справу кінорежисера з архівів радянських спецслужб, «Локальна історія. Журнал про минуле і сучасне» 2020, № 5, с. 16–21.
- 35 Див. С. Тримбач, *Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національно-часовому просторі*, Глобус-прес, Вінниця 2007.
- 36 Див. Л. Брюховецька, *Митець світової слави. До 110-ї річниці від дня народження Олександра Довженка*, «Культура», 13 IX 2004.
- 37 Див. Р. Корогодський, *Довженко в полоні*, Видавництво «Гелікон», Київ 2000. Роман Миронович Корогодський (1933–2005) — кінокритик, літературознавець, кіносценарист. Закінчив Київський університет (1956). Був у колі шістдесятників. З 1977 р. працював у Центральному архіві-музеї літератури та мистецтва.
- 38 Див. М. Шудря, *Геній найщирішої проби. Нариси. Розвідки. Рецензії. Інтерв'ю*, ред. Л. Череватенко, Юніверс, Київ 2005. Микола Архипович Шудря (1935–2012) — письменник, кінодраматург, журналіст, перекладач. Автор понад 100 сценаріїв документальних та науково-популярних фільмів.

довженкознавців, пошуки яких, зокрема, відбилися у збірнику статей *Довженко і кіно ХХ століття*³⁹.

Вкрай важливою стала публікація одного закордонного автора, українця-емігранта. Він не мав доступу до жодних секретних документів, а надто комуністичних спецслужб, але написав напрочуд вдалу, точну і неангажовану за ключовими оцінками біографію Олександра Довженка. Йдеться про Івана Кошелівця⁴⁰, літератора, перекладача, громадського діяча і – сучасника Довженка⁴¹. Констатуючи, що про Довженка написано вже багато, Кошелівець зазначав:

Література про нього починається десь з 1928 року, коли його привітали найближчі друзі Микола Бажан і Юрій Яновський⁴² з першим успіхом – «Звенигорою». Відтоді,

39 Див. *Довженко і кіно ХХ століття. Збірник статей*, упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач, Поліграфцентр «ТАТ», Київ 2004.

40 Іван Максимович Кошелівець (справжнє прізвище: Ярешко; 1907–1999) – літературознавець, критик, есеїст та перекладач, доктор філософії, редактор відділу літератури у словниковій частині *Енциклопедії українознавства*. У роки німецької окупації жив у Харкові, у 1944 р. вїхав на Захід, перебував у таборах переміщених осіб в Австрії, згодом оселився у Мюнхені. Там розпочав редакційну працю, спочатку у часописі «Сучасна Україна» (1951–1955), згодом, спільно з Юрієм Лавріненком, – в «Українській літературній газеті» (1955–1960). Після заснування журналу «Сучасність» очолював редакційну колегію (1961–1966, 1976–1977, 1983–1984). Був видавцем творів Василя Симоненка, Івана Світличного, Євгена Сверстюка та ін. Автор праць: *Нариси з теорії літератури*, вип. 1: *Вірш* (1954), *Сучасна література в УРСР* (1964), *Микола Скрипник* (1972), *Олександр Довженко* (1980), *Розмови в дорозі до себе* (1985) та ін.

41 Див. І. Кошелівець, *Олександр Довженко. Спроба творчої біографії*, Сучасність, Нью-Йорк 1980.

42 Юрій Іванович Яновський (1902–1954) – поет, прозаїк, драматург. Вчився в Київському політехнічному інституті на перших двох курсах у 1922–1923 рр. У 1925–1926 рр. працював художнім редактором в Одеській кінофабриці. З 1927 р. жив у Харкові, а з 1939 – в Києві. Перша новелістична книга – *Мамутові бивні* (1925). На ранніх творах Яновського позначився вплив Хвильового. Головні свої книги написав у двадцятих роках (повість *Байгород*, романи *Майстер корабля*, *Чотири шаблі*). Вхпив до літературних організацій ВАПЛІТЕ і Пролітфронт. У 1929 р. в «Літературному ярмарку» (№ 9) був

залежно від політичної кон'юнктури, його ім'я частіше або рідше з'являлося на сторінках літературно-мистецької преси, але найбільше написано про нього за перші п'ять–шість років по його смерті. Тоді ж таки «впорядковано» і його спадщину. Лапки означають, що впорядковано в їхньому розумінні: посортовано – що покласти до архівів (з наміром назавжди поховати), а що пустити на люди⁴³.

Вказуючи на усталені у радянському довженкознавстві стандарти і легенди, Кошелівець слушно зауважував:

І сам Довженко великою мірою спричинився до поширення легенд про себе: почасти з любові до ефекту, яскравого слова, почасти на те, щоб кажучи про себе неправду (явище типове для радянського підсоння), надати їй привабливішого вигляду правдоподібності, хоч сам на розрізненні правди й правдоподібності був вразливо чутливий. Ця книжка є спробою творчої біографії Довженка, і в ній доведеться нам раз-по-раз мати справу з легендами. Одні з них легко буде перетлумачити; на інші треба буде чекати догіднішого часу, коли неопубліковані Довженкові архіви будуть приступні⁴⁴.

Справа-формуляр – це не всі Довженкові архіви, але її відкриття таки надає змогу перетлумачити легенди про нього, сприяє подоланню сліпого поклоніння отцю-основоположнику. Оцінюючи справу-формуляр, Микола Шудря писав:

Звісно, геній залишається генієм, але зовсім в іншому освітленні: без хрестоматійного глянцю, із живими рухами, з крутими зигзагами долі, які супроводжують сміливого, незалежного, викличного майстра. Досі ми знали людину, яка прямувала до мети: від фільму до фільму. А тут вона з усіма злетами й падіннями, в атаці і під час відступу,

опублікований лист Яновського до Хвильового. Упродовж тридцятих і в 1948 р. зазнав жорстокої партійної критики за націоналістичні ухили.

43 І. Кошелівець, *Олександр Довженко...*, с. 7.

44 Там само, с. 8–9.

заколихана славою і з кайданами на душі. Аж не віриться, що це той самісінький Довженко – борець із петлюрівщиною, співець радянської дійсності, творець планетарних знаків комунізму⁴⁵.

Щоправда, Олександр Рутковський⁴⁶, автор однієї з найцікавіших публікацій про Довженка, не погоджувався з такими оцінками:

Парадоксально, але Довженко завжди був щирим, хоч нерідко стверджував і прямо протилежне сказаному раніше. Тому навіть опубліковані в середині 90-х рр. В'ячеславом Попиком доноси сексотів НКВС на Довженка повідомили мало нового про його погляди. У своїх щоденниках і листах він, по суті, висловлював ті ж самі ідеї, що й і у підслуханих кулуарних одкровеннях⁴⁷.

Це так і не зовсім так. Хоча б через те, що Олександр Довженко понищив частину своїх щоденників. Вже тому лише у кулуарних одкровеннях є чимало того, що відсутнє у щоденниках. У наявних щоденникових текстах ви не знайдете, наприклад, згадок про його петлюрівське минуле, про його болючі (часами трагічні) рефлексії на створення його фільмів (тут до-

45 М. Шудря, *Геній...*, с. 55.

46 Олександр Григорович Рутковський (1947–2017) – кінознавець. Закінчив історичний факультет Київського університету (1971) та аспірантуру Всесоюзного державного інституту кінематографії (1985). Кандидат мистецтвознавства (1985). Академік Євразійської Телеакадемії БАТА (2002). Працював в Інституті археології, а з 1977 р. – у відділі кінознавства Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Тадейовича Рильського НАН України. Був одним із небагатьох українських дослідників кінематографа, які розвивали напрямок соціології кіно. На початку першого десятиліття XXI ст. започаткував Бюро української кіножурналістики і почав регулярно проводити опитування кіножурналістів і кінокритиків, щоб сформулювати узагальнену оцінку українського кінопроцесу, виявити і презентувати корпоративну ціннісну шкалу, якої дотримується та медіаспільнота, яка професійно покликана практично формувати у суспільстві ставлення до кінематографії як такої.

47 О. Рутковський, *Довженко. До психобіографії*, [в:] *Довженко і кіно...*, с. 101–102.

статньо згадати про Щорса і про це ще йтиметься) і на сприйняття цих фільмів. Тут не відретушовані політкоректністю реакції Довженка на події і людей.

Наприклад, ніхто ніколи не знав про те, що на Довженка у серпні 1938 р. було здійснено замах, тобто його хотіли прибрати. Це засвідчує одне з агентурних донесень, в якому зазначено, що під час поїздки машина Довженка «втратила керування і він ледве не загинув»⁴⁸. Пояснювалося і походження аварії: «Водій, отямившись, виявив, що основну вісь кермового управління було кимось підпилено по колу так, що вцілів лише тонкий шар металу, який миттєво розламався при повороті керма»⁴⁹.

Не знайти у щоденниках, скажімо, такої Довженкової оцінки:

Радянська демократія – найбільша брехня і фальш, що їх колись знало людство. Комунізм і фашизм – філософські брати, і те й інше тоталітарні режими [...]. Країні необхідна не одна, а кілька партій, які б не душили одна одну, а суперничали на виборах і у всіх областях життя⁵⁰.

Всю систему життя у Радянському Союзі Довженко називає такою, яка замість виховання нової благородної людини «створила масовий тип пристосуванця, дурня і боягуза»⁵¹. На думку Довженка, трагедія сучасності – брехня: «Бреше мистецтво, люди брешуть одне одному у розмовах, боячись одне одного, газети повні хвалькуватих фраз, усі з усіх сил роблять вигляд, що вони щасливі, що дійсно щасливе життя, а серце клопіт крає»⁵².

48 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 211.

49 Там само.

50 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 91, 92.

51 Там само, т. 1, ч. 2, арк. 304.

52 Там само, арк. 224.

Або ось така оцінка нового Державного гімну Радянського Союзу, що його створили на заміну *Інтернаціоналу*⁵³. На думку Довженка, у цьому новому пеані «немає і слова про соціалізм, а в цілому це великий документ російського імперіалізму»⁵⁴. Один з агентів передав таку свою розмову з Довженком у грудні 1943 р.: «З огидою говорить про наш побут, права. „У жодній країні немає такого низького рівня життя, як у нас. За своєю тупістю, лицемірством, обмеженістю ми перевершуємо всіх. За 25 років Радянської влади ми втратили всю людську гідність; якими дикунами ми видаємося іноземцям, з яким презирством вони ставляться до нас”»⁵⁵.

Читаючи це видання, ви переконаєтесь, що у справі-формулярі чимало такого, що не слід викреслювати, а варто додавати і до щоденників Олександра Довженка, і до спогадів про нього, і до публікацій про нього. Наприклад, до цілком ортодоксальних книжок Олександра Марьямова⁵⁶ у популярній в Радянському Сою-

53 22 XII 1943 р. Раднарком СРСР, тобто уряд, затвердив текст нового державного гімну, написаний Сергієм Михалковим і Габріелем Урекляном (Ель-Регістаном) до музики Олександра Александрова. 1 I 1944 р. по Всесоюзному радіо вперше виконано саме цей гімн СРСР, хоча робота над музикою тривала до весни того самого року. 3 II 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ *Про державні гімни радянських республік*, за яким всім тодішнім союзним республікам належало прийняти власні гімни. Гімн буде прийнято лише у 1949 р. Він починався із слів: «Живи, Україно, прекрасна і сильна». Вже за часів Леоніда Брежньєва вирішили підредагувати загальносоюзний гімн. 27 V 1977 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила новий текст, в якому Сергій Михалков замінив рядки, в яких згадувалось ім'я Сталіна. 1 IX 1977 р. вперше було виконано гімн у новій редакції. Щоранку і наприкінці кожної доби він виконувався по всесоюзному радіо до розпаду СРСР у 1991 р. Вже за президентства Володимира Путіна Росія повернула *de facto* сталінський гімн, підтвердивши наведену Довженкову оцінку. Нову версію тексту в черговий раз написав Михалков.

54 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 16.

55 Там само, арк. 9.

56 Олександр (Езра) Мойсейович Марьямов (1909–1972) – драматург, літературний критик, письменник, сценарист. Закінчив філологічний факультет Черкаського педінституту, друкуватися почав у двадцятих роках. Тоді ж він зблизився з Олександром

зі серії «Жизнь замечательных людей» (ЖЗЛ)⁵⁷, до книжок Роміла Соболева⁵⁸ також у популярній в СРСР серії «Життя у мистецтві» («Жизнь в искусстве»)⁵⁹, до складеної Миколою Куценком⁶⁰ детальної хронології життя та діяльності Довженка (в якій, щоправда, відсутні або змікшовані всі незручні моменти його біографії)⁶¹ або до наукового видання щоденникових записів Довженка за 1939–1956 рр. (з'явилося у 2013)⁶².

Справа-формуляр яскраво підтверджує те, про що довгий час не казали вголос довженкознавці: біографія Олександра Довженка має шизофренічне забарвлення. Формально він був лояльним до системи, а по суті ненавидів її. Очевидно й те, що Фаустівська парадигма існування великого кінорежисера, себто угода самі здогадуєтесь з якими силами, парадоксально часами надавала йому свободу. Проте згадана парадигма мала наслідком те, що він після *Землі* не зміг реалізувати жоден із своїх задуманих насправду масштабних кінопроектів. Наприклад, чого вартий замислений, але так і нереалізований *Тарас Бульба*.

Довженком, добре знав його побутові обставини. У 1928 р. був відряджений Наркомпросом УСРР до Ірану, з 1929 р. – співробітник журналу «Нова генерація». З 1934 р. – у Москві. Учасник нацистсько-радянської війни. Працював у «Литературной газете» і журналах «Юность» і «Новый мир». У п'ятдесятих і шістдесятих роках співпрацював з Центральною студією документальних фільмів як сценарист і автор текстів.

57 Див. А. Марьямов, *Довженко*, Молодая гвардия, Москва 1968.

58 Роміл Павлович Соболев (1926–1991) – кінознавець, кандидат мистецтвознавства (1966). У 1955 р. закінчив Московський бібліотечний інститут. Автор багатьох праць з питань історії радянського та світового кіно, а також сценаріїв мультиплікаційних, телевізійних та науково-популярних фільмів.

59 Див. Р. Соболев, *Александр Довженко*, Искусство, Москва 1980.

60 Микола Володимирович Куценко (1913–2006) – журналіст, автор публікацій про Олександра Довженка.

61 Див. М. В. Куценко, *Сторінки життя і творчості О. П. Довженка*, Дніпро, Київ 1975.

62 Див. О. П. Довженко, *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013.

Ось у квітні 1934 р. Олександр Довженко виступає на VI пленумі ЦК профспілки працівників мистецтв. Він говорить: «Немає кращого звання у світі, ніж звання артиста Радянської країни. Ми дали XVII партз'їздові обіцянку: підвищити якість радянського мистецтва, проїняти його партійністю. Цю обіцянку ми виконуємо»⁶³.

А за десять років до відходу у вічність Олександр Довженко зізнався сам собі: «У нас кіномистецтво не демократичне. Воно придворне [...]. Я марно загубив своє життя. Дев'яносто відсотків моїх сил кращих пішло в повітря, в ніщо в руках кретинів»⁶⁴. Справа-формуляр дуже добре пояснює, чому сталося саме так і в чому природа цього гіркого Довженкового зізнання. Ігнорувати цей чекістський матеріал під грифом «Таємно», на мое переконання, було б пейоративно.

Та повернімося до статті Олександра Рутковського. Він поставив дуже важливе питання про необхідність створення психобіографії Довженка і у своїй публікації вже намагався щось зробити у цьому напрямку, що напевно налякало творців збірника *Довженко і кіно ХХ століття*. Не даремно в якості своєрідного пандана вони вмістили після статті Рутковського короткий коментар Івана Дзюби, який називає ідею психобіографії продуктивним задумом і водночас застерігає:

Але тут потрібна делікатність [...]. Не треба оминати факти й свідчення, це правда, але треба перевіряти їх – одні одними. Справедливо говорити про Довженка не вдасться, не знаючи або ігноруючи глибини історично-культурної ситуації початку та середини ХХ століття. Якщо накладати на історію сучасні мірки (часом не тільки антиісторичні, а й цинічні), то доведеться перекреслити всю «ліву» куль-

63 Цит за: М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 95.

64 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 398.

туру тих часів, а в ній – низку великих імен на всіх континентах землі⁶⁵.

А далі – найцікавіше. Іван Дзюба дорікає, що на драму ідей і долі, на великі поривання людей, «які потрапили в пастку», Рутковський дивиться мовби звисока, «небезпечно наближаючись до прокурорського тону»⁶⁶.

Одначе Рутковський цього не робить і зовсім не прагне перекреслити «ліву» культуру Олександра Довженка (а це була, як відомо, не лише кінокультура). Застереження Івана Дзюби не тільки схожі з доріканнями Олександра Муратова, а й затемнюють ключову проблему, що проглядає з публікації Рутковського: як саме Довженко і чимало його неординарних сучасників «потрапили у пастку» і який спосіб існування у пастці сповідували.

І тут справа-формуляр виявляється дуже потрібним і важливим джерелом. Свого часу Володимир Свідзінський⁶⁷ написав:

Три радості у мене неодіймані:
Самотність, труд, мовчання.

У Олександра Довженка була самотність, був труд, а от (на щастя) мовчання не було. Він висловлювався своїми фільмами. Свої настрої, рефлексії він щедро виплескував у щоденники, він не боявся показати роздерту душу людини, через яку переїхав час, нещадна епоха. А у справі-формулярі його розлогі і короткі розмовні одкровення зафіксували чекістські інформатори.

65 І. Дзюба, *Стимул до дискусії*, [в:] *Довженко і кіно...*, с. 118–119.

66 Там само, с. 119.

67 Володимир Євтимович (Юхимович) Свідзінський (1885–1941) – поет, перекладач. З 1925 р. жив і працював у Харкові. Заарештований у вересні 1941 р. за обвинуваченням у антирадянській діяльності. Під час депортації на Схід знищений у Курській області.

З них, зокрема, достатньо виразно можна зрозуміти, як він жив у тому, що Іван Дзюба називає пасткою. З цієї ж справи можна скласти певне неформальне уявлення про пікантні, замовчувані грані особи Довженка, а також про загальну специфіку його характеру. Наважуся наблизити Довженка до людей гіпоманіакального типу.

Це передбачає схильність до переоцінки своїх сил і здібностей. Ось як дивився сам на себе Олександр Довженко, який 9 січня 1946 р. пише у щоденнику: «Я почав молитися богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невелику краплину своєї облуди. Ні, не той я, за якого приймав себе»⁶⁸. Він дожив до такого розуміння самого себе лише за десять років до відходу у вічність.

Людам цього типу притаманні квапливі, часом непродумані рішення, роздратованість, виверження гніву, а в разі серйозних невдач – переживання істерії, важкі депресивні стани. Їм притаманна підвищена комунікабельність, неабияка енергія, вони не можуть існувати без постійної уваги оточення. Недаремно один з агентів зауважив: «Довженко надзвичайно не любить самотності і тому він майже ніколи не буває один, завжди у нього хтось є»⁶⁹.

Люди згаданого типу красномовні, вміють переконувати, працюють день і ніч, мають в голові безліч ідей, планів. Недаремно, як відомо, Олександр Довженко утвердився на думці, що здатен написати один єдиний роман, яким він має уславити свій народ.

Бурхливе життя людей такого типу насичене несподіванками, злетами, падіннями, часом неочікуваними, ексцентрич-

68 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 397.

69 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 369.

ними, шокуючими деклараціями та вчинками. «Я ж „буйний”, – зізнавався Довженко ще у 1927 р. в інтерв'ю журналу „Кіно”. – Іноді я так захоплююсь, що зовсім забуваю – де я та хто я»⁷⁰. І безумовно, над всім цим домінував егоцентризм, що без вагань підтверджували особи з найближчого Довженкового оточення.

Це фіксувала супутниця життя Олександра Петровича Юлія Солнцева⁷¹ у 1934 р.: «Якщо у товаристві хто-небудь говорить, Довженко ставить йому „ніжку”, починає говорити сам – говорить чудово, всі починаються ним захоплюватись, а він тихо бере мене за руку і каже: „Юлечко, ходімо додому, тут дуже нудно”⁷². У 1940 р. Солнцева каже, що Довженко «взагалі не педагог, що він хороший для себе, але його поради іншим – завжди двозначні»⁷³.

70 Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 46.

71 Юлія Іполітівна Солнцева (1901–1989) – актриса, кінорежисерка. У 1922 р. закінчила Московський інститут музичної драми, а з наступного року знімалась у кіно. Була асистентом Олександра Довженка при створенні фільмів *Земля* (1930), *Іван* (1932), *Аероград* (1935), та співрежисером його фільмів *Щорс* (1939), *Буковина – земля українська* (1940, план фільму і монтаж), *Визволення українських і білоруських земель від гніту польських панів та возз'єднання народів-братів в одну сім'ю* (1940, разом з Довженком), *Битва за нашу Радянську Україну* (1943, режисери: Юлія Солнцева, Яків Авдєєнко), *Перемога на Правобережній Україні* (1944, разом з Довженком співавтор фільму) та *Мічурін* (1948, сценарій і постановка Довженка, режисер Солнцева). Поставила фільми за творами Довженка: *Поема про море* (1958), *Повість полум'яних літ* (1961), *Зачарована Десна* (1964), *Незабутнє* (1967), *Золоті ворота* (1969). Від 1928 р. була цивільною дружиною Довженка, оскільки він був одружений з Варварою Криловою. У вересні 1955 р. Солнцева від імені Довженка запискою попросила Крилову дати згоду на розторгнення шлюбу. Того самого місяця було ухвалене відповідне рішення судової колегії Московського обласного суду. Відтак Солнцева отримала монополію на інтелектуальну спадщину Довженка.

72 Цит. за: *Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки*, упоряд. і коментарі В. Агеєва, С. Тримбач, Комора, Київ 2014, с. 357.

73 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 381.

Цікава і характеристика, яку дає Довженку агент «Стріла» (він же письменник Юрій Смолич⁷⁴):

Суперечливість натури Довженка позначається у всьому. Як і у побуті Довженка тонка культурність та витончена естетичність легко сполучається із найпростішими смаками, з найелементарнішими інтересами і рисами характеру сільського жителя і навіть з найпримітивнішими старосвітськими традиціями, так і у психіці Довженка ясність мислення, волелюбність, толерантність, освіченість несподівано сполучаються з тупістю темного, відсталого селянина, наприклад, з антисемітизмом⁷⁵.

А ось характеристика Довженка, що її дає агент «Григорій»:

Я казав Вам про нерівноваги поведінки Довженка. Вони полягають у тому, що про одну й ту саму людину, про один й той самий факт він часто сьогодні говорить абсолютно протилежно тому, що говорив вчора. Дуже часто його поведінка залежить від невеликих, здавалося б, випадків. Секретарка директора під час його розмови когось про-

74 Юрій Корнійович Смолич (Георгій Корнелійович; 1900–1976) – письменник, журналіст, театральний критик. Дебютував у 1924 р. збіркою прозових творів *Кінець міста за базаром*. У двадцятих роках вийшли його романи *Останній Ейджевуд* (1926), *Фальшива Мельпомена* (1928), *Господарство доктора Гальванеску* (1929). Співпрацював із журналом «Літературний ярмарок», редактор журналів «Сільський театр» (1926–1929), «УЖ» (1928–1929), «Червоний шлях» (1935), «Літературний журнал» (1936–1937), «Україна» (1943–1950). Був завербований НКВД у лютому 1935 р. і з того часу до лютого 1953 р. співпрацював з комуністичними спецслужбами під псевдонімом «Стріла». Водночас на нього самого було відкрито справу-формуляр як на українського націоналіста. Схема та сама, як і у згаданому вже кейсі Миколи Бажана. Голова правління Спілки письменників України (1971–1973), секретар правління Спілки письменників СРСР (1971–1976). Написав спогади про ВАПЛІТЕ, Хвильового, літературний Харків двадцятих років. Про різницю між Смоличем агентом і Смоличем письменником див. Я. Цимбал, *Мій улюблений сексот: 10 фактів про Юрія Смолича*, «ЛітАкцент» [онлайн], 31 VII 2020 [дата доступу: 29 IV 2022]: <<http://litakcent.com/2020/07/31/miy-ulyubleniy-seksot-10-faktiv-pro-yuriya-smolicha/>>.

75 ГДА СБУ, спр. С- 836, т. 1, ч. 2, арк. 305.

пустила у кабінет – починаються довжелезні сентенції про шкідливість і непотрібність жіночої праці у канцеляріях. Через день він власні думки називає дурницею. Та незмінною є одна якість – ревність і заздрість Довженка до слави інших⁷⁶.

Ще один агент, який давно і близько був знайомий з Довженком, оцінював його як «людину великого честолюбства, великих планів»⁷⁷.

Зі справи-формуляра можна дізнатись і про те, що алкоголь впливав на висловлювання Олександра Довженка (що не дивина і не лише Довженкові це було притаманне). Дізнаємось і про таке: отримавши інформації про настрій Довженка під час роботи над фільмом *Щорс* (про це ще йтиметься окремо), ЦК КП(б)У спеціально доручав Олександрю Корнійчуку⁷⁸ вплинути на Довженка, допомогти йому «зжити істеричні настрої»⁷⁹.

76 Там само, т. 2, ч. 2, арк. 15.

77 Там само, т. 3, ч. 2, арк. 3.

78 Олександр Євдокимович Корнійчук (1905–1972) – письменник і політичний діяч, драматург, журналіст. Академік АН СРСР (1943), Герой Соціалістичної Праці (1967), лауреат п'яти Сталінських премій (1941, 1942, 1943, 1949, 1951) і Ленінської премії (1960). У 1924–1929 рр. навчався в Київському університеті. У 1929–1930 рр. працював сценаристом Київської кінофабрики, викладав на сценарних курсах у Києві. У 1930–1934 рр. сценарист Харківської кінофабрики, художній керівник Одеської комсомольської кінофабрики, редактор-сценарист тресту Українфільм. У 1934 р. обраний членом Правління Спілки письменників СРСР. У 1934–1941 і 1946–1953 рр. голова Правління Спілки письменників УСРР/УРСР. У 1947–1953 і 1959–1972 рр. – Голова Верховної Ради УРСР. У 1937 р. у п'єсі *Правда* вперше зробив Володимира Леніна персонажем української драматургії. Корнійчука називали драморобом, його п'єси читав і вносив до них правки Сталін. Вони ставилися на театральних сценах у багатьох театрах Радянського Союзу. Корнійчук належав до літераторів, які свідомо поставили себе на службу комуністичному режиму. Стверджують, що Корнійчука з молодих літ було втаємничено в чекістські та кремлівські справи, він виконував делікатні справи далеко не літературного змісту.

79 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 213.

А хіба можна ігнорувати виступ Довженка на партійних зборах Київської кіностудії 19 жовтня 1938 р.? Ось що, зокрема, повідомляв агент «Самойлов»:

Своє заключне слово Довженко почав, стукаючи по столу кулаком і звертаючись до Речиця⁸⁰: «Хто дозволив вам так говорити зі мною, майстром кіномистецтва, яке ви маєте право мене мучити» – істерично він кричав. Потім посипалися фрази на адресу зборів – «Я вас ненавиджу», «Ви все з'їли як щурі, дивлячись на вас мені не хочеться жити [...]»⁸¹.

Так, Олександр Довженка не зрозуміти, не знаючи його не вельми маркантних особливостей, але цього навряд чи варто боятися, якщо ми хочемо повноцінно і реалістично його зрозуміти. Саме про це виразно написав Іван Кошелівець:

Щоб постать Довженка була явлена читачеві в живому образі, майбутній біограф має очистити його портрет від фальшивої непорочності. Тільки тоді він постане в повній величі й трагізмі його життя з усіма слабостями й достоїнствами, властивими живій людині⁸².

Завершуючи свою статтю, Олександр Рутковський наводить такі слова Довженка з його щоденника: «Глядач мій не родився. Він народиться десь у двотисячному році»⁸³.

Для мене особисто дивитися Довженкове кіно і у минулому, і у нинішньому столітті – нелегке заняття і коштує воно певних зусиль. Не так, очевидно, як для кінофахівців і довженкознавців. Проте я із великою цікавістю і спробою зрозуміти передив-

80 Завідувач фінансовим відділом кіностудії.

81 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 218.

82 І. Кошелівець, *Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка*, [в:] *Олександр Довженко вчора і сьогодні...*, с. 50.

83 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 716.

ляюся всі його доступні нині фільми. А от, чи зроблять так нові покоління глядачів – не знаю. Втім, вони зможуть це робити, якщо навчаться, як писав Рутковський «крізь його стрічки сприймати драми його свідомості»⁸⁴.

Сприйняттю цих драм, породжених життям митця під прицілом, сприяє і знання недоступної колись справи-формуляра, подорож по сторінках якої ми розпочинаємо.

84 О. Рутковський, *Довженко...*, с. 117.

Розділ 2

Чому Олександр Довженко потрапив під чекістські софіти

На початку 1935 р. Олександр Довженку, який тоді працював над фільмом *Аероград* (розповідь про це попереду), було доручено виступити з доповіддю на урочистих зборах, присвячених 15-річчю радянського кіно. На самому початку доповіді він чомусь згадав про пораду, яку йому колись дав старий кінооператор Микола Козловський¹. «Я, – сказав він молодому кінематографісту Довженку, – тобі, Сашко, даю золоте правило: не йди на компроміс [...]. Підеш на компроміс на п'ятак – він виросте у сто рублів, і ти вже не знатимеш, як потім видертися»².

А у грудні 1938 р. тодішній директор Київської кіностудії Залман Іцков³ переказав агенту «Могилевському», що Довженко у приватній бесіді з ним пожалівся, що його дотепер

1 Микола Феофанович Козловський (1887–1939) – київський фотограф, а потім кінооператор. У 1908 р. відзняв перший російський ігровий фільм *Понизовая вольница*. З Києва переїхав до Москви. До 1917 р. зняв 60 фільмів, згодом працював у радянській кінохроніці, а також відзняв понад 20 художніх фільмів. З Олександром Довженком працював на Одеській кіностудії над фільмом *Сумка дипкур'єра*. У 1932–1935 рр. працював на кіностудії Лентехфільм.

2 А. Марьямов, *Довженко*, Молодая гвардия, Москва 1968, с. 234.

3 Залман Йосипович Іцков (1906–?) – організатор кіновиробництва, директор Київської і Мінської кіностудій. Був репресований.

зв'язують з українськими націоналістами⁴. Трохи дивна заява від орденоносця, який в той час робив фільм *Щорс* на замовлення самого Сталіна.

Не знаю, що мав на увазі старий оператор – швидше за все кінематографічну, творчу сферу. Проте він (на диво) влучно позначив ключовий компроміс Довженкового життя – компроміс з більшовицькою владою, детермінанту, що позначила початок тієї самої пастки, про яку писав Іван Дзюба. А зв'язок режисера-орденоносця з українськими націоналістами (себто приховані сторінки його біографії 1917–1920 рр.) детально вперше розкрила і підтвердила справа-формуляр. Отже, згадані слова Довженка про його зв'язок з українськими націоналістами не були безпідставними.

Тут місце вказати на те, що у Монблані друкованої і недрукованої довженкіани, можна побачити щонайменше дві виразні тенденції. Одні дослідники вважають Довженка талановитим, але все-таки кон'юктурником, обстоюють те, що він як кінорежисер слугував сталінській системі. Ось, наприклад, слова американського критика Майкла Чепмена:

Як свідчить історія, Довженко, марксист з юнацтва, використовував свій талант, щоби створювати пропагандистські стрічки спочатку для Леніна, а потім для Сталіна, двох найбільш сумнозвісних диктаторів ХХ століття, що вони несуть відповідальність за смерті понад 40 мільйонів людей [...]. Довженко був не меншим пропагандистом тоталітаризму, ніж Лені Ріфеншталь⁵ була пропагандисткою нацизму⁶.

4 Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві [далі: ГДА СБУ], спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 237.

5 Лені Ріфеншталь (1902–2003) – німецька акторка, спортсменка, кінорежисерка. Була в дружніх відносинах з Адольфом Гілером та іншими лідерами нацистського Третього Райху. Такими своїми стрічками, як *Перемога віри* (1933), *Тріумф волі* (1935), *Олімпія* (1938) творила нацистську кіноестетику, хоча сама не була членом НСДАП. Спроби притягнути її до судової відповідальності після Другої світової війни були невдалими.

6 Цит. за: М. Чепмен, *Марксизм – ну то й що? (Довженко. Полеміка)*, «Кіно-коло» [онлайн], 6 V 2003 [дата доступу: 29 V 2022]: <www.kinokolo.ua/up/paper.php?href=629>.

Інші вбачають у Довженкові винятково жертву сталінського режиму, але при цьому вишукують у його фільмах проукраїнські і навіть націоналістичні алюзії. Так робив, наприклад, Богдан Жолдак⁷. Він, зокрема, писав:

Треба згадати «Щорса». Сталін примусив митця перезнімати картину тричі. Однак недогледів епізоду, де митець утре йому носа – кульмінаційного, де вже шеретами крокують червоні вишколені курсанти. Лунає оркестровий марш, без слів, і слава Богу, бо це насправді марш [...] українських січових стрільців! «Ой, там ідуть стрільці, січовії стрільці до бою» – ось які тексти заховав Довженко за брагурною музикою. Хіба б іще на таке наважився, отак бавитися з найбільшим світовим тираном?⁸

Щиро кажучи, тут нічого дивного немає, адже більшовики багато чого музичного позичали у своїх політичних ворогів, як от наприклад мелодію знаменитої в СРСР пісні *По долинам и по взгорьям*⁹. А от інший символ, що його Богданові Жолдаку вдалося розгледіти в *Аерограді*, серйозніший. Це – тризуб: «У фільмі три літаки промовисто вимальовують на все небо розкішного тризуба, застосовуючи для цього спеціальні дими. З яким вогнем він грався, вдаючись до таких надто українських малюнків?»¹⁰.

Не буду дискутувати про те, чи насправді він робив бунтарства при кремлівському тирані і про принципову плідність

7 Богдан Олексійович Жолдак (1948–2018) – письменник, сценарист, драматург.

8 Б. Жолдак, *Абсурдїйність «Аерограду»*, [в:] *Довженко і кіно ХХ столїття. Збірник статей*, упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач, Полїграфцентр «ТАТ», Київ 2004, с. 215.

9 На початку Першої світової війни письменник Володимир Гїляровський написав пісню сибірських стрільців. Під час громадянської війни виникло кілька текстів: марш Дроздовського полку (слова Петра Баторїна), гімн махновців і більшовицький гімн далекосхідних партизан (слова Баторїна). Музику для маршу Дроздовського полку написав у 1919 р. композитор Дмитро Покрасс, а вперше його виконали 29 VI 1919 р. на банкеті на честь взяття Харкова білими. Згодом Покрасс перетворився на відомого радянського композитора.

10 Б. Жолдак, *Абсурдїйність...*, с. 215.

такого роду пошуків націоналістичних деталей у Довженковому кінодоробку. Важливо просто позначити, що такий тренд у довженкознавстві існує.

Набагато міцніша і триваліша традиція зображувати Олександра Довженка винятково мучеником, жертвою сталінського режиму. Наприклад, за словами літератора Віталія Ковалія¹¹, Довженка тримала золота тиранівська клітка:

Цілих двадцять два роки – до самої смерті – він був у безстроковому московському засланні; в московському полоні, піддавався постійному тоталітарному диктату, примусово русифікувався, із своїми творами, які знав увесь світ, не міг пробитися на Україну¹².

Почнемо з того, що марксистом Олександр Довженко не був і сам у цьому зізнавався. Згадуючи про буремні революційні роки у найчастіше цитованій автобіографії, написаній у грудні 1939 р., Довженко чесно зізнається: «Про комунізм я нічого не взнав, і якби мене запитали тоді, хто такий Маркс, я відповів би, що це видавець різних книг»¹³.

Робить Довженко і ще одне важливе зізнання: «Я зайшов у революцію не через ті двері»¹⁴. А через які? Відповідь на це важливе запитання під його пером доволі розмита. Фактично її немає. Він описує, як радів поваленню царату, радів, що всі люди браття:

11 Віталій Кирилович Коваль (1937–2001) – журналіст, письменник, літературний критик. З 1967 р. працював в газеті «Літературна Україна», потім, до 1989 р. – в апараті Київської письменницької організації. Досліджував творчість Олеся Гончара.

12 В. Коваль, *Кара неволею. Заповіт Довженка*, «Демократична Україна», 16 VI 1994.

13 Цит. за: *Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки*, упоряд. і коментарі В. Агеєва, С. Тримбач, Комора, Київ 2014, с. 419. Довженко мав на увазі Адольфа Маркса (1938–1904) – відомого російського видавця, педагога, збирача народних пісень. Він був видавцем надзвичайно популярного журналу «Нива».

14 Там само.

Особливо мене тішило те, що цар Микола Другий¹⁵ був не українцем, а росіянином, і що увесь його рід був неукраїнським. У цьому моя уява угляділа якби повну непричетність українців до мерзенного ладу, що впав. Це був вже націоналізм. Всі українці того часу видавалися мені якимись особливо приємними людьми [...]. Український сепаратистський буржуазний рух видавався мені у той час самим крайнім революційним рухом, самим лівим, отже, найкращим [...]. Я став більшовиком лише у середині тисяча дев'ятсот двадцятого року¹⁶.

Далі Олександр Довженко пише, що світ виявився набагато складнішим, що він втік від «панів і підпанків», серед яких спочатку шукав правду, оскільки вони виявились «купкою неуків, шарлатанів і зрадників»: «Я кинув їх і втік, несучи з собою почуття глибокої відрази і гіркоти, і спогад про це є найважчим спогадом мого життя»¹⁷.

Отже, це своєрідне зізнання, написане емоційно, але не вельми зрозуміло. Чекісти інтерпретували Довженкову драму із зміною світогляду з націоналістичного на більшовицький зовсім в інших категоріях. Емоції їх не цікавили. Їх цікавило насамперед, і завжди те, чи не зберіг Довженко той минулий націоналістичний потенціал і чи не реалізує він його в тій чи іншій формі. Ще до формального відкриття справи-формуляра вони розглядали Довженка як особу з деяким шовіністичним ухилом¹⁸ і дбайливо збирали на нього компромат після того, як він увійшов у сферу публічної діяльності в УСРР. Однак в 1937 р. у чекістських документах для службового вжитку вже

15 Микола II Романов (1868–1918) – останній російський імператор (1894–1917).

16 *Довженко без гриму...*, с. 418–419.

17 Там само, с. 419.

18 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 5.

прямо мовилося, що «Довженко О. П. є учасником українського націоналістичного підпілля»¹⁹.

У 1928 р. в журналі «Театр і кіно» було вміщено автобіографію Олександра Довженка. Починалася вона так:

Народився 1894 року, про що жалію й досі. Треба було-б народитися 1904 року. Був би тепер аж на десять років молодший. У Сосниці, на Чернігівщині. Батьки неписьменні, хлібороби, середняки. Учився: народна школа, вища початкова, учительський інститут. 4 роки вчителювання: фізика, природознавство, гімнастика. Далі університет (природничий факультет півтора роки) три роки в Комерційному Інституті²⁰, де що-семестру переходив з економічного факультету на технічний та навпаки, аж поки не догадався і не кинув зовсім. Вигнали поляків з Києва. Брав участь в організації Відділу Наросвіти на Київщині й довгий час був секретарем Колегії та Зав. Відділом мистецтв. Одночасно працював за члена правління Робосу²¹ (Київ). 1921 року перевели мене в розпорядження Наркомзаксправу²² до Харкова. Звідти командували закордон на працю до посольства УСРР. Працював за керівника справами Посольства УСРР у Польщі та за секретаря Консульського Відділу в Берліні. Кинув. Вчився малярства у проф. Єккеля²³. Виїхав в кінці 1923 року до

19 Там само, ч. 1, арк. 1.

20 Йдеться про Київський комерційний інститут, який починався у 1906 р. як Київський вищі комерційні курси, а з 1908 р. став інститутом. У 1920 р. перетворений на Київський інститут народного господарства. Нині Київський національний економічний університет. З 2005 р. носить ім'я Вадима Гетьмана – політика і фінансиста, вбитого у 1998 р. Докладніше див. А. І. Чуткий, *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*, Лисенко М. М., Ніжин 2013.

21 Робос – Спілка працівників освіти.

22 Наркомзаксправ – Народний комісаріат закордонних справ.

23 Віллі Єккель (1888–1944) – німецький художник. Навчався у школах образотворчого мистецтва Бреслау та Дрездена, з 1913 р. жив і працював у Берліні. Після листопадової революції 1918 р. став членом Академії мистецтв, отримав звання професора. Був одним з тих, хто утримував приватну художню школу. Після приходу нацистів до вла-

Харкова. Працював у «Вістях»²⁴ та по інших журналах, як художник. Ну, а далі – ВУФКУ²⁵.

Олександр Довженко оминає події 1918–1919 рр. Одначе того самого 1928 р., 15 вересня, секретний співробітник «Пора» у Житомирі поінформував місцевих чекістів про суттєві додатки до написаного самим Довженком у цитованій автобіографії. Наприклад, те, що Довженко був петлюрівцем і навіть ад'ютантом Павла Скоропадського²⁶ у Києві. Повідомлялося і про те, що Довженко відступав з петлюрівцями у Польщу, а потім

ди піддавався гонінням. В ніч на 30 I 1944 р. загинув у своїй майстерні під час авіаційного нальоту. Чимало дослідників плутали Єккеля з художником експресіоністом Еріхом Геккелем, стверджуючи, що у останнього Довженко вчився у Берліні. Див. напр. І. Кошелівець, *Олександр Довженко. Спроба творчої біографії*, Сучасність, Нью-Йорк 1980, с. 54. Лише у вісімдесятих роках, завдяки німецькому досліднику Альфреду Крауцу, стало відомо, що Довженко навчався саме у Віллі Єккеля.

- 24 «Вісті ВУЦВК» (або просто «Вісті») – щоденна газета, орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад УСРР/УРСР. З березня по серпень 1919 р. видавалася у Києві як орган Всеукраїнського Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і Виконавчого Комітету Київської Ради робітничих депутатів. З 1920 р. виходила у Харкові як орган ВУЦВК і Харківського губвиконкому (з 1921 – як орган ВУЦВК). З перенесенням столиці України до Києва в червні 1934 р. видавалася у Києві. У 1941 р. її об'єднано з газетою «Комуніст». Першим редактором був Василь Еллан-Блакитний. З «Вістями» активно співпрацювали харківські письменники з кола Гарту і ВАПЛІТЕ.
- 25 О. Довженко, *Моя автобіографія*, «Театр і кіно» 1928, № 31. Екземпляр журналу зберігається у: Российский государственный архив литературы и искусства [далі: РГАЛИ], ф. 2081, спр. 350, т. 1. ВУФКУ – Всеукраїнське фото-кіно-управління, було створене у 1922 р., мало низку філій. У 1929 р. мало 109 власних кінотеатрів, обслуговувало 227 стаціонарних і 55 пересувних кінотеатрів. Включало в себе кіностудії в Києві й Одесі, технікум в Одесі, видавало двотижневий журнал «Кіно». З 1929 р. переіменоване на Українфільм.
- 26 Павло Скоропадський (1873–1945) – державний і політичний діяч, Гетьман Української Держави (29 IV – 14 XII 1918). З 1918 р. в еміграції, остаточно оселився поблизу Берліна, провадив політичну діяльність, сприяв заснуванню Українського наукового інституту при Берлінському університеті (існував до 1945 р.).

повернувся до Житомира, де був заарештований, засуджений до страти, але вижив завдяки «втручанню УКП (української комуністичної партії)²⁷ і вимогою учительського з'їзду [...]. У такий спосіб завдяки „своїй” братві він був звільнений з-під арешту і поїхав, одружившись у Житомирі, до Харкова, де і працює»²⁸.

Ще в одному чекістському документі можна прочитати, що Олександра Довженка обвинувачували у добровільній службі у Петлюри і що згідно постанови Житомирської ЧК від 27 грудня 1919 р. він був засуджений до ув'язнення у концтаборі до закінчення громадянської війни, але, зважаючи на запит про нього Губпарткому УКП, вирок до з'ясування питання не було виконано²⁹.

В добу великого терору, коли шпигуноманія і пошук прихованих ворогів народу досягли апогею, до НКВД СРСР і НКВД УРСР надійшло кілька заяв, пов'язаних з Олександром Довженком. Ось що писав, наприклад, Панас Яковець:

Прочитавши статтю в газеті «Комуніст» від 29/IX-37 року «Буржуазні націоналісти в кінематографії», дійшов висновку та заявляю наступне: кінорежисерові Довженку Олександр Петровичу, нагородженому орденом Леніна, постановнику «Щорса», я особисто не вірю у тому, що він відданий радянській владі, це, на мою думку, замаскований буржуазний націоналіст, у цьому я глибоко переконаний і ця думка не залишає мене.

27 Насправді йдеться про УКП (боротьбистів). Боротьбисти – група членів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), які свою назву отримали від назви газети «Боротьба». На IV з'їзді УПСР 13–16 V 1918 р. під час гетьманщини ця група склала керівництво партії і послідовно вела УПСР на радянські позиції. В 1919 р. партія отримала назву УПСР (комуністів-боротьбистів). Влітку об'єднується з УСДРП (незалежних – лівих) і змінює назву на Українська Комуністична Партія (боротьбистів). У лютому 1920 р. боротьбисти звернулися до Виконкому Комінтерну з проханням прийняти їх у Комінтерн, але їм відмовили. Навесні 1920 р. партія боротьбистів увійшла до КП(б) У і передала їй велику кількість керівних українських кадрів.

28 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 1.

29 Там само, т. 4, арк. 1.

Підстави у мене до цього такі: Коли у 1918 році більшовики громили петлюрівщину на Україні, боягузлива бандитська групка цих націоналістів-петлюрівців під натиском червоних без огляду втікала з повітового містечка Сосниця Чернігівської губ[ернії]. Серед цієї озброєної бандитської групки націоналістів втікав і Довженко О. П., обвішаний гранатами і гвинтівкою. Цей Довженко активно боровся проти радянської влади, що я добре пам'ятаю, оскільки особисто брав участь у вигнанні петлюрівців із м. Сосниці³⁰.

23 вересня 1939 р., в день виїзду Олександра Довженка на чолі кіногрупи у Західну Україну, з'явилося агентурне повідомлення про зустріч агентки з жінкою, яка знала Довженка ще в Житомирі і вчилася в тій школі, де він викладав. Ця особа повідомила агентці «Павловій», що Довженко грав за Української Центральної Ради не останню роль, «носив сірий жупан з червоним околишом»³¹. Не дивлячись на те, що повідомлення містило очевидну дурницю – твердження про те, що це Українська Центральна Рада скерувала Довженка до Німеччини (напевно, йшлося про його дипломатичну роботу і навчання малюванню), – це повідомлення начальник Особливого відділу НКВД Київського особливого військового округу Анатолій Міхеев³² скерував у грудні 1939 р. до тодішнього наркома

30 Там само, арк. 31.

31 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 263.

32 Анатолій Миколайович Міхеев (1911–1941) – військовий інженер, чекіст. Комісар державної безпеки третього рангу. У 1932 р. закінчив Ленінградську військово-інженерну школу ім. Комінтерна. Служив в українському військовому окрузі, у 4-тій прикордонній школі ОГПУ-НКВД в Саратові, вчився у Військово-інженерній академії ім. Куйбішева (1935–1939). У лютому 1939 р. скерований до військової контррозвідки, з серпня 1939 р. – начальник Особливого відділу НКВД СРСР Київського особливого військового округу. З серпня 1940 р. – начальник Особливого відділу у Центральному апараті ГУГБ НКВД СРСР. З лютого 1941 р. – начальник 3-го управління Народного комісаріату оборони СРСР, керував слідством у справі авіаторів, справі командування Західного

внутрішніх справ УРСР Івана Серова³³. Останній своєю резолюцією відправив повідомлення начальнику Секретно-політичного відділу³⁴.

Саме наприкінці тридцятих і на початку сорокових років органи НКВД стимулюють нове розслідування петлюрівського минулого Олександра Довженка. Його односельці змушені відповідати на запитання чекістів. Вони пригадають, що в хаті батька Довженка певний час в рамочці на стіні висіло фото Олександра Петровича в гайдамацькому однострої: стояв він у кожушині, підперезаний, в шапці з трикутним верхом і китицею³⁵. Цей однострій дуже личив Довженкові. (Втім, пізніше личитиме і військова форма Червоної армії, яку він носив, як точно зауважив Роміл Соболев, «ловко, як кадровий офіцер, навіть з якоюсь аристократичною витонченістю»³⁶).

фронту та ін. 3 липня 1941 р. – начальник Особливого відділу НКВД Південно-Західного фронту. Загинув в оточенні на Полтавщині у вересні 1941 р.

- 33 Іван Олександрович Серов (1905–1990) – народний комісар внутрішніх справ з вересня 1939 до 25 II 1941 р. У 1925–1928 рр. курсант Ленінградської піхотної школи. Служив в артилерії РСЧА командиром взводу, батареї, начальником штабу полку. У 1935–1939 рр. слухач Військово-інженерної академії РСЧА у Москві (з 1936 – ім. Михайла Васильовича Фрунзе). По закінченні її в органах НКВД СРСР, обіймав посади заступника начальника, начальника Головного управління робітничо-селянської міліції (ГУРСМ), а згодом – начальника 2-го відділу, заступника начальника ГУГБ НКВД СРСР. У вересні 1939 р. призначений наркомом внутрішніх справ УРСР, а у лютому 1941 – першим заступником наркома держбезпеки СРСР. Брав участь в організації і здійсненні примусового виселення народів Прибалтики, Криму, Кавказу. У 1947–1954 рр. перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР, з травня 1954 до грудня 1958 р. – голова КГБ при Раді Міністрів СРСР. У 1958–1963 рр. – начальник Головного розвідувального управління (ГРУ) Генштабу збройних сил СРСР. У лютому 1963 р. звільнений з посади та переведений помічником командуючого Туркестанського військового округу. У вересні 1965 р. звільнений у запас.

34 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 262.

35 Див. там само, т. 4, арк. 25, 37 зв., 85.

36 Р. Соболев, *Александр Довженко*, Искусство, Москва 1980, с. 199.

Зрозуміло, ад'ютантом Павла Скоропадського ніколи Олександр Довженко не був і не міг бути. Взагалі у чекістських документах чимало помилок, неточностей (наприклад, постійно плутається Довженків рік народження – то 1899, 1890, неправильно пишеться чимало прїзвищ, а самого Довженка чекісти примудрилися в одному з документів назвати Григорієм, тощо). У справі-формулярї можна знайти твердження про те, що Довженко «за національністю українець-галичанин, у минулому поміщик, мав власність у Галичині, неодноразово переходив до Польщі»³⁷. Та багато в документах і незаперечного, оскільки тема петлюрівського минулого на той момент вже відомого кїнорежисера стала вкрай важливою для ГПУ і докладалися зусилля для видобуття свідчень і документальних підтверджень цього минулого.

Чекісти цікавились минулим не лише Олександра Петровича, а й його батька Петра Семеновича. Очевидно, робилося для того, щоб вказати на хибне класове коріння режисера-орденоносця. У свідченнях земляків тато Довженка поставав у кращому випадку міцним середняком³⁸, у гіршому – куркулем³⁹, якого мали розкуркулити.

У лютому 1930 року, – свідчив інструктор Сосницького райкому КП(б)У Петро Пономаренко, – господарство Довженка підлягало розкуркуленню і усе його майно було описане сільрадою. Але тоді ж було отримано телеграму з Харкова від голови ЦИКу УСРР Петровського⁴⁰ приблизно такого змісту: «Старих Олександра Довженка не

37 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 4, арк. 14.

38 Там само, арк. 57 зв.

39 Там само, арк. 62 зв., 75.

40 Григорій Іванович Петровський (1878–1958) – політичний діяч, член РСДРП(б) з 1898 р. У 1919–1938 рр. – голова ВУЦВК, у 1920–1938 – член ЦК КП(б)У та Полїтбюро ЦК КП(б)У, у 1921–1939 – член ЦК РКП(б)/ВКП(б), у 1922–1937 – заступник голови ЦВК СРСР, а у 1937–1938 – заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР.

турбувати і не розкуркулювати», і на підставі цього йому було все майно повернуто назад. У колгоспі Довженко був формально, виконуючи лише частково окремі доручення, а в останні роки на роботу в колгоспі він зовсім не виходив⁴¹.

А у 1940 р. Петро Семенович продав садибу і за сприяння сина переїхав до Києва.

Допит Петра Пономаренка відбувався в лютому 1941 р. і він цікавий такою деталлю. На запитання, як часто за минулі роки Олександр Довженко бував у Сосниці, Пономаренко відповів: «У Сосниці він був за цей час лише один чи два рази, не більше, але я його тоді не бачив»⁴². Не любив Олександр Петрович їздити на батьківщину, де пам'ятали про його літа молодії...

Тепер повернімося трохи назад. У червні 1914 р. Олександр Довженко закінчив Глухівський вчительський інститут⁴³ (у колишній столиці українських гетьманів). Він отримав призначення в Житомир, де викладав спочатку в Кутузівській змішаній вищепочатковій школі, а згодом – у 2-ій Житомирській або в Другому вищепочатковому училищі. Медична комісія визнала його нездатним до військової служби через ваду серця. У Житомирі Довженко зустрів події Лютневої революції 1917 р., що знесла монархію Романових. Там само, у Житомирі, влітку того самого року він переніс якусь невдалу операцію, після чого стан його здоров'я погіршився.

У вересні 1917 р. він перебрався до Києва, де влаштувався учителем у Київському 7-му вищепочатковому училищі й став вільним слухачем Київського комерційного інституту. Між студентами і вільними слухачами не було ніякої різниці: всі слу-

41 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 4, арк. 63.

42 Там само, арк. 69.

43 Нині Глухівський національний педагогічний університет ім. Олександра Довженка.

хали одні й ті ж лекції і однаково складали іспити. Навчався Довженко і в Академії мистецтв, яку невдовзі покинув.

Володимир Гриневич у своїй розвідці *Ще раз про «затемнені» сторінки з життя Олександра Довженка* згадує свідчення Олеса Гончара⁴⁴ про те, що Довженко брав участь у штурмі Арсеналу, тобто у придушенні більшовицького збройного повстання. Повстання робітників у Києві мало місце на зламі січня і лютого 1918 р. Про це саме писав ще раніше Борис Антоненко-Давидович⁴⁵: «Світової слави кінорежисер Олександр Довженко брав участь, як козак гайдамацького куреня, в штурмі Київського Арсеналу»⁴⁶.

Як відомо, завод Арсенал військами УНР було взято 4 лютого 1918 р. У зв'язку з цим Володимир Гриневич зазначає:

44 Олесь Терентійович Гончар (1918–1995) – письменник, чий твори вважаються радянською класикою, громадський діяч. Двічі лауреат Сталінської премії, Герой Соціалістичної Праці (1978), академік АН УРСР / НАН України (1978), Герой України (2005, посмертно). У 1952–1959 рр. – заступник голови правління, у 1959–1971 – голова правління Спілки письменників УРСР, а у 1971–1986 – секретар правління Спілки письменників СРСР. Від 1973 р. був головою Українського республіканського комітету захисту миру. Автор трилогії *Прапороносці* (1946–1948), *Людина і зброя* (1960), *Тронка* (1963), *Собор* (1968), *Циклон* (1970), *Берег любові* (1976) та ін. У жовтні 1990 р. на знак солідарності з голодуючими студентами в Києві (серед них була і його внучка Леся) Гончар написав заяву про вихід з КПРС. Автор *Щоденників* у трьох томах.

45 Борис Дмитрович Антоненко-Давидович (1899–1984) – український письменник, автор понад двох десятків книг оповідань, повістей, роману та літературно-критичних нарисів. Його книги були піддані несправедливій критиці, а автора публічно обвинувачували в націоналізмі. Він виїхав до Алма-Ати, де працював редактором в Держкрайвидаві. 2 І 1935 р. Антоненко-Давидовича заарештовано і доправлено до Києва. Обвинувачувався у приналежності до контрреволюційної націоналістичної організації УВО, що нібито мала на меті повалення більшовицького режиму в Україні і терор. Був засуджений до 10 років концтаборів, а після відбуття терміну – відправлений на довічне заслання у Красноярський край. У 1956 р. реабілітований і наступного року повернувся до Києва.

46 Б. Антоненко-Давидович, *«На шляхах і роздоріжжях»*. Спогади, б.в., б.р., с. 30: <<https://lib.com.ua/uk/download/na-shliakhakh-i-rozdorizhziakh/>> [дата доступу: 29 IV 2022].

Якщо Довженко справді брав участь у цих подіях, то ймовірно, що після того, як 8–9 лютого 1918 року Київ захопили більшовицькі війська Муравйова, він залишився у Києві і пізніше, коли було встановлено владу П. Скоропадського, продовжив навчання або змушений був відступити у складі військ УНР до Житомира і вже потім повернувся до Києва, де знову ж таки продовжив навчання аж до подій 15 листопада 1918 року⁴⁷.

Під словом *події* мався тут на увазі антигетьманський мітинг. «Арсенал, Арсенал, мені знов судилось рахувати кулі на твоїх стінах»⁴⁸, – так вже у 1928 р. напише Олександр Довженко у листі до Олени Чернової⁴⁹, в яку він тоді був закоханий. І чого б це йому перераховувати сліди від куль на стінах київського заводу Арсенал через десять років після антибільшовицького штурму? Насамперед тому, що він зводить рахунки зі своїм петлюрівським минулим: адже тієї пори він створює сценарій свого фільму *Арсенал*, зйомки якого розпочалися у серпні 1928 р.

На екранах України фільм з'явився в лютому 1929 р. Тих, з ким він був у 1918 р., тобто прибічників незалежної України, Довженко змальовує шаржовано, з неприхованим сарказмом, показує їх приреченість. Він прощається із своїм націоналізмом і при цьому у повній відповідності з уявленнями націонал-комуністів українізує більшовицький переворот в Україні.

У «Арсеналі», – напише сам Довженко в одній із своїх автобіографій (швидше за все 1935 р.), – я переслідував дві мети – як художник-викривач українського шові-

47 В. Гриневич, *Ще раз про «затемнені» сторінки з життя Олександра Довженка*, «Укрліт» [онлайн, дата доступу: 29 IV 2022]: <<https://ukrlit.net/article/1290.html>>.

48 Цит. за: Р. Корогодський, *Довженко в полоні*, Видавництво «Гелікон», Київ 2000, с. 113.

49 Олена Чернова – акторка, знімалась в маленькій ролі у фільмі Довженка *Сумка дипкур'єра* (1927). Була дружиною кінорежисера Георгія Мдівані, з яким розлучилася. Збереглося і надруковано 18 Довженкових листів до неї. Див. *Довженко без гриму...*, с. 108–135.

нізму і контрреволюції і як поет і співець робітничого класу України, який трощить національну обмеженість в переможній боротьбі за утвердження великих заповітів Маркса-Леніна-Сталіна [...]. Я працював, як боєць, не замислюючись іноді, за нашими правилами рубки треба бити ворога⁵⁰.

Як писав Іван Кошелівець, Довженко створив «такий без закиду більшовицький фільм, якому ні до, ні після нього не було рівного в нещадному зганьбленні українського визвольного руху»⁵¹. Для Довженка це було не лише зречення від свого жовто-блакитного минулого. Це було своєрідне виправдання власного світоглядного зламу, обґрунтування переходу до лівих поглядів, в яких його (очевидно, цілком щиро) приваблювала масштабність перетворень, обіцяних новим ладом. Тут повернулись до оцінки, що її висловив Іван Кошелівець. На його думку, Довженко, «суперечливий у багатьох своїх висловлюваннях..., незмінно твердий був в одному: у любові до своєї батьківщини – України, незмінно й тоді, коли робив „Арсенал”»⁵².

А ось яку частину Довженкової щирості розгледів у *Арсеналі* Борис Антоненко-Давидович у своїх спогадах:

Сам Довженко в своїх спогадах мимрить щось невиразне про «націоналістичні помилки» замолоду, а штурм Арсеналу в однойменному фільмі Довженка показано з такою майстерністю й знанням дійсної, а не вигаданої історії, що мимоволі захоплює глядача. Чого варті кадри, де рябий

50 РГАПИ, ф. 2081, оп. 1Д, ед. хр. 350: *Довженко Александр Петрович. Краткая автобиография*. Документ люб'язно наданий мені Джорджем Лібером, професором Університету Алабами (США).

51 І. Кошелівець, *Олександр Довженко...*, с. 120.

52 Його ж, *Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка*, [в:] *Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії. Збірник матеріалів*, ВМА «Терен», Луцьк 2005, с. 83.

Волох⁵³, тоді отаман куреня чорних гайдамаків, потрясає вгорі руками, а його «хлоп'ята» з люттю в очах і з рушницями напереваги біжать штурмувати арсенальську браму! Тут відчувається справжній пафос творця фільму, а не примітним іншим Довженковим «історичним» фільмам лжепатетика й облудне перекручення певних подій і осіб [...]. Отже, «батько» української кінематографії й автор «Зачарованої Десни» був сам у ті роки зачарований ідеалами УНР⁵⁴.

Справа-формуляр якраз відкриває і деталізує сторінку біографії «зачарованого» ідеалами УНР Олександра Довженка. Тут є свідчення про те, як його ледве не знищив каральний меч більшовицької революції, яку він ушляхляв своїм *Арсеналом*. У одній з чекістських довідок про це мовиться так:

У 1919 році Довженко притягувався до відповідальності Житомирською Надзвичайною комісією, як такий, що служив добровільно у петлюрівській армії. Згідно постанови Житомирської ЧК від 27 грудня 1919 року, був засуджений до ув'язнення у концтабір до закінчення громадянської війни, але з огляду на запит Губпарткому УКП, вирок до з'ясування питання не було виконано⁵⁵.

Чекісти підшили до справи-формуляра також витяг із протоколу засідання Житомирської ЧК і висновок у справі Довженка та тих, кого з ним у грудні 1919 р. обвинувачували у контрреволюції⁵⁶.

53 Омелян Іванович Волох (1886–1937) – боротьбист, військовий діяч, у січні 1918 р. один з керівників Гайдамацького Коша Слобідської України, брав участь у боях проти більшовиків. З листопада 1919 р. перетворився на одного з представників отаманщини, у грудні 1919 захопив скарбницю УНР, а наступного року перейшов на бік більшовиків. Працював у Народному комісаріаті землеробства УСРР, займав низку відповідальних посад у ВУЦВК, працював в системі органів державного страхування. Заарештований у 1933 р., розстріляний у 1937.

54 Цит. за: Р. Корогодський, *Довженко в полоні...*, с. 25–26.

55 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 82.

56 Див. там само, т. 4, арк. 2, 3.

Саме на переламі 1919 і 1920 рр., як показує справа-формуляр, і стався злам у політичних орієнтаціях Довженка. Злам цей мав свої мотиви. Ось про що йдеться у повідомленні, що його одержали чекісти від джерела під псевдом «Ніколаєнко»:

З Олександром Довженком я познайомився в 1920 р. взимку (в січні, здається). Він був обраний головою Ради Студентського Союзу. А я секретарем. Знайомство тривало приблизно півроку. Він кілька разів бував у мене (я жив тоді в академії) і ми довго розмовляли з ним в бібліотеці Кримського, ключ від якої був у мене. За висловленими ним поглядами він був набагато лівіше академічної публіки і висловлювався про необхідність для української інтелігенції співпрацювати з Радянською владою⁵⁷.

І ось як Довженко пояснював свої настрої:

Вибору немає [...]. Якщо продовжувати стояти на своєму, то всіх нас перестріляє ЧК, багато хто вже загинув. Поки українці борються проти Радянської влади або стоять в стороні від подій, жиди все захопили. Досить! Пора за розум взятися! Для себе я це питання вже вирішив [...]⁵⁸.

Роман Корогодський не читав цього агентурного донесення, але, вивчаючи інші документи, аналізуючи обставини Довженкового життя, він ще у статті 1996 р. (пізніше цей матеріал був надрукований у книзі *Довженко у полоні*) дійшов висновку, що:

Довженко від незабутнього 1919 ніколи не був до кінця щирим. І це не докір, не закид – Боже борони! Це констатація на основі низки фактів, аналізу документів, які перебувають у кричущій суперечності до всіх Довженкових заяв, численних автобіографій і навіть записів у «Щоденнику»⁵⁹.

57 Там само, т. 2, ч. 2, арк. 237.

58 Там само, арк. 238.

59 Р. Корогодський, *Довженко в полоні...*, с. 27.

Криміналом для чекістів стало не лише петлюрівське минуле Олександра Довженка, а той факт, що його від розстрілу чи концтабору врятували боротьбисти (у чекістських документах – УКП), тимчасові попутники більшовиків. Навесні 1920 р. вони, як вже зазначалося, увійдуть (чи, як тоді мовилося: увіллються) до партії більшовиків. Та перед тим вони неодноразово московських більшовиків викривали як антиукраїнську силу, намагалися вирватися з їх обіймів, наполягаючи, зокрема, на тому, щоб УКП (боротьбистів) стала членом II Інтернаціоналу і була рівною до РКП(б).

Проте сталося не так, як гадалося. Більшовики мали план ліквідації УКП (боротьбистів) шляхом їх «саморозпуску». Та й боротьбисти, як їм здавалося, дещо мали. Вони, зокрема, розраховували, що вже зсередини більшовицької партії зможуть коригувати її національну політику в Україні. Коли 14 березня 1920 р. розпочала роботу Всеукраїнська конференція УКП(б), серед її делегатів ходила така записочка: «Мы сольёмся, разольёмся и зальём большевиков!». Її російською мовою написав Василь Еллан-Блакитний⁶⁰. Цю позицію поділяв один з найвідоміших і авторитетних боротьбистських керівників Олександр Шумський. Саме він у 1921 р. очолив дипломатичне представництво УСРР у Польщі і саме під його орудою Олександр Довженко врятується від подальших претензій з боку чекістів.

Та чекістам було відомо, що Довженко при входженні партії боротьбистів до КП(б)У займався вельми своєрідною агітацією. Так, із свідчень агента «Сорбоніна», який як і Довженко походив з Сосниці, дізнаємось:

60 Василь Михайлович Еллан-Блакитний (1894–1925) – український поет, один із лідерів УКП (боротьбистів). З 1920 р. член КП(б)У, редактор центрального органу уряду УСРР – газети «Вісті ВУЦВК», засновник і редактор літературних журналів «Всесвіт», «Червоний перець». З 1934 р. його ім'я замовчувалося. Твори знову почали друкуватися в УРСР з шістдесятих років.

Пам'ятаю розмову в саду. Довженко говорив про свіже тоді злиття партії боротьбистів з КП(б)У. В результаті цього злиття Довженко О. П. з боротьбистів потрапив в члени КП(б)У, мотивуючи необхідність і доцільність цього тим, що соромно не бути в партії, коли можна в партії працювати на користь України. Він провів таку думку, що якщо вся українська інтелігенція піде в члени КП(б)У, то там виявиться більшість з українців і ця більшість зможе повернути політику партії в інтересах України, що такою є думка всіх боротьбистів, що вступили до лав КП(б)У. Справа була за чаркою. Пам'ятаю, і я, і брат категорично сказали йому, що вважаємо себе непідготовленими для роботи в партії, що очевидно, і йому з такими поглядами недовго доведеться побути в КП(б)У⁶¹.

Чи говорили щось брати Олександрові Довженку про його недовгу перспективу перебування в завах більшовиків чи ні, – невідомо. А ось те, що Довженко, зобов'язаний боротьбистам своїм життям, в той час агітував за них, виглядає цілком логічним.

Проте самоліквідація боротьбистів (що насправді стане просто їх ліквідацією) дійсно була справжньою перемогою Володимира Леніна і його тодішнього ставленика в Україні, троцькіста Християна Раковського⁶². Недаремно погордою віє від таких ленінських слів, сказаних на IX з'їзді РКП(б):

Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т[оваришем] Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого

61 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 4, арк. 42.

62 Християн Георгійович Раковський (1878–1941) – партійний діяч, один із фундаторів соціал-демократичних партій в Болгарії та Румунії, відомий діяч міжнародного соціалістичного руху. У січні 1918 р. був призначений головою Верховної колегії у російсько-румунських справах. У січні 1919 р. очолив український радянський уряд, а в березні обраний членом ЦК РКП(б). У 1936 р. заарештований у справі антирадянського право-троцькістського блоку. Утримувався в Орловській тюрмі, розстріляний у 1941 р.

визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв⁶³.

Що ж реально стояло за ленінськими словами про те, що «все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію»? Насамперед йдеться про групу діячів, що відіграватимуть в партійно-радянському керівництві УСРР значну роль до чистки 1933 р. Серед них Василь Еллан-Блакитний, Олександр Шумський, Григорій Гринько⁶⁴, Панас Любченко⁶⁵, Андрій Хвиля⁶⁶,

63 В. І. Ленін, *Доповідь Центрального Комітету 29 березня: IX з'їзд РКП(б). 29 березня – 5 квітня 1920 р.*, [в:] В. І. Ленін, *Повне зібрання творів*, т. 40, Видавництво політичної літератури України, Київ 1974, с. 253–254.

64 Григорій Федорович Гринько (1890–1938) – політик, один із лідерів боротьбистів, з 1920 р. – член КП(б)У. У 1920–1923 рр. – нарком освіти УСРР, у 1923–1925 – голова Держплану УСРР, з 1925 р. – в Москві, у 1930–1937 рр. – нарком фінансів СРСР. Заарештований 30 VIII 1937 р., розстріляний 15 III 1938.

65 Панас Петрович Любченко (1897–1937) – радянський політичний діяч, боротьбист. У 1917–1918 рр. – член Київського Ревкому, член Української Центральної Ради. У КП(б)У з 1920 р., у різні роки очолював виконкоми Чернігівської та Донецької губернських та Київської окружної ради. У 1925–1927 рр. – кандидат у члени ЦК КП(б)У, у 1927–1937 – член ЦК КП(б)У, у 1927–1934 – секретар ЦК КП(б)У, у 1927–1937 – член Оргбюро, у 1934–1937 – член Політбюро ЦК КП(б)У. У 1933–1934 рр. – заступник, а з 1934 – голова Раднаркому УСРР. Виступав громадським обвинувачувачем на процесі Спілки визволення України (СВУ). На серпневому Пленумі ЦК КП(б)У 1937 р. проти нього було висунуто звинувачення в керівництві націоналістичною організацією. Під час перерви в засіданнях 29 VIII 1937 р. наклав на себе руки, перед тим застреливши дружину. Докладніше див. Ю. І. Шаповал, *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*, Наукова думка, Київ 1993, с. 223–239.

66 Андрій Ананійович Хвиля (справжнє прізвище: Олінтер; 1898–1938) – колишній боротьбист, партійний і державний діяч УРСР двадцятих і тридцятих років, публіцист; довголітній завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, з 1933 р. – заступник народного комісара освіти УСРР. У 1936–1937 рр. – директор Інституту фольклору АН УСРР. Здійснив ревізію так званого харківського (скрипниківського) правопису. З лютого 1937 р. – начальник Управління мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР. У серпні 1937 р. виключений зі складу ЦК КП(б)У, розстріляний у лютому 1938. Про долю Андрія Хвилі див. В. П. Замковий, *Андрій Хвиля: епізоди життя*, [в:] *Маршрутами історії*, упоряд. Ю. І. Шаповал, Політвидав України, Київ 1990, с. 467–479; Ю. І. Шаповал, *Україна...*, с. 223–232.

Юрій Озерський⁶⁷, Михайло Полоз⁶⁸, Петро Солодуб⁶⁹, Тодось Таран⁷⁰, Юрій Войцехівський⁷¹, Антон Приходько⁷² та інші.

- 67 Юрій Іванович Озерський (справжнє прїзвище: Зебницький; 1896–1937) – член УПСР, у 1918–1920 рр. боротьбист, член більшовицької партії з 1920 р. У 1920–1933 рр. очолював український Держвидав, Укрнауку. Заарештований 23 XI 1933 р. за обвинуваченням в участі в УВО, засуджений до 10 років позбавлення волі. У травні 1934 р. опинився у Соловецькому таборі. Був розстріляний в Сандармоху 3 XI 1937 р.
- 68 Михайло Миколайович Полоз (1891–1937) – один із керівників партії боротьбистів. Після переходу до КП(б)У – член Президіуму Уккрандартгоспу, голова адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР, повпред УСРР у РСФРР (1921–1923), голова Держплану УСРР (1923–1925), нарком фінансів України (1925–1930), заступник голови бюджетної комісії ЦВК СРСР (1930–1934). Заарештований 12 I 1934 р., засуджений у справі УВО. Розстріляний 3 XI 1937 р. в урочищі Сандармох.
- 69 Петро Кирилович Солодуб (1893–1937) – політичний і державний діяч, боротьбист, згодом більшовик, керуючий справами Раднаркому УСРР, очолював сектор перспективного планування Наркомату важкої промисловості СРСР. У вересні 1933 р. заарештований за обвинуваченням в участі в УВО, засуджений до 10 років таборів. Розстріляний у 1937 р. в групі соловецьких в'язнів. У квітні 1934 р. у заяві до Колегії ОГПУ СРСР (великий за обсягом і цікавий за змістом) він, згадавши про початок двадцятих років, написав: «У державному будівництві проходили два процеси на Україні. З одного боку, група колишніх боротьбистів, а частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності, як економічно незалежного організму. З іншого боку, центр, підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва і розподілу, йшов по лінії централізованого користування економічними ресурсами України». Цит. за: Ю. Шаповал, *Невигадані історії*, Світогляд, Київ 2004, с. 22. Ці слова варто порівняти із матеріалами справ (наприклад на таких діячів, як Панас Любченко, Олександр Шумський та багато інших), в яких збереглося свідцтво того, як саме, в який спосіб, вони прагнули, бодай частково, обстоювати права України, навіть в рамках декоративної комуністичної форми її державності.
- 70 Феодосій (Тодось) Прохорович Таран (справжнє прїзвище: Гончаренко; псевдонім: Ф. Мосенко; 1897–1937) – політичний діяч, публіцист, критик. Вихідець із партії боротьбистів, член КП(б)У з 1920 р. З 1925 р. – відповідальний секретар газети «Вісті ВУЦВК». У 1927–1933 рр. – заступник відповідального редактора газети «Комуніст». З жовтня 1933 р. відповідальний редактор газети «Вісті ВУЦВК». 17 VIII 1937 р. заарештований. 24 XII 1937 р. розстріляний у Києві.
- 71 Юрій Олександрович Войцехівський (1883–1937) – державний діяч, боротьбист, голова Київського окружного виконкому і Київської міської ради (1928–1932), секретар ВУЦВК (1932–1936).
- 72 Антон Терентійович Приходько (1891–1938) – політичний діяч, до 1920 р. один із лідерів боротьбистів. У 1922–1924 рр. – постійний представник УСРР при Раднаркомі СРСР,

Залучаючи до партійно-державного апарату вихідців з інших партій, як слушно зауважує Микола Дорошко, Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У не лише встановлювали квоти їхнього представництва у складі ВУЦВК, Раднаркому УСРР, інших органів влади та управління, але й давали дозвіл на видання газет, визначали розміри грошових субсидій, тобто повністю диктували їм умови поведінки⁷³. Насправді майстерно зміцнивши свою владу за рахунок боротьбистів, більшовики доволі швидко почали відмовлятися від їх послуг.

З 15 тисяч боротьбистів до комуністичної партії прийняли понад 4 тисячі осіб. Після цього вихідці з інших політичних партій у КП(б)У становили не менше 30% від загальної кількості членів партії⁷⁴. Вже восени 1920 р. при перереєстрації КП(б)У майже всі вони були виключені з її лав, а після партійної чистки у серпні 1921 р. боротьбистів у КП(б)У залишилось 118 осіб⁷⁵. Цю цифру вперше назвав у своєму виступі на XII з'їзді РКП(б) Микола Скрипник⁷⁶. За його словами, «деяка частина переїхала до Росії, а решта частково пішла, а більша частина

у 1924–1926 – радник Постійного представництва СРСР у Чехословаччині, а з січня 1926 до грудня 1929 р. – заступник наркома освіти УСРР. У 1926–1930 рр. – заступник ґенерального прокурора УСРР, головував на процесі Спілки визволення України (1930). У 1931–1933 рр. – відповідальний редактор журналу «Революційне право». Заарештований 31 XII 1933 р., засуджений до 10 років виправно-трудових робіт, розстріляний 29 I 1938 р.

73 Див. М. С. Дорошко, *Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)*, Ніка-Центр, Київ 2008, с. 73–74.

74 Див. М. О. Фролов, *Боротьбисти у КП(б)У в 20–30-ті роки ХХ століття*, «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» 2001, вип. 13, с. 169.

75 Див. *XII съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. – Стенографический отчет*, Политиздат, Москва 1968, с. 572.

76 Микола Олексійович Скрипник (1872–1933) – політичний діяч, один із ідеологів політики українізації. У 1927–1933 рр. – народний комісар освіти УСРР. Після обвинувачень в націоналізмі 7 VII 1933 р. наклав на себе руки.

була викинута з партії [...] за мотивами, що у них збереглися націоналістичні пережитки»⁷⁷.

Як бачимо, боротьбисти у лавах російських більшовиків не стали більшістю. Вже з 1933 р. чекісти розпочнуть їх репресувати. Та перед тим саме в їхніх лавах опинився Олександр Довженко і саме з ними у 1920 р. увійшов до більшовицької партії. У грудні 1939 р. у своїй автобіографії Олександр Довженко чітко дає оцінку боротьбистам:

На початку 1920 року я вступив до партії боротьбистів. Цей вступ, напевне і непотрібний, вийшов у мене так. Я дуже хотів вступити до Комуністичної партії більшовиків України⁷⁸, але вважав себе негідним переступити її поріг, тому я вступив до боротьбистів, ніби як до підготовчого класу гімназії, яким вона, звісно, не була ніколи, і сама думка про це порівняння здається тепер абсурдною. Проте це було. За кілька тижнів партія боротьбистів влилася до КП(б)У, і таким чином, під час партійного тижня, я став членом КП(б)У⁷⁹.

Проте чекісти добре пам'ятали, що зв'язки з боротьбистами і непотрібний вступ до партії боротьбистів врятував Довженкові життя у 1919 р. Невідомо, що було б з ним далі, якби не один боротьбистський щедрий жест. Про нього Довженко пише так: «Наркомос, дізнавшись про мою любов до живопису, порадив послу, відомому згодом націоналісту Шумському, взяти мене до посольства, чи не зможу я там, на свободі і неробстві, зайнятися малюванням»⁸⁰.

77 Див. XII съезд РКП(б)..., с. 572.

78 Ніколи ніхто не вступав до КП(б)У, що від початку існування і до серпня 1991 р. була лише на правах обласної організації РКП(б)/ВКП(б)/КПРС. Тому всі бажуючі писали заяви на вступ до загальносоюзної партійної організації, тобто до вказаних РКП(б)/ВКП(б)/КПРС.

79 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 420.

80 Там само, с. 421.

Що ж це за анонімний Наркомос, що так добре знав про пристрасть Олександра Довженка до малювання? А це вже згаданий колишній боротьбист Григорій Гринько. Це він допоміг майбутньому фундатору українського кіноекспресіонізму поїхати подальше від пильних очей ГПУ. Поїхати, щоб вижити. І, звісно, Олександр Шумський ніколи не був націоналістом. Довженко достеменно знав про це, оскільки приятелював з ним. У грудні 1943 р. у справі-формулярі зафіксують такі слова Олександра Довженка: «Будь-який українець, який рабські не керується московськими вказівками, вважається націоналістом»⁸¹. Саме таким українцем і був Шумський, який спробував не керуватися московськими вказівками, за що був оголошений націонал-ухильником. Після арешту у травні 1933 р. він не підписав жодного фальшивого протоколу допиту і *à propos* не сказав жодного слова проти Довженка. Хоча інші заарештовані боротьбисти під тиском такі свідчення давали.

Влітку 1923 р. Олександр Довженко приїхав до Харкова, де працював художником-ілюстратором у редакції газети «Вісті ВУЦВК» та карикатуристом під псевдом «Сашко». І це завдяки знайомству з лідером боротьбистів Василем Елланом-Блакитним. Довженко також став відомим як ілюстратор книг, зокрема *Голубих ешелонів* Петра Панча⁸².

У партії, – писав про цей період Довженко, – я вже не був.
Мене виключили з її лав ще тоді, коли я був за кордо-

81 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 12.

82 Петро Йосипович Панч (справжнє прізвище: Панченко, 1891–1978) – письменник, сотник Дієвої Армії УНР до грудня 1919 р. Потім пішов за Волинською революційною радою та отаманом Омеляном Волохом і зрештою влився до Червоної армії. Перші літературні твори надрукував на початку двадцятих років. У роки нацистсько-радянської війни був головним редактором літературного відділу радіостанції «Радянська Україна». У ці ж роки був членом Усеслов'янського комітету. З 1949 по 1953 р. очолював правління Харківської організації Спілки письменників, а у 1966–1969 рр. був секретарем правління Спілки письменників України. Піддавався критиці, але репресований не був.

ном, за неподання документів на чистку. Вони були загублені і знайдені випадково через кілька років, про що мене і повідомив редактор газети член ЦК В. Блакитний за день до своєї смерті⁸³.

Коментуючи ці слова, Іван Кошелівець зауважує, що це «за день до смерті» звучить ефектно, як у романі, й викликає сумнів: чи так насправді було і чи ті документи існували⁸⁴.

Виключення з партії, – писав Довженко, – я переживав дуже тяжко. Я розшукував документи в Істпарті⁸⁵, клопотався, обурювався несправедливістю і бездушністю. Пропозицію одного з членів чи, здається, голови ЦКК подати заяву про новий вступ у партію я відхилив, вважаючи себе виключеним неправильно. Словом, я повівся нерозумно, не по-партійному, і всі мої подальші клопотання були ні до чого⁸⁶.

Іван Кошелівець бачить у всьому цьому потаємні задуми Довженка, трактує ці Довженкові слова так, що він не хотів бути в партії. Микола Шудря також стверджує, що Довженко «ніколи не боровся за поновлення в партії: то боявся, що згадають йому минуле, то, навпаки, було незручно, сягнувши мистецьких висот, принижувати себе перед світовою громадськістю партквитком»⁸⁷.

83 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 422.

84 Див. І. Кошелівець, *Про затемнені місця...*, с. 62.

85 Істпарт – Комісія з історії Жовтневої революції та РКП(б), науково-дослідницький заклад. Займалася збиранням, збереженням, науковою обробкою та виданням матеріалів з історії Комуністичної партії та Жовтневої революції. Діяла у 1920–1928 рр. Регіональні відділення існували до 1939 р. В Україні від квітня 1921 р. діяв Всеукраїнський істпарт, підпорядкований у березні 1922 р. ЦК КП(б)У. 1929 р. Всеукраїнський істпарт реорганізовано в Інститут історії партії і Жовтневої революції.

86 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 422.

87 М. Шудря, *Геній найщирішої проби. Нариси. Розвідки. Рецензії. Інтерв'ю*, ред. Л. Череватенко, Юніверс, Київ 2005, с. 59.

Це не зовсім так. Архіви зберегли коментар до автобіографії 1939 р., написаний Довженком у травні 1940 р. українською мовою:

Цю автобіографію написав я був для вступу до Комуністичної партії. Я дав її передрукувати Міші Винярьському⁸⁸ на фабриці. Передрукували. Внаслідок цього передруку серед євреїв на студії полізли різні балачки. Видно їм не хотілось, щоб я був членом партії. Я не побачив на фабриці [далі закреслено]. І я вирішив творити для народу діло Леніна і Сталіна. По голосу свого серця і розуму, не зв'язуючись з мерзенними крамарями, яких я так же презираю, як вони мене ненавидять. Прийде час і проклянуть люде цих предателів [Так у тексті – Ю. Ш.] Христа [закреслено], Леніна і Сталіна⁸⁹.

Отже, «крамарі» завадили знаному на той момент не лише в СРСР, а й у світі, кінорежисеру повернутись до більшовицької партії...

Поза сумнівом, Олександр Довженко мав намір вступити до партії. Це переконливо засвідчує анкета для вступу кандидатом у члени ВКП(б), заповнена Довженком 20 листопада 1939 р. Через рік, у листопаді 1940 р., Довженко у розмові з агентом «Альбертом» (про це ще йтиметься докладніше) повідомив про свій вступ до партії. Разом з тим він вкрай негативно відгукувався про керівництво партійної організації на кіностудії:

Ніна Володимирівна (тобто Ейдеман – секретар парт-організації студії) – це одноока ворона, і оточуючі її люди дивляться на моє призначення художнім керівником⁹⁰ косо. Загалом фабричне «політбюро» не в захваті від

88 Михайло Борисович Винярьський (1912–1977) – кінорежисер. Ще навчаючись у ВДК-у, проходив практику на фільмі Олександра Довженка *Аероград*.

89 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 431.

90 Йдеться про призначення Довженка художнім керівником Київської кіностудії у жовтні 1940 р.

того, що я роблю на студії. Вони довго заправляли на студії, а тепер їхньому командуванню прийшов кінець, і вони шаленіють⁹¹.

Як можна припустити, спроба Олександра Довженка повернутись до більшовиків, була приречена на неуспіх значною мірою через відверто конфліктну поведінку Довженка в той час на кіностудії. А можливо і комуністичні органи доклалися до того, щоб заблокувати процес перетворення колишнього петлюрівця, що не викликав довіри, на більшовика.

До слова, в цій анкеті він на запитання «Чи притягувався до карної відповідальності органами радвлади (коли, за що, до чого засуджений)» чесно написав: «Притягувався органами ЧК у Житомирі у 1919 році за участь у ворожій армії. Після слідства був звільнений»⁹².

У січні 1941 р. один з агентів пригадував події 1939. Тоді Довженко, дізнавшись, що на якомусь зібранні Микита Хрущов схвально відгукнувся про нього, «негайно сів дописувати автобіографію для вступу в партію, над якою працював багато місяців перед цим»⁹³.

Про те, що ідея вступити до партії не полишала Довженка, свідчить і його щоденниковий запис від 14 квітня 1942 р.: «Як мені жалько. Я не член комуністичної партії. Написана і анкета, і біографія, а подати у фабричну ячейку нікому. Я не бачив там чистих рук. Горю мені»⁹⁴.

91 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 357.

92 РГАЛИ, ф. 2081, оп. 1Д, ед. хр. 944: Анкета вступающего кандидатом в члены ВКП(б): Довженко Александр Петрович. Документ люб'язно наданий мені Джорджем Лібером, професором Університету Алабами (США).

93 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 2, ч. 2, арк. 16.

94 О. П. Довженко, *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013, с. 96.

Отже, Олександр Довженко ніколи членом партії не став. Натомість до кінця життя був клієнтом чекістів. Вже після всіх успіхів і нагород, у вересні 1940 р. в одній з довідок НКВД УРСР було записано: «Агентурними матеріалами 1934–1949 р. Довженко характеризується як націоналіст, який висловлює антирадянські націоналістичні настрої»⁹⁵.

Справа-формуляр зберегла надзвичайно важливе зізнання Олександра Довженка, датоване саме 1939 р., яке агент «Грінвальд» передав так: «Потім він говорив, що тепер йому спокійніше, що він не прислуховується до кроків на сходах, а раніше дуже побоювався»⁹⁶.

Втім, справа-формуляр засвідчує, що Олександр Довженко не лише жив в очікуванні неприємностей від чекістів. Він наважувався давати свої оцінки нащадкам залізного Фелікса. Із агентурного повідомлення, датованого 3 липня 1940 р., довідемося, що реакції Довженка на арешти останніх років змінилися. Спочатку він шукав якусь аргументацію, потребу арештів у боротьбі з ворогами країни. Проте згодом у нього почали виникати сумніви:

[...] він почав висловлюватися в тому дусі, що це неможливо, щоб ворогів було так багато, радянська, народна влада, не може мати стільки ворогів. А коли стали відомі випадки звільнення і реабілітації заарештованих, Довженко почав вважати, що взагалі заарештовують безвинних, що це результат паніки. До цього приєдналось обговорення чуток про те, що заарештованих на допитах мучать і катують. І Довженко почав гостро лаяти органи НКВД, вважаючи, що в них працюють вороги і садисти [...]»⁹⁷.

95 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 1, арк. 10.

96 Там само, т. 1, ч. 2, арк. 251.

97 Там само, арк. 304.

За постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 15 березня 1941 р. Олександр Довженко отримав Сталінську премію першого ступеня. Проте і після цього, як і до цього, для чекістів він залишався ворогом. У лютому того самого року в листі до 2-го відділу НКГБ СРСР керівник 2-го відділу УГБ НКВД УРСР підкреслював: «Довженко продовжує займати націоналістичну позицію. За зовнішньою лояльністю Довженка продовжує ховатися переконаний український націоналіст»⁹⁸.

Чекісти ніколи не дадуть Олександрові Довженку шанс вийти з власної тіні.

98 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 102.

Розділ 3

Дещо про аґентів

Поза сумнівом, найбільше при дослідженні справ-формулярів цікавить питання, а хто ж ці особи, за допомогою яких чекісти видобували інформації про ту чи іншу людину, що цікавили їх? Як вдавалося спецслужбам схилити їх до співпраці? Чи відчували увагу до себе ті, про кого повідомляли аґенти? Що ставалося з цими людьми? Справа-формуляр на Олександра Довженка дає добру можливість поміркувати над цими запитаннями.

Та спочатку звернімося до деяких чекістських директивних документів, щоб зрозуміти принципи, що їх дотримувалася більшовицька таємна політична поліція у роботі зі своєю агентурою. У листопаді 1930 р. з'явилась *Директива-інструкція з агентурної роботи*, підготовлена у Секретно-оперативному управлінні ГПУ УСРР. Вона була затверджена Всеволодом Балицьким¹, мала гриф «Цілком таємно. Зберігати на рівні із

1 Всеволод Балицький (1892–1937) – один з провідних чекістських діячів і фундаторів комуністичного тоталітаризму в Україні. З 1 IX 1923 по 25 VII 1931 – голова ГПУ УСРР і повноважний представник ОГПУ по УСРР (з березня 1924 по листопад 1930 р. – за сумісництвом нарком внутрішніх справ УСРР). З вересня 1923 по липень 1934 р. – член Колегії ОГПУ СРСР. Під його керівництвом відбувалося зміцнення чекістських органів в Україні як органів комуністичної диктатури, їхнє перетворення на політичну поліцію,

шифром» і була скерована всім начальникам міських і районних відділень ГПУ.

Вказуючи на правильну постановку агентурної роботи, автори директиви виокремлювали добір працездатної за якостями і достатньою за кількістю агентури; «правильне керівництво, систематичний чекістський інструктаж, перевірка і **політична обробка** [підкреслення – Ю.Ш.] агентів»; максимальне використання всіх можливостей агентури².

Далі вказувалося на недоліки чекістської роботи, зокрема, на відсутність належної плановості у насадженні агентурної мережі, особливо «для таких галузей роботи, як українська і біла к[онтр]-р[еволюційна], науково-технічна інтелігенція, висвітлення обліків і взагалі для всіх галузей роботи з широко розкиданими об'єктами»³.

Серед того, чим мали керуватися чекістські структури, щоб охопити агентурою об'єкти обслуговування, був і «перелік осіб,

яка контролювала практично всі сфери життя суспільства і верстви населення, організацію в Україні відкритих судових процесів, багатьох закритих справ, висилки і розстріли «класово ворожих елементів». З червня 1931 до липня 1934 р. – заступник голови ОГПУ СРСР. З листопада 1932 до лютого 1933 р. – особливоуповноважений ОГПУ по Україні. З липня 1934 до 11 V 1937 р. – нарком внутрішніх справ УСРР/УРСР. З травня до 19 VI 1937 р. – начальник Управління НКВД по Далекосхідному краю у Хабаровську. На червневому Пленумі ЦК ВКП(б) у 1937 р. виведений із складу членів ЦК ВКП(б) та виключений із партії. Заарештований за наказом Миколи Єжова від 7 VII 1937 р. за обвинуваченням в організації антирадянського заклоту у НКВД УРСР і засуджений до розстрілу в особливому порядку. Розстріляний 27 XI 1937 р. Офіційно не реабілітований. Докладніше див.: Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов, *Всеволод Балицький. Особа, час, оточення*, Стило, Київ 2002; Y. Shapoval, *Wsewolod A. Balitzkij: Ein Volkskomissar*, [в:] *Stalinscher Terror. 1934–41. Eine Forschungsbilanz*, Hrsg. W. Hedeler, Basisdruck, Berlin 2002, с. 85–108; I. Shapoval, *Vsevolod Balickij, bourreau et victime*, «Cahiers du monde Russe» 2003, № 44/2–3, с. 369–401; Ю. Шаповал, В. Золотарев, «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба, Политическая энциклопедия, Москва 2017.

2 Брошура для службового використання: *Директива-инструкция по агентурной работе*, ГПУ УССР, Харьков 1930, с. 1 [приватний архів автора].

3 Там само, с. 3.

що є місцевими ідеологами або авторитетами серед об'єктів, а також осіб, особливо вороже чи активно налаштованих проти Радянської влади і контингент їхніх зв'язків»⁴.

Як бачимо, Олександр Довженко з його петлюрівським минулим цілком легко вписувався в ці вимоги та безсумнівно мав бути оточеним агентурою і різного гатунку інформаторами. Але скільки мало бути тих інформаторів? Директива-інструкція давала відповідь і на це запитання: «Кількість агентури не повинна бути ні применшеною, ні перебільшеною у порівнянні з фізичними можливостями відповідних працівників»⁵. Тим не менш справа-формуляр акумулювала величезну кількість агентурних донесень про Олександра Довженка, оскільки матеріали накопичувались упродовж майже 30 років, якщо врахувати і невідому поки що московську частину справи-формуляра.

Не менш цікавим у директиві-інструкції 1930 р. був розділ про добір об'єктів для вербовки. Вказавши, що чимало чекістів недооцінюють відповідальність цієї роботи, автори документу вказують на важливість попереднього вивчення особи об'єкта, що його намічено для вербовки. При цьому не слід ігнорувати його політичні настрої, особисті якості, слабкі місця.

Взагалі, – підкреслювалось у документі, – слід враховувати, що наші об'єкти йдуть на вербовку лише шляхом певного тиску на них внаслідок використання наявних обставин [...]. Не варто зловживати викликами на вербовку тих підобліковців [у директиві-інструкції: *под'учетников* – Ю.Ш.], на яких немає компрометуючого матеріалу, або не виявлено відомостей, що сприяли б вербовці⁶.

Вказувалося на те, що агенти повинні мати можливість для виконання своєї місії, зокрема, достатні і міцні зв'язки

4 Там само, с. 4.

5 Там само.

6 Там само, с. 5.

з «об'єктами, які нас цікавлять», авторитет, довіру, вміння знайти підхід, привернути до себе оточуючих, кмітливість, витримку. Директива-інструкція засуджувала прагнення деяких чекістів завербувати «найвидніший авторитет, активний нині, чи навіть ідеолога своїх об'єктів»⁷. Спираючись на чекістську практику, автори документу виходили з того, що зазвичай згадані особи є «глибоко переконаними у своїх ідеях», навряд чи стануть на шлях «видачі нам своїх співників, послідовників і однодумців [...]»⁸.

Співпраця з агентом формально починалась з підписки, що її давав завербований, погоджуючись постачати інформацію і обіцяючи зберігати цю співпрацю у таємниці. Проте і тут автори директиви-інструкції застерігали:

Коли той, кого вербують, дає підписку, то це саме по собі ще не дає нам жодних позитивних результатів, а завербований, змушений підтримувати з нами зв'язок, зазвичай стає на шлях дезінформації і надає нам нічого не вартий матеріал, вживаючи водночас заходи до відволікання нашої уваги від його співників [...]. Вербовка може бути визнана успішною не тоді, коли об'єкт під нашим тиском виявив згоду стати агентом, і не тоді, коли від нього отримано підписку, а тільки за умови, коли згода на вербовку не викликає сумнівів у його щирості⁹.

Що ж може бути підтвердженням згаданої щирості? Директива-інструкція давала відповідь і на це запитання: коли об'єкт вербовки не приховує відомостей про себе, не пом'якшує свої антирадянські настрої або діяльність пов'язаних з ним осіб, коли розповідає про наявні у нього компрометуючі відомості на цих осіб і «ще краще, коли він при цьому на осіб, місце перебування

7 Там само, с. 6.

8 Там само.

9 Там само, с. 6–8.

яких точно відоме, дає матеріал, достатній для притягнення їх до відповідальності»¹⁰. Суттєвим було застереження проти тиску на того, кого вербують, адже такий агент, у якого «було взято майже насильно підписку, але не було досягнуто необхідного переламу, зазвичай нам жодної користі не приносив і його робота зводилась або до порожніх, нічого не вартих розмов і зведень, або, що ще гірше, до прямої дезінформації»¹¹.

Чекістам давалася ще одна важлива порада на випадок, якщо людина, яку вербують, звертається з проханням дати можливість обдумати це питання і повідомити відповідь за кілька днів.

Оперативний працівник, – мовилося у директиві-інструкції, – (за рідкісним винятком) робить помилку, коли він у таких випадках задовольняє прохання про відтермінування відповіді, оскільки зазвичай роздуми об'єкта не призводять до позитивного висновку. Зрозуміло, що і у описаних випадках вербовка у день виклику не повинна бути проведена без того, щоб добитися відповідного політичного і психологічного переламу. У протилежному випадку краще зовсім відмовитися від вербовки¹².

Окремі вимоги директива-інструкція виставляла до уповноважених і керівників відділень. Не лише перші, а й керівники повинні були час від часу особисто бачитися з агентами:

Необхідно у процесі керівництва, при зустрічі не обмежуватися лише розмовами по суті завдання, оскільки це у агентів по антирадянських партіях і у інтелігенції залишає неприємний осад і створює враження, що Радянська влада (в особі ГПУ) не дивиться на нього, як на свого соратника, а як на «провокатора». Необхідно при

10 Там само, с. 8.

11 Там само, с. 9.

12 Там само.

зустрічах (не обов'язково щоразу) цікавитися матеріальною та побутовою стороною агента, допомагати йому з цього боку у межах можливого, бесідувати з ним на політичні теми і з питань, що цікавлять його близько, намагаючись при цьому розсіювати у агента неясності і сумніви в області політики Радянської влади [...]. Необхідне найретельніше спостереження за особистими політичними настроями агента, за його ставленням до нашої роботи. Це робиться шляхом систематичного і глибокого вивчення його у процесі особистих бесід, а також перевірки, починаючи з моменту вербовки і упродовж всієї його чекістської роботи¹³.

Перевіряти агента пропонувалося через збирання його характеристик всіма доступними шляхами, зокрема, через іншого агента, шляхом співставлення доповідей агентів по тому самому об'єкту, шляхом зовнішнього спостереження, перлюстрації документів¹⁴. Крім того, оперативний працівник, який керував агентурою, зобов'язувався періодично робити відмітки в особистих справах агентів з характеристикою на нього і його роботу, а також аналізувати ініціативність, щирість, підозрілі моменти, конкретність і цінність матеріалів тощо¹⁵.

Стосовно кожного агента, – підкреслювалось у документі, – ми повинні показувати, але не виявляти насправді повну довіру з нашого боку [...]. Найшвидше отримує довіру і входить у курс справи той агент, який зможе показати свою серйозність, діловитість і обережність, а замість розпитувань по суті конспіративної діяльності прагне непомітно створити умови, що штовхають об'єктів на повідомлення за своєю ініціативою відомостей, що цікавлять нас¹⁶.

13 Там само, с. 10–11.

14 Там само, с. 11–12.

15 Там само, с. 12.

16 Там само, с. 12, 14.

Директива-інструкція містила вимогу до зведень агентів, якими рясно насичена і справа-формуляр на Олександра Довженка. Вони могли бути написані до чи під час зустрічі з чекістами-кураторами¹⁷ і мали містити викладення всіх обставин зустрічі агента з об'єктом, розмов з ним і виявлених відомостей, а не фіксацію загального настрою. «Оперативному працівнику, – зазначалося у документі, – який опікується агентурою, необхідно це врахувати і не допускати такого становища, коли агентура по суті нічим не відрізняється від загального поінформування»¹⁸.

Справжній агент повинен знати «найпотаємніші політичні настрої своїх об'єктів, їх погляди на можливі для даного періоду форми і методи боротьби з Радянською владою і тенденції у цьому напрямку. Якщо агент цими необхідними умовами не володіє або не в стані у подальшому досягнути їх, то він, як агент, з даної галузі роботи не являє цінності. Його можна використовувати як інформатора, або перевести до резерву»¹⁹.

Ця директива-інструкція, підписана начальником Секретно-оперативного управління ГПУ УРСР Ізраїлем Леплевським²⁰,

17 Оперативний співробітник, який зустрічався з агентом, міг отримати у нього вже готовий текст донесення або робити записи під час розмови з агентом. Однак пізніше текст донесення друкувався у кількох примірниках (зазвичай самим оперативником). Частина йшла нагору, тобто для інформування начальства, а один примірник, зрозуміло, осідав у справі-формулярі.

18 *Директива-інструкція по агентурной работе*, с. 15.

19 Там само, с. 16.

20 Ізраїль Мойсейович Леплевський (1894–1938) – один з керівників більшовицької спецслужби в Україні. Без освіти. У 1909–1914 р. – член Бунду, а з 1917 в більшовицькій партії. У ЧК з 1918 р., спочатку у Саратові, згодом – у Самарі. Неодноразово брав участь у придушенні селянських повстань. З травня 1922 р. – начальник Катеринославського губвідділу ГПУ, з лютого 1923 – начальник Подільського губвідділу ГПУ, а з жовтня 1925 – начальник Одеського окрвідділу ГПУ. Під його керівництвом з-поміж іншого було викрито одеську філію Спілки визволення України (СВУ) на чолі з академіком Михайлом Слабченком. Брав активну участь у придушенні троцькістської опозиції.

завершувалась вимогами суворого дотримання конспірації при роботі з агентурою.

Як вже зазначалося, зазвичай співпраця з агентом розпочиналася з його підписки. У якості зразка звернімося до підписки, що її дав 13 лютого 1935 р. Юрій Смолич:

Я, Смолич Юрій Корнійович, даю цю підписку заступнику нач[альника] Секретно-політичного відділу УГБ Харк[івського] обл[асного] управління НКВД тов[аришу] Якушеву²¹ у тому, що висловлюю згоду давати своєчасно відомості про всі контрреволюційні прояви з будь-якої сторони. Свій зв'язок з органами УГБ НКВД і характер відомостей, що надаються, триматиму у суворій таєм-

- 3 липня 1929 р. – заступник начальника, а з грудня того самого року – начальник Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР. 3 серпня 1931 р. – заступник начальника, а з листопада того самого року – начальник Особливого відділу ОГПУ СРСР. 3 лютого 1933 р. – заступник голови ГПУ УСРР. 3 січня 1934 р. – повноважний представник ОГПУ по Саратовському краю, а з листопада 1936 – начальник Особливого відділу НКВД СРСР. 3 14 VI 1937 р. – нарком внутрішніх справ УРСР. 3 січня 1938 р. – начальник транспортного відділу НКВД СРСР. Заарештований у квітні і розстріляний у липні 1938 р. у Москві. Докладніше див.: Ю. І. Шаповал, *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*, Наукова думка, Київ 1993; Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов, *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи*, Абрис, Київ 1997.
- 21 Лаврентій Трохимович Якушев (Бабкін; 1903–1986) – з 1922 р. на чекістській роботі у Мелітополі. 3 березня 1928 р. – начальник Обліково-інформаційного відділу ГПУ УСРР. 3 1928 р. – начальник Обліково-інформаційного відділу Ніжинського окрвідділу ГПУ, з 1929 – начальник Обліково-інформаційного відділу Черкаського окрвідділу ГПУ. 3 вересня 1930 р. – начальник Інформаційного відділу, з квітня 1931 – помічник начальника Секретно-політичного відділу, з липня 1934 – заступник начальника Секретно-політичного відділу УГБ НКВД Харківської області. 3 січня 1937 р. – начальник 4-го (Секретно-політичного) відділу, згодом – заступник начальника УНКВД Київської області. 3 жовтня 1937 до лютого 1938 р. – начальник УНКВД Житомирської області. 3 травня 1938 р. – заступник наркома, а з серпня 1938 – нарком внутрішніх справ Кримської АРСР. Заарештований у грудні 1938 р., наступного року засуджений до 20 років позбавлення волі. Покарання відбував у Північно-Східному таборі НКВД. У жовтні 1941 р. – судимість знято, був на оперативних посадах у військах, партизанських загонах. У 1945–1954 рр. – на різних посадах у МВД СРСР.

ниці. У своїй діяльності, як секретного співробітника, керуватимусь вказівками працівників УГБ, правдиво і чесно повідомлю про всі види контрреволюційної діяльності антирадянського елемента. Письмові донесення буду підписувати псевдонімом «Стріла»²².

Втім, підписка у завербованих відбиралася не завжди. Про це свідчить приклад Миколи Бажана. 14 березня 1936 р. начальник 10-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УРСР і КВО старший лейтенант держбезпеки Володимир Писарев²³ повідомляв начальнику згаданого відділу майору держбезпеки Михайлу Александровському²⁴ про обставини вербовки Бажана. Зокрема, він писав:

- 22 Цит. за: Я. Цимбал, *Мій улюблений сексот: 10 фактів про Юрія Смолича*, «ЛітАкцент» [онлайн], 31 VII 2020 [дата доступу: 29 IV 2022]: <<http://litakcent.com/2020/07/31/miy-ulyubleniy-seksot-10-faktiv-pro-yuriya-smolicha/>>.
- 23 Володимир Львович Писарев (справжнє ім'я: Арон Львович Фукс; 1900–1938) – у ЧК з 1922 р. У 1934–1935 рр. – начальник 4-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УСРР, у 1935–1936 – начальник 10-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УСРР. У 1936–1937 рр. – начальник 7-го (німецького) відділення Особливого відділу, згодом начальник німецького відділення 3-го відділу УГБ НКВД УРСР. У 1937–1938 рр. працював у Одеському, Харківському, Полтавському обласних управліннях НКВД УРСР. У 1938 р. – виконуючий посаду помічника начальника 3-го відділу, т.в.о. заступника начальника 3-го відділу, виконуючий посаду заступника начальника 5-го відділу, виконуючий обов'язки заступника начальника Особливого відділу ГУГБ НКВД Київського Військового округу. У квітні 1938 р. заарештований за участь в антирадянській троцькістській організації і страчений.
- 24 Михайло Костянтинович Александровський (справжнє ім'я: Федір Лазаревич Юкельзон; 1898–1937). Старший майор держбезпеки (1935). Член партії з 1917 р. у ЧК з 1920 р. 3 березня 1933 р. – начальник Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР. 3 грудня 1933 р. – начальник Особливого відділу ГПУ УСРР, а з липня 1934 – начальник особливого відділу УГБ НКВД УСРР. 3 грудня 1936 р. – начальник Контррозвідувального відділу, згодом начальник 3-го відділу УГБ НКВД УРСР. 3 січня до липня 1937 р. – перший заступник начальника 4-го (розвідувального) управління РСЧА. Заарештований у липні і розстріляний у листопаді 1937 р.

Завдяки відомим Вам обставинам я зустрівся з Бажаном, Довженком і Голованівським²⁵, разом з якими ми 6 березня ц[ього] р[оку] здійснили заміську подорож упродовж кількох годин. Потім ми вдруге зустрілись ввечері у тов[ариша] Кіллерога²⁶, а за кілька днів я зустрівся «випадково» з Бажаном у поета Голованівського.

Коли мова зайшла про репресованих у минулому друзя Бажана, ми торкнулися заарештованого нами Вороного М. М.²⁷ Я розповів Бажану про бажання Вороного побачитися з ним перед від'їздом у табори і домовився про час, коли він тут, у нас, отримає з ним побачення.

- 25 Савва Овсійович Голованівський (1910–1989) – письменник, поет, драматург, перекладач. Учасник нацистсько-радянської війни 1941–1945 рр. Брав участь у підготовці *Чорної книги* про Голокост в період німецької окупації України. Піддавався погромній критиці у період повоєнної кампанії боротьби з «безрідним космополітизмом». Переклав українською мовою поему Джорджа Байрона *Дон Жуан*. Автор романів: *Мій друг Іван* (1945), *Мир цьому дому* (1966), *Тополь на тому березі* (1965), *Корсунь* (1972).
- 26 Михайло Маркович Кіллерог (справжнє прізвище: Горелік; 1900–1937) – партійний діяч, завідувач відділу культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У з 1931 до листопада 1934 р. Брав активну участь у погромницьких кампаніях проти Миколи Скрипника, Інституту літератури ім. Тараса Шевченка та ін. Працював редактором журналу «Історик-більшовик». З листопада 1934 до 1935 р. – секретар партійного комітету Всеукраїнської академії наук (ВУАН). З березня 1935 р. – член редакційної колегії журналу «Більшовик України». Старший науковий співробітник Інституту історії ВУАМЛІН. З 1935 до вересня 1936 р. – начальник Управління будинків культури та колгоспних клубів Народного комісаріату освіти РСФРР у Москві. Заарештований у вересні 1936 р. і розстріляний у березні 1937 в Москві.
- 27 Марко Миколайович Вороний (1904–1937) – поет, перекладач, дитячий поет. Син письменника, перекладача, театального режисера, театрознавця Миколи Кіндратовича Вороного (1871–1938). Він був одним із засновників Української Центральної Ради, у 1920 р. емігрував, а у 1926 повернувся до УСРР. Йому належить український переклад тексту *Інтернаціоналу* Ежена Пот'є. Був заарештований у 1934 р. і розстріляний у 1938. У 1918 р. записався до армії Антона Денікіна, але не потрапив туди через неповноліття. З 1920 р. жив разом з батьком. Навчався на режисерському факультеті Київського музично-драматичного інституту ім. Миколи Лисенка. З 1928 р. працював на Київській кіностудії, перекладав титри фільмів з російської на українську. З осені 1933 р. працював у журналі «Наши достижения», подорожував по всьому СРСР. Після арешту батька повернувся до Києва, у березні 1935 р. заарештований і став в'язнем Соловків. Разом з групою соловецьких в'язнів знищений у урочищі Сандармох 3 XI 1937 р.

11-го березня ц[ього] р[оку] Бажан з'явився на побачення з Вороном. Очікуючи на його прибуття, ми говорили про Вороного, Фальківського²⁸, Антоненка-Давидовича та інших засуджених – друзів Бажана²⁹.

Старший лейтенант держбезпеки Володимир Писарев (він же Арон Фукс) все точно розрахував. Очевидно, у Миколи Бажана стався якийсь психологічний зсув, продиктований, як можна припустити, не лише страхом повторити репресивну долю своїх друзів, а й відчуттям повної втрати перспективи в разі власної ізоляції і непередбачуваності майбутнього, неможливості хоч щось робити корисного навіть за наявних умов, за умов компромісу з режимом. Бажан також все розрахував, розуміючи, з ким має справу. Він почав говорити про свої «націоналістичні» помилки, навіть дії не лише в минулому, а й нині. Одне слово, все виглядало майже так, як цього вимагала цитована вже директива-інструкція, обумовлюючи правильне вербування.

Під час наступної зустрічі, – звітував Писарев, – Бажан дав офіційні свідчення про своє нац[іоналістичне] минуле, про свої націоналістичні зв'язки, закріпив свій зв'язок з нами і обіцяв активно допомагати у викритті активного к[онтр]-р[еволюційного] націоналізму. Підписки я у Бажана не відбирав, вважав це незручним з цілої низки міркувань етичного характеру. Прошу затвердити цю вербовку³⁰.

28 Дмитро Никанорович Фальківський (справжнє прізвище: Левчук; 1898–1934) – поет, прозаїк, перекладач, сценарист. Неосимволіст. У 1920–1923 рр. служив у Червоній армії та у ЧК. Потім був журналістом у Києві. У 1924 р. надрукував поему *Чекіст*, що романтизувала червоний терор. Друкував літературні твори, автор кіносценаріїв, належав до різних літературних угруповань. У 1927–1933 рр. – секретар редакції журналу ВУФКУ «Кіно». У грудні 1934 р., після вбивства Сергія Кірова, заарештований за обвинуваченнями у тероризмі і того самого місяця страчений.

29 Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві [далі: ГДА СБУ], ф. 65, спр. 997, т. 1, арк. 352–353.

30 Там само, арк. 353.

На завербованого агента створювалася особова справа, що розпочиналася анкетною з відомостями про самого агента і в яку додавалися його донесення. Копії цих інформацій підшивалися у справу-формуляр на того, про кого агент повідомляв. І це не була просто тека-накопичувач. Чекісти аналізували тексти повідомлень, їхній зміст, з'ясовували, чи містять вони нову і якісну інформацію, чи не веде агент якусь свою гру, чи не повторює вже відоме, чи не прагне щось замовчати, а – головне, – чи не повідомляє про те, що працює на чекістів тій особі, за якою повинен пильнувати і про яку повідомляє.

Миколу Бажана було запідозрено у такій стратегії. Зокрема, на донесенні агента «Григорія» від 8 січня 1941 р. з'явилась така резолюція:

Т[овариш] Герсонський³¹. Щось незрозуміла поведінка Бажана. У справу він, за своїх великих можливостей, нічого конкретного не вносить. З ним треба буде докладно ще неодноразово поговорити. 14/І³².

Розмови очевидно було проведено, проте невдовзі, у лютому 1941 р. у листі до начальника 2-го відділу (так у листі, насправді йдеться про управління) НКГБ СРСР комісара держбезпеки

31 Яків Леопольдович Герсонський (1899–?) – у ЧК з 1921 р. У 1922–1929 рр. працював у відділі політконтролю ГПУ УСРР. У 1931–1935 рр. – старший уповноважений і оперуповноважений Секретно-політичного відділу ГПУ/НКВД УСРР. У 1935–1937 рр. – старший інспектор відділу актів громадського стану НКВД УСРР, начальник клубу НКВД УРСР у Києві, начальник учбової частини відділу кадрів Управління НКВД Київської області. У 1937–1940 рр. – консультант уповноваженого, оперуповноважений Дорожньо-транспортного відділу ГУГБ НКВД Південно-Західної залізниці у Києві. У 1940–1945 рр. – т.в.о. начальника 8-го відділку 2-го відділу, начальник 6-го відділення 2-го відділу УГБ НКВД УРСР, начальник 2-го відділу 3-го Управління НКГБ/НКВД УРСР, начальник 3-го відділу та за сумісництвом заступник начальника 2-го Управління НКГБ УРСР. У 1945–1950 рр. – заступник начальника Управління НКГБ/МГБ Харківської області. У жовтні 1950 р. звільнений в запас.

32 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 2, ч. 2, арк. 6.

3-го ранга Петра Федотова³³ начальник 2-го відділу УГБ НКВД УРСР капітан держбезпеки Павло Дроздецький³⁴ повідомляв, що вдалося «викрити дворушницьку лінію агента „Петра Уманського”. З ним буде проведено відповідну роботу, спрямовану до викриття дворушництва та перевірку агента, або до того, щоб відвести його зовсім від розробки Довженка»³⁵.

Трохи раніше, на донесенні Миколи Бажана («Уманського») від 17 лютого 1941 р. (очевидно рукою Павла Дроздецького) написано: «„Уманський” у цьому повідомленні фальшивий, нещирий, як завжди»³⁶. Підставою для такої реакції стала

- 33 Петро Васильович Федотов (1900–1963) – в ЧК з 1921 р. У 1925–1937 рр. був на чекістській роботі у Північно-Кавказькому і Орджонікідзевському краях. У 1937–1940 рр. – начальник 7-го відділення 4-го відділу ГУГБ (з 28 III 1938 – 1-го УГБ) НКВД СРСР, помічник начальника 4-го відділу 1-го УГБ НКВД СРСР, помічник начальника, згодом заступник начальника 2-го відділу ГУГБ НКВД, начальник слідчої частини 2-го відділу ГУГБ НКВД, начальник 2-го, а за сумісництвом і 3-го відділів ГУГБ НКВД. З 26 II 1941 р. – начальник 2-го управління НКГБ, з 31 VII 1941 – НКВД, а з 12 V 1943 – знов НКГБ (потім МГБ) СРСР. З січня 1946 р. – член Комісії з підготовки Міжнародного військового трибуналу над японськими військовими злочинцями в Токіо. У 1946 р. – заступник міністра держбезпеки СРСР, згодом начальник 1-го головного управління МГБ СРСР. У 1946–1949 рр. – заступник голови Комітету інформації при Раді Міністрів СРСР, у 1949–1952 – заступник голови Комітету інформації при Міністерстві закордонних справ СРСР. У 1953–1954 рр. – начальник 1-го головного управління МВД СРСР. У 1954–1956 р. – начальник 2-го головного управління КГБ СРСР, згодом у Вищій школі КГБ СРСР. У 1959 р. звільнений з КГБ СРСР і позбавлений звання генерал-лейтенанта.
- 34 Павло Гаврилович Дроздецький (1903–1979) – в органах держбезпеки з 1930 р. У 1938–1940 рр. – начальник відділення 2-го відділу УГБ, заступник начальника УГБ Управління НКВД Ленінградської області, начальник 2-го відділу УГБ Управління НКВД Львівської області. З 1940 до березня 1941 р. – начальник 2-го відділу НКВД УРСР. З березня 1941 до березня 1944 р. – начальник 3-го Управління НКГБ УРСР, заступник начальника 3-го Управління НКВД СРСР, начальник Управління НКВД/НКГБ Челябінської області. З березня 1944 по липень 1946 р. – заступник наркома/міністра держбезпеки УРСР. Згодом працював в органах держбезпеки в Росії. У грудні 1956 р. звільнений за скороченням штатів.
- 35 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 2, ч. 2, арк. 104.
- 36 Там само, арк. 112.

написана рукою Якова Герсонського наприкінці агентурного донесення така довідка:

«Уманському» раніше було дано завдання відвідати спільно з Довженком академіка Кримського³⁷. «Уманський» на явці повідомив, що Довженко, покликавши на недугу, відмовився піти до Кримського. «Уманський» у цьому питанні дезінформує, тому що з матеріалів літ[ер] «М»³⁸ видно, що Довженко з великим бажанням погодився піти до Кримського, але джерело зірвало віддання. В усній бесіді джерело обійшло питання оцінки з боку Довженка фільму «Богдан Хмельницький»³⁹ і лише після цілеспрямованого запитання з небажанням про це розповіло.

«Уманський» також нічого не сказав про те, що Довженко пропонував зібратися, йому та Яновському, і про що говорити. У той же час ці дані нам відомі від літ[ер] «М».

Чекістською новомовою літер «М» – це прослуховування телефону. Отже, чекісти контролювали Бажана і в такий спосіб, співставляючи те, що було у текстах його донесень з почутим при прослуховуванні його домашнього телефону.

Проте, як відомо, Микола Бажан все-таки чекістів обіграв. У березні 1943 р. його призначили заступником голови Ради Народних Комісарів УРСР, на якій він перебував до вересня 1949 р. З 1946 р. вона стала Радою Міністрів УРСР. Чекісти про-

37 Агатангел Юхимович Кримський (1872–1942) – сходознавець (фахівець із арабістики, тюркології та іраністики), автор низки праць з історії української мови, академік ВУАН з моменту її заснування в 1918 р., неодмінний секретар ВУАН, редактор «Записок історико-філологічного відділу ВУАН», голова київської філії Всесоюзної асоціації сходознавців. У 1941 р. заарештований і вивезений з Києва, помер 25 I 1942 р. у тюремній лікарні в Кустанай (Казахстан).

38 Літ. «М» – літер «М», чекістською мовою це означає телефонне прослуховування.

39 Йдеться про фільм *Богдан Хмельницький* (1941) режисера Ігоря Савченка.

довжували стежити за ним, але у лютому 1952 р. капітулювали, пояснивши в одній з довідок це так:

Після призначення на посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР Бажан помітно змінив свою поведінку, став більш замкненим, припинив близькі зв'язки з письменниками, що примикали раніше до націоналістичних літературних об'єднань («ВАПЛІТЕ»⁴⁰ та ін.). За цей

- 40 ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) – літературна організація, заснована у Харкові 20 XI 1925 р. (після розпаду спілки Гарт). Фактичним керівником організації був Микола Хвильовий. До членів-фундаторів ВАПЛІТЕ належали: Михайло Яловий, Олекса Слісаренко, Григорій Епик, Петро Панч, Олесь Досвітній, Майк Йогансен, Олесь Громов, Іван Дніпровський, Олександр Лейтес, Павло Тичина, Аркадій Любченко, Олександр Копиленко, Давид Фельдман, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Михайло Майський, Василь Вражливий, Олександр Довженко, Гордій Коцюба. Пізніше до організації вступили: Микола Куліш, Юрій Смолич, Юрій Яновський, Іван Сенченко, Григорій Коляда, Павло Іванов, Лев (Лейб) Квітко та ін. З листопада 1926 р. президентом організації був Куліш, заступником – Яловий, а секретарем – Любченко. На початку 1927 р. до ВАПЛІТЕ входило 25 осіб. «В основу своєї мистецької праці, – читаємо в статуті, – ВАПЛІТЕ кладе марксівський світогляд і програмові постулати комуністичної партії, даючи широке право своїм членам користатись всіма художньо-літературними формами, як уже вживаними в світовій літературі, так і цілком новими». У літературній дискусії 1925–1928 рр. академіки виступали проти масовізму, просвітянства, відстоювали національну суверенність української літератури, зокрема відносно російської культури, орієнтувались на європейську культуру, літературу високого художнього рівня. Опонентами ваплітян були спілка селянських письменників Плуг, з 1926 р. – новоутворена спілка офіційної ідеології Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (ВУСПП), підтримували академіків київські неокласики. ВАПЛІТЕ видала 5 чисел журналу «Вапліте», альманах «Вапліте» (один випуск), «Вапліте, зошит перший». Позичці ВАПЛІТЕ, проявлені в ході дискусії, було піддано жорсткій критиці з боку представників офіційної ідеології, як літераторів, так і партійних діячів (Влас Чубар, Володимир Затонський, Андрій Хвиля, Микола Скрипник, Тодось Таран), в партійних постановках. Хоча 1 XII 1926 р. Хвильовий, Яловий та Досвітній «зреклися у листі своїх помилок», на загальних зборах організації 28 I 1927 р., заради збереження самої організації, їх було виключено з ВАПЛІТЕ. Шосте число журналу «Вапліте», в якому було надруковано продовження політичного роману Хвильового *Вальдшнепи*, конфіскували з друкарні. 14 I 1928 р. ВАПЛІТЕ змушена була самоліквідуватись.

період і у наступні роки антирадянських проявів з його боку відзначено не було⁴¹.

У жовтні 1952 р., констатувавши, що Микола Бажан агентурній розробці не підлягає, справу-формуляр припинили і передали на зберігання у особливий фонд відділу «А» МГБ УРСР⁴².

Про Миколу Бажана неодноразово згадувала Юлія Солнцева. Говорячи про повоєнний період, про їхнє з Довженком життя у Москві, вона писала:

Українці приїздили до нього вкрай нечасто, а в період, коли Олександр Петрович був вже під ударом Сталіна⁴³, українці боялися входити у його дім. Так кинули його Бажан, навіть Яновський, Костенко В. С.⁴⁴, колишній секретар ЦК комсомолу України, з яким я дружу дотепер. Ю. Яновський помер, а Бажан залишився відкритим ворогом Довженка⁴⁵.

У вересні 1944 р. чекісти були вкрай незадоволені діями агента НКГБ СРСР (тобто московського агента) «Могилевського», який був українським письменником, близьким до Довженка. На жаль, наразі важко розшифрувати цей криптонім і можна лише припускати, про кого йдеться. У довідці зазначено, що завербований він був у 1942 р., але «від роботи в якості агента всіляко ухилявся, внаслідок чого зв'язок з ним, як з агентом, було перервано»⁴⁶. Понад те, «Могилевський» інформу-

41 ГДА СБУ, ф. 65, спр. 997, т. 2, ч. 2, арк. 25.

42 Там само, ч. 1, арк. 27.

43 Йдеться про критику кіносценарію *Україна в огні*. Про це докладніше буде далі.

44 Василь Семенович Костенко (1912–2001) – комсомольський і партійний діяч, у 1943–1947 рр. – перший секретар ЦК ЛКСМ України. У 1950–1952 рр. – перший секретар Львівського міського комітету КП(б)У.

45 *Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки*, упоряд. і коментарі В. Агеєва, С. Тримбач, Комора, Київ 2014, с. 294.

46 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 3, ч. 2, арк. 63 зв.

вав Довженка про висловлювання якоїсь високої особи про Довженка, себто, на думку чекістів, «займався дворушництвом, залишаючись людиною ідеологічно близькою Довженку»⁴⁷.

Довідка справляє трохи дивне враження, адже «Могилевський» і до своєї офіційної вербовки у 1942 р. надавав відомості⁴⁸. Очевидно у вересні 1944 р., коли його запідозрили у дворушництві, чекісти провели з ним профілактичну роботу і, як засвідчує справа-формуляр, продовжили співпрацю з ним.

При веденні справ-формулярів чекісти прагнули дотримуватись конспірації. Наприклад, іноді реальні ім'я і прізвище агента, відомості якого були викладені у даному агентурному донесенні, подавалися у третій особі. Це було маскування того, що це не автор цього донесення, а якийсь агент з таким псевдонімом зустрівся з Олександром Довженком і надав ці відомості.

Проте траплялися і ситуації, коли розшифровувалися справжні імена завербованих. Так, у повідомленні агента «Григорія» від 4 лютого 1941 р. наприкінці тексту можна побачити таку примітку, зроблену від руки Яковом Герсонським, начальником 6-го відділення 2-го відділу УГБ НКВД УРСР: «Герасименко – наш агент „Павленко“, спрямований на активну розробку Довженка. Поїздка „Павленка“ до Москви дала позитивні результати в сенсі подальшого зближення з Довженком»⁴⁹. Йшлося про поета і драматурга Костянтина Герасименка⁵⁰. Зазвичай вказується,

47 Там само.

48 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 1, ч. 2, арк. 237.

49 Там само, т. 2, ч. 2, арк. 35.

50 Кость (Костянтин) Михайлович Герасименко (1907–1942) – поет, драматург, перекладач. Друкуватись почав з 1925 р. Автор віршів, п'єс, нарисів, оповідань, літературно-критичних статей. Окремі твори Герасименка перекладено російською, білоруською, молдавською, болгарською і англійською мовами. У 1935 р. приїхав до Києва і працював на Київській кінофабриці. У 1939 р. брав участь у вторгненні Червоної армії в Західну Україну. Під час нацистсько-радянської війни був військовим кореспондентом. Працював у газеті «Знамя Родины». Загинув на Північному Кавказі.

що він мав літературні псевдоніми: І. Іринін, Сьомушкін, Єрафей, Партизан Дед Мороз, Гер. Ко. Тепер до них можна додати і його агентурний псевдонім «Павленко».

У червні 1940 р. він давав таку характеристику Олександра Довженка:

Довженка я знаю не так давно. У травні цього року разом із ним почали працювати над сценарієм дитячої всеосяжної олімпіади. Ось у цей час я з ним зблизився і, здається, завоював прихильність до себе. Головне, що впадає в Довженку в очі, при близькому знайомстві з ним – це велика сила волі цієї людини, вміння створювати авторитет і володіти ним і, нарешті, вміння сміливо висловлювати свої погляди та думки за будь-якої обставини, не приховуючи своїх переконань, хоча переконання ці зовсім не можна назвати цілком радянськими [...]. Підкуповує, однак, завжди його щирість, прямотинність, бажання про все говорити прямо [...]⁵¹.

У своєму донесенні від 1 лютого 1941 р. Костянтин Герасименко («Павленко») констатує, що значно зблизився з Олександром Довженком внаслідок роботи над кіносценарієм: «Довженко, напевно, вирішив мене наблизити до себе, знайти в мені товариша»⁵². Повідомляючи про дві зустрічі з Довженком у Москві, «Павленко» вказує на дві тенденції у настрої Довженка. З одного боку, він радить обрати тематику, що відбиває все те, за що веде боротьбу партія. Проте, на думку «Павленка», паралельно Довженко плекає плани «реорганізації режисерського складу студії...», має тенденцію збирати на студію націоналістичні елементи [...]. Довженко хоче знаходити і оточувати себе молодими талановитими українськими творцями у різних областях мистецтва»⁵³.

51 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 292.

52 Там само, т. 2, ч. 2, арк. 26.

53 Там само, арк. 27, 29.

Наприкінці цього донесення є дописана від руки довідка (напевно, Якова Герсонського): «Вивчається молодь, на яку конкретно орієнтується Довженко. Розшукується кандидатура для введення через „Павленка”»⁵⁴.

Проте Кость Герасименко так і не перетворився на агента зі стажем: завадила війна і його загибель у 1942 р. Йому не судилося, а от декому довелося стати агентами-ветеранами, які переживуть Олександра Довженка. Дехто з них (поруч з Юрієм Смоличем, Миколою Бажаном) писатимуть спогади про нього. Втім, почнемо з особи, яка спогадів не писала.

«Альберт» – такий псевдонім можна знайти у зведенні агента «Пиворіза» від 17 листопада 1932 р. Перше псевдо дописане від руки під другим⁵⁵. І це, здається, перша згадка про «Альберта». Він згодом перетвориться на одного з найавторитетніших «довженкознавців», який працював на 2-й відділ ГУТБ НКВД СРСР. Із справи-формуляра випливає, що «Альберт» був агентом-маршрутником, тобто приїздив до Олександра Довженка у Київ або зустрічався з ним у Москві.

Це не був єдиний «московський гість». Були ще «Художник» (він же «Ярема» і про нього ще йтиметься докладніше), «Вікторов», «Котин», «Грінвальд». Проте упродовж багатьох років «Альберт» добре знав Олександра Довженка, Юлію Солнцеву, осіб з кола їхніх знайомих, неодноразово відвідував їхнє київське помешкання. Коли у лютому 1941 р. виникло активне листування між заступником начальника Особливого відділу ГУТБ НКВД СРСР і 2-м відділом УТБ НКВД УРСР щодо Юлії Солнцевої, то в листі київських чекістів підкреслювалось: «Докладніші відомості про зв'язки Солнцевої по Москві, очевидно, є у 2-му відділі ГУТБ НКВД СРСР, зокрема, її добре знає агент 2-го відділу «Альберт»⁵⁶.

54 Там само, арк. 29.

55 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 71.

56 Там само, т. 2, ч. 1, арк. 25.

Без сумніву, він був кваліфікованим знавцем кінематографа, працював редактором Київської кіностудії, а наприкінці тридцятих років – у Комітеті у справах кінематографії при Раді Міністрів СРСР, декларував намір написати про Довженка книгу.

«Альберт» – це Григорій Зельдович⁵⁷. Відомо, що він працював редактором Довженкового фільму *Іван*. Проте, поки що, не вдалося розшукати відомостей, коли саме його завербували. Наважуся висунути припущення, що це трапилось на початку тридцятих років, а своєрідним каталізатором могла бути резонансна стаття Тодося Тарана *3 питань про фільм «Іван»* у трьох номерах газети «Комуніст» у листопаді 1932 р. Цей вкрай політизований текст містив брутальні політичні обвинувачення на адресу Олександра Довженка і сприяв його від'їзду до Москви (про це ще йтиметься окремо).

У першій з трьох частин цієї статті згадано ім'я завідувача художнього цеху Київської кінофабрики Григорія Зельдовича. Таран покликається на публікації Зельдовича про Довженка. Зокрема, йшлося про матеріал *Творчість Довженка на піднесенні* у газеті «Пролетарська правда» від 26 жовтня

57 Григорій Борисович Зельдович (Герін; 1906–1988) – редактор, кінокритик, викладач. Заслужений працівник культури УРСР (1969). Вчився на кінознавчому факультеті Всесоюзного державного інституту кінематографії. У 1930–1935 рр. працював редактором на Київській кінофабриці, у Головному управлінні кінематографії (1935–1956), на Київській кіностудії ім. Олександра Петровича Довженка (1956–1969), у Комітеті по кінематографії при Раді Міністрів УРСР (1969–1988). Водночас викладав у Київському інституті театрального мистецтва ім. Івана Карпенка-Карого. Як редактор працював з режисерами Олександром Довженком, Ігорем Савченком, Леонідом Луковим, Віктором Івченком, Тимофієм Левчуком та ін. Лауреат премії Спілки кінематографістів УРСР (1979), був членом Спілки кінематографістів УРСР. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями, Почесною Грамотою Верховної Ради УРСР. Автор книг: *М. Ромм* (1939), *Саме важное, самое массовое из искусств* (1940, у співавторстві з Г. Чахір'яном), *Как кино служит человеку* (1952), *Кино служит людям* (1963, у співавторстві з С. Пономаренком), *Дума про народный подвиг* (1978, у співавторстві з В. Авксентьевою).

1932 р. У цій публікації Григорій Зельдович рішуче атакував критиків фільму Олександра Довженка *Земля*, стверджував, що «недарма історія критики „Землі” стала мало не синонімом найбрутальнішого ставлення до митця»⁵⁸. Зельдович писав про те, як «буйно розвинувся геній Довженків», що Довженко – це «величезний талант», а фільм *Іван* – це «зразок високохудожнього соціалістичного реалізму», «шедевр радянського звукового кіно»⁵⁹.

У колишнього боротьбиста, а згодом відомого більшовицького політичного погромника Тодося Тарана такі оцінки викликали справжню лють:

Гр[игорій] Зельдович не посоромився оцей свій потік алілуїщини прикрити постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня про перебудову літературно-художніх організацій [...]»⁶⁰.

І це зветься художній **керівник**. Це зветься **партійний** провід творенням української радянської кінематографії. І це зветься партійним розумінням постанови ЦК ВКП(б). Чи тут і сліпому видно, що художній керівник київської кінофабрики **не туди** потрапив. У всякому разі **не туди, куди потрібно партії**, радянській кінематографії, її кадрам, зокрема О. Довженкові. Бо що спільного з партійним розумінням боротьби за радянське мистецтво, роботи з попутницькими кадрами має ця блудлива гра в крикливі слова? Хіба наше завдання є обов'язково **наліплювати ярлики геніїв**⁶¹.

58 Цит. за: *Перше десятиліття кінематографічної творчості Олександра Довженка*, упор. і коментарі В. Н. Миславський, Дім Реклами, Харків 2019, с. 391.

59 Там само.

60 Йдеться про постанову ЦК ВКП(б) від 23 IV 1932 р. *Про перебудову літературно-художніх організацій*. Фактично йшлося про ліквідацію літературних організацій (в першу чергу Робітничої асоціації пролетарських письменників, РАПП) і утворення єдиної Спілки письменників СРСР.

61 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 392. Всі підкреслення належать Тодосю Тарану.

Зараховуючи Олександра Довженка до попутників, Тодось Таран забув, що він сам є попутником, адже він, як і Довженко, прийшов до більшовиків з партії боротьбистів. Закликаючи не відмовлятися від критики попутників, Таран по суті накликав критику і на себе. Що й станеться у 1937 р. Тоді всі його заслуги перед більшовиками будуть забуті і його забере Молох великого терору. Його знищать за наближеність до ще одного колишнього боротьбиста, голови Раднаркому УРСР Панаса Любченка, який перед загрозою арешту покінчить життя самогубством у серпні 1937 р.

А у листопаді 1932 р. Таран вправно добивав Зельдовича, обвинувачуючи його, крім іншого, у «групівщині»: «В підвиваннях Зельдовичів у атмосфері захвалювання саме й народжуються елементи «непогрішимости», замкнутости, групівщини»⁶².

Можна припустити, що чекісти прислухалися і скористались погромними інвективами Тодося Тарана, щоб втягнути до агентурного кола заляканого критикою на свою адресу Григорія Зельдовича, тобто завербувати його. Відтак симпатії і повага до таланту Довженка обернулися на протилежність, адже через це могла зламатися вся подальша кар'єра Зельдовича. Недаремно цей автор понад двох десятків донесень, що є у справі-формулярі, ставився до Довженка вкрай неприязно, хоча продовжував контактувати з ним і з Солнцевою.

Та, здається, ця неприязнь виникла у Григорія Зельдовича не лише особисто до Олександра Довженка. Юлія Солнцева описує епізод, що мав місце у Ташкенті у 1942 р., під час евакуації:

У Ташкенті до мене підійшов старий працівник нашої ф[абри]ки, який щойно приїхав до Ташкента, куди він втік від німців з України, голодний, обідраний. Занепокоєний його ставленням до мене, підійшов товариш Зельдович і зі спотвореним від злості обличчям сказав таке:

62 Там само, с. 394.

«Дорогий тов[аришу] Кравченко, вся та українська сволота, через яку сталася наша війна з Німеччиною, вся та українська сволота, яка спричинилася до нашого теперішнього відступу – вся вона буде скоро знищена (й він загрозово подивився на мене), й ми з Вами заживемо чудово». Я спитала його, чому ж саме українська сволота стала причиною нашого відступу, а не російська? «А Вам що, шкода українців?». Я відповіла, що розмовляти з ним я вважаю для себе непристойним, і пішла до тов[ариша] Тихонова, старого працівника Комітету і члена партії. Вислухавши мене, він сказав, що тут пахне контрреволюцією, викликав до себе тов[ариша] Зельдовича, який відразу відповів, що Солнцева його зле зрозуміла, хоча зміст його фрази [...] був тільки один⁶³.

Це – дуже характерний, прикметний епізод. Тут зрозуміло, чому Григорій Зельдович («Альберт») так жваво підскочив до Солнцевої та її співрозмовника: йому конче треба було знати, про що вони говорять. Тут виразно проступають орієнтири Зельдовича, якими він керувався, поставляючи на потоці донесення про Довженка.

Коли з посади прибирали Бориса Шумяцького, під ніж репресивної гільйотини мала потрапити низка осіб, які працювали з ним у головному управлінні кінематографії. Зельдович потрапив до переліку тих, кого мали зняти з роботи. 18 січня 1938 р. він написав величезного за обсягом листа до Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б). Він щедро поливав брудом тепер вже колишнього свого шефа, тобто Шумяцького. При цьому Зельдович використовував ім'я Довженка. Ось уривок з його листа:

Я з Довженком приятелював, я знав свого часу його недоліки, його зв'язки з націоналістами, що ганьблять його, я це не приховував, а навпаки – інформував про це кого слід детально. Водночас я бачив, що в особі Довженка

63 Цит. за: Р. Корогодський, *Довженко в полоні*, Видавництво «Гелікон», Київ 2000, с. 212.

партія має емоційного радянського (українського) художника, який за чуйного партійного керівництва буде міцно нашим. Але Шумяцький безперечно сварив мене з ним [...]. Я писав велику працю про Довженка, але під впливом Шумяцького я цю велику, цікаву роботу припинив, бо міняти думку на Довженка мені було не просто, і давалося не відразу. Але справа не в мені. На що перетворив Шумяцький Довженка?

«Щорса» немає досі, і в цьому винні шкідники у Києві та Шумяцький [...]»⁶⁴.

Тоді ж, у січні 1938 р., було складено доповідну записку про стан кадрів Головного управління кінематографії (ГУК). До записки з-поміж інших зарактеристик співробітників ГУК було додано і таку характеристику Григорія Зельдовича:

Зельдович Г. В., консультант-редактор по Мосфільму. Народження 1906 року. Безпартійний, народився у м[істі] Тульчині. Освіта середня. Батько – син багатих батьків. Один брат батька у Польщі, другий у Ризі, а родичі матері в Америці. Підлабузник, користувався особливою довірою Шумяцького. Виявляв зовнішню активність, з політичних питань не виявляє свого обличчя⁶⁵.

Як бачимо, ще у 1938 р. Григорій Зельдович не приховував, що інформував про Олександра Довженка «кого слід детально». Тепер – дві цитати:

Світлий розум і неабиякі знання дозволяли йому легко проникати вглиб історії, сміливо заглядати в майбутнє нашого мистецтва. Слухати Олександра Петровича було надзвичайно цікаво [...].

У Києві і Москві ми зустрічались як давні, щирі друзі. Довженко підтримував мене, запрошував на зйомки.

64 Цит. за: *Кремлевский кинотеатр. 1928–1953. Документы*, сост. К. М. Андерсон, Л. В. Максимова и др., ред. Г. Л. Бондарева, РОССПЭН, Москва 2005, с. 465–466.

65 Там само, с. 477.

З великим бажанням поїхав я з Олександром Петрови-чем в Ярьєски⁶⁶, де знімався «Щорс». Там, за порадою Довженка, я написав картину «Смерть Боженка». Олександр Петрович давав мені реквізит, рекомендував акторів, що охоче позували, підказував, якими мають бути герої.

Щоранку будив він мене до схід сонця, водив по селу, знайомив з людьми.

– Скільки в цій будівлі поезії, душі! – говорив Довженко, показуючи розписану українську хату [...].

У скрутні хвилини я часто повертаюся думкою до світлого образу Олександра Петровича, і, коли мені здається, що мій друг схвалив би мій задум, я здійснюю його⁶⁷.

Близько місяця прожив з Довженком на Полтавщині – місці його роботи над фільмом «Щорс» [...]. Сам Довженко – диктатор у своїй роботі, жодних порад і побажань він не визнає. Все це призвело до зриву його минулих робіт і незрозумілому гальмуванню з випуском фільму «Щорс». У Довженка велика подібність до Мейєрхольда (творчо). Немає нічого дивного, що у його трупі квітне пиятика. У селі Ярьєски тільки і були розмови про це. Деякі його актори відомі як злочинці і прокуратура вимагала їх звільнення [...]. Цікаво, що Довженко захищав всіх правопорушників, вважаючи, що головне це «актор», а решта – це приватна справа кожного [...].

Уявна широта його поглядів не заважає йому бути інколи вузьким буржуазним націоналістом-інтелігентом [...]. Після приїзду до с[ела] Ярьєски його повели до найкращого будинку. «Набридли мені ці будинки (російські), чи я не казав, що я можу жити лише в українській хаті з глиняною підлогою [...]. Знайшов сам собі, пофарбовану в національну блакитну і жовту фарбу. Він міг стратити половину робочого дня, щоб поїхати зі мною у якесь село і показати яку-небудь хату. «Я можу милуватися ними днями». Просив мене робити їх замальовки [...].

66 Ярьєски – село Шишацького району Полтавської області.

67 Цит. за: *Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка*, упоряд. Ю. І. Солнцева, Дніпро, Київ 1973, с. 165–166.

З новим побутом, схоже, не дуже мириться. Так, говорив про невідгидність комбайнів і тут-таки захоплювався вітряками⁶⁸.

Наведені слова належать одній людині. Перша цитата із збірника спогадів про Олександра Довженка, що його упорядкувала Юлія Солнцева. Друга цитата – з донесення агента «Художника» 1937 р. Саме тоді, у липні-серпні Довженко вів зйомки *Щорса* у селі Ярецьки на Полтавщині.

«Художник», а також «Ярема» – це псевдоніми Миколи Глуценка⁶⁹. За різними відомостями, він за своє життя створив

68 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 133–135.

69 Микола Петрович Глуценко (1901–1977) – художник і розвідник, близький знайомий Володимира Винниченка і Олександра Довженка. У 1918 р. був мобілізований до Добровольчої армії Антона Денікіна, але невдовзі із останками білогвардійських частин опинився на території Польщі у таборах для інтернованих осіб. На фронт повертатися не бажав, утік до Німеччини. Там опановував основи мистецтва в Школі-студії Ганса Балушека, а у 1920–1924 рр. навчався в Берлінській вищій школі образотворчого мистецтва у Шарлоттенбурзі. Ще під час перебування у Берліні Микола Глуценко офіційно звертався у консульський відділ посольства СРСР з проханням надати йому радянське громадянство. Він мав намір повернутися на батьківщину. З ним тоді зустрічався секретар консульського відділу Олександр Довженко, з яким вони заприятелювали. З якихось причин тоді Глуценкові громадянство не дали і він у 1925 р. переїхав до Парижа. Там повторно написав звернення і 1925 р. отримав паспорт громадянина СРСР. Невдовзі на нього звернули увагу представники радянської зовнішньої розвідки, завели на нього справу під назвою «Художник» і почали збирати інформацію. У 1933 р. з ним документально оформили стосунки як із закордонним агентом радянської розвідки і надали йому агентурний псевдонім «Ярема». Офіційна, видима частина полягала у підтриманні звичайних зв'язків з радянським дипломатичним представництвом у Франції на основі виконання художніх замовлень. Йому доручили місію, спрямовану на зміцнення французько-радянської дружби і завоювання симпатії французької інтелігенції до СРСР. Невидима, прихована частина його діяльності полягала в наданні інформації про представників еміграції, які становили інтерес для радянської розвідки і з якими він періодично зустрічався у Франції та інших країнах. Крім того він видобував науково-технічної інформації, внаслідок чого радянська розвідка одержала таємні креслення на 205 видів військової техніки, зокрема на авіаційні двигуни для винишувачів. Картини Глуценка виставлялися на четвертій (1930–1931) і п'ятій (1932–1933)

понад 10 тисяч художніх творів – пейзажів, портретів, натюр-мортів тощо. Багато з них експонується в різних музеях світу, зокрема й в Україні, перебуває у приватних колекціях, прикрашає стіни офіційних закладів. Вважається, що особливу цінність становлять картини періоду його проживання за кордоном, хоча доля великої кількості робіт невідома.

«Глуццем» (щоправда, без будь-яких негативних конотацій) називав його Володимир Винниченко, який залишив чимало записів про нього у своєму щоденнику. У січні 1931 р. Микола Глущенко написав листа до Всеукраїнського товариства культурних зв'язків (ВТКЗ)⁷⁰ з пропозицією організувати у Харкові й Києві художню виставку картин українців-емігрантів, які проживали у Парижі.

У листі він розповідав, що таких художників близько 25. Окремо надав список і зазначив, що докладну інформацію про кожного з них і світлини надіслав до видавництва «Література і мистецтво». Писав, що всі вони мають бажання виставляти свої твори в Українській соціалістичній радянській республіці (УСРР), а для виставки можуть спеціально зробити роботи на робітничу і селянську тематику.

Всеукраїнських художніх виставках. У 1935 р. повернувся в СРСР і побував в Україні. Виконуючи завдання чекістів, Глущенко 17 IV 1940 р. виїхав у складі делегації Всесоюзного товариства культурних зв'язків до Берліна, де провів ряд конспіративних зустрічей і добув цінну інформацію. На її основі підготували доповідну записку вищому керівництву СРСР, з якої випливало: попри укладений з СРСР договір про дружбу, уряд Німеччини активно готується до війни проти Радянського Союзу. 1944 р. Глущенко оселився в Києві, викладав у Київському художньому інституті (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури). Проживаючи в СРСР, як лояльний до влади художник, мав право на закордонні відрядження, мандрував Італією, Швейцарією, Францією, Бельгією тощо. Народний художник України (1944), Народний художник СРСР (1976), лауреат Державної премії України ім. Тараса Г. Шевченка (1972).

70 Всеукраїнське товариство культурних зв'язків (ВТКЗ) було створено за зразком Всесоюзного товариства культурного зв'язку, створеного у серпні 1925 р. В УСРР ВТКЗ створили у червні 1926 р.

Крім цього, пропонував:

Я маю особисте бажання влаштувати свою виставку в УСРР. Я мав свої виставки: Берлін (1924), Париж (1926, 1927, 1929), Рим та Мілан (1927), Остенде (1928), Стокгольм (1930), Букарешт (1930), Лімож (1931), Прага (1931, травень), не рахуючи велику кількість групових вистав у Парижі та за кордоном. Ви розумієте моє велике бажання радянського маляра зробити виставку у своїй країні. Я можу виставити 15–20 [...] образів та близько 100 рисунків з темами важкої індустрії [...]. Я волів би постійно підтримувати з Вашим товариством зв'язок⁷¹.

Ось після цього листування чекісти почали впритул цікавитися Глущенком і тоді вперше дали його справі назву «Художник», а згодом і таке саме псевдо. А Володимир Винниченко відреагував на радянофільські прояви Глущенка таким записом від 17 березня 1931 р.:

Цікавий приклад того, як матеріальна залежність і примус міняють не тільки зверхній вигляд світогляду, а навіть суть його. Глуц у початках тільки пристосовувався до радвлади. Не маючи ніяких соціалістичних переконань, він удавав прихильника соціалістичної влади й революції. Це давало йому можливість дещо заробити в закордонних радянських установах. Але дедалі це механічне висловлювання прихильності потягло, за законом дієвої рівноваги сил, виникання справжньої прихильності. Ця прихильність своєю чергою викликала певну ідеологію, обосновання ідейне, вкладене в якусь систему. І тепер цей процес уже йде безупинно⁷².

71 Цит. за: *120-літній ювілей. Художник Микола Глущенко і радянські спецслужби*, «Радіо Свобода» [онлайн], 16 IX 2021 [доступ: 4 V 2022]: <<https://www.radiosvoboda.org/a/khudozhnyk-mykola-hlushchenko/31463325.html>>.

72 В. Винниченко, *Щоденник*, т. 4: 1929–1931, Смолоскип, Київ 2012, с. 266.

У своєму щоденнику Олександр Довженко також згадував про Миколу Глуценка. Проте не так, як Володимир Винниченко. У січні 1944 р. Довженко робить такий запис: «Сьогодні був у мене український художник М. Г. Дуже талановита і порядна людина, яку вже почали цькувати у Москві і трюїти у Москві. Дуже мені його шкода»⁷³.

Пожалів Довженко Глуценка, який саме 1944 р. отримав звання Народний художник України, а сам Олександр Петрович після погромної критики сценарію *Україна в огні* (про це ще йтиметься) втратив свої посади, а головне – надію на будь-яку перспективу реалізації своїх творчих задумів. І здоров'я втратив. За це, очевидно, і Микола Глуценко-«Ярема»-«Художник» пожалів свого клієнта після згаданої у Довженковому щоденнику зустрічі ось такими словами зі свого чергового агентурного донесення: «Довженко останнім часом погано почувається, змінився, жаліється на постійні приливи крові і зір. Постарів»⁷⁴.

Як я вже зазначав, є особистість митця і є його твори, які живуть своїм життям. Так, напевно, слід ставитись до творів Миколи Глуценка, вони (особливо його натюрморти) насправду неординарні, живі. А ким був той, хто їх малював, то вже зовсім інше питання.

Микола Глуценко і Микола Бажан написали спогади про Довженка. Щоправда, Бажан не назвав їх так, як назвав свої півтори сторінки книжкового тексту Глуценко – *Слово про друга*. Маючи більше шансів та й права саме так назвати свою згадку про Довженка, Микола Платонович вигадав іншу назву – *Митець шукає путі*⁷⁵.

Була ще одна особа, яка могла б написати цікаві спогади про Довженка. Це його земляк, уродженець Сосниці. Йдеться про

73 О. П. Довженко, *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013, с. 318.

74 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 5.

75 Див. *Полум'яне життя...*, с. 172–186.

Василя Потієнка⁷⁶. Його знають як відомого діяча Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Справа-формуляр на Олександра Довженка розкриває Потієнка з неочікуваної сторони – як агента під псевдонімом «Редактор» і «Сорбонін».

Вперше ім'я Василя Потієнка згадано у донесенні агента «Лебедева» від 2 грудня 1932 р. Обговорюючи фільм *Іван*, Потієнко дав позитивну оцінку фільму, а потім і висловився щодо Олександра Довженка:

Довженко – кол[ишній] петлюрівець, збройно виступав проти радвлади. Був у партії укапістів-боротьбистів. Коли переходив до компартії, то дуже агітував про вступ до компартії всіх свідомих політич[но] українців, зокрема мене й мого брата Сашка. За аргумент виставляв таке: «Нам

76 Василь Васильович Потієнко (1898–1945) – діяч Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), протодиякон. Навчався в Чернігівській духовній семінарії та на історико-філологічному факультеті Київського університету. У роки заснування УАПЦ (1917–1921) брав участь у церковно-визвольному русі. У 1921 р. тричі заарештовувався чекістами. Їм він пообіцяв, що не братиме участі у роботі Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ в Києві як делегат від Чернігівщини. Проте на собор поїхав, а після повернення були заарештовані його батько, брати і він сам. Після звільнення продовжував церковну діяльність, у квітні 1922 р. призначений технічним секретарем Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР). У 1922–1924 рр. неодноразово супроводжував митрополита Василя Липківського під час його подорожей, поєднуючи роботу секретаря, радника та протодиякона, вів діловодство та вирішував різні господарсько-побутові питання. У 1924–1926 рр. – голова ВПЦР. У 1926 р. був заарештований. На початку вересня 1926 р. під тиском ГПУ було скликано нараду єпископів та представників УАПЦ. Її учасники змушені були піддати осуду «антирадянські» настрої деяких діячів УАПЦ, серед яких були митрополит Липківський та протодиякон Потієнко. У 1928 р. зрікся дияконського сану та вийшов з УАПЦ. У 1934 р. заарештований і засуджений до 5 років заслання. Звільнений у 1939 р., оселився у Полтаві, де з лютого 1940 до вересня 1941 р. працював на Полтавській поліграфічній фабриці. З початком нацистсько-радянської війни, залишившись з родиною на окупованій території, повернувся до діяльності священнослужителя. У 1941–1943 рр. працював відповідальним секретарем Харківського Єпархіального управління. Наприкінці вересня 1943 р. служив у Св. Покровському соборі УАПЦ у Вінниці. Згодом перебрався до Німеччини, де загинув при нальоті англійської авіації у квітні 1945 р.

тепер треба всім вступити до компартії. Коли це буде так, то активно справами на Україні керуватимемо ми, влада буде в наших руках». Але я й брат не погодились з цим [...]»⁷⁷.

Цікаво, що в тій розмові Потієнко дав і оцінку творчості Довженка, вважаючи, що його фільми не користуються популярністю через те, що мало сприймаються глядачами, крім того, влада ставиться до Довженка «як до попутника, а не як до чисто радянського працівника мистецтва»⁷⁸.

До слова, з цього повідомлення можна дізнатись і про те, про що не пишуть біографи Василя Потієнко: він у цей час (а це вже було після його зречення дияконського сану та виходу з УАПЦ) працював у Партвидаві⁷⁹, очевидно, редактором, через що чекісти вигадали йому перший псевдонім – «Редактор».

І ще одна важлива деталь. У 1922–1924 рр. Потієнко був особливо надзвичайно близькою до митрополита Василя Липківського, був його секретарем. Коли у вересні 1926 р. чекісти організували нараду єпископів та представників УАПЦ і викриття антирадянщиків серед діячів УАПЦ, Липківський та Потієнко потрапили під удар. 17 жовтня 1927 р. під тиском влади і чекістів митрополита Василя Липківського увільнено на II Всеукраїнському соборі від керівництва УАПЦ. 27 жовтня того самого року ГПУ УСРР звітувало, що поставлені перед ним завдання про усунення митрополита Липківського, архієпископів Ярещенка та Потієнко «нами повністю виконані. Собор пройшов під повним нашим керівництвом»⁸⁰.

77 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 91.

78 Там само.

79 Партвидав – назва видавництва ЦК КП(б)У в 1931–1936 рр. Засноване було у Харкові у 1922 р. під назвою Пролетар.

80 Цит. за: В. В. Ченцов, *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки*, Мандрівець, Тернопіль 2001, с. 255.

Проте подальші долі Василя Липківського і Василя Потієнка різнилися. Митрополит був заарештований у жовтні 1937 р., а в листопаді того самого року розстріляний⁸¹. З Потієнком, як тепер з'ясовується, була інша історія.

Вона міститься у довідці, що її було підготовлено у 2-му відділі УГБ НКВД УРСР в лютому 1941 р.:

У березні 1938 року був заарештований УНКВД по Чернігівській області. Підставою для арешту слугувало агентурне донесення агента «Александровського» про участь «Сорбоніна» в а/р організації. На слідстві «Сорбонін» дав розгорнуті свідчення про свою участь і діяльність а/р націоналістичної організації, основними кадрами якої були автокефалисти. Для перевірки свідчень «Сорбоніна» і подальшої слідчої роботи над ним він був викликаний до Києва. У Києві він заявив, що до дня арешту був агентом Харківського облуправління НКВД на прізвисько «Редактор» і про надані ним свідчення на слідстві повідомляв у різний час нашим органам.

Переглядом його особової справи встановлено, що він, дійсно, був завербований наприкінці 1922 року і за активну роботу з органами НКВД неодноразово отримував грошові і матеріальні винагороди. Пізніше зв'язок із «Сорбоніном» було припинено, 25 XI 1939 року поновлено 2 відділом УГБ НКВД УРСР. Звільнення з-під варті було легендовано. Після звільнення «Сорбонін» виїхав до Полтави, де працює і по цей час. Періодично використовується як агент-рейдовик. За своїми особистими якостями «Сорбонін» розвинутий, культурний, виявляє в роботі з нами ініціативу. «Сорбонін» перебуває на зв'язку у начальника 2-го відділення 2 відділу УГБ НКВД УРСР тов[ариша] Шарова⁸².

81 Докладніше про життя і долю Липківського див. А. Л. Зінченко, *Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського*, Дніпро, Київ 1997.

82 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 90–91. Олександр Макарович Шаров (1906–?) – у органах держбезпеки з 1931 р. У 1937–1939 рр. – начальник відділення 5-го відділу УГБ УНКВД Київської області, начальник 3-го відділення 5-го відділу, т.в.о. начальника 4-го відділення 5-го відділу УГБ НКВД УРСР, начальник 6-го відділення Особли-

Дослідники біографії Василя Потієнка пишуть про те, що його заарештували у 1934 р., він був засуджений до п'яти років заслання, яке він відбував на Печорі в Комі АРСР (нині – Республіка Комі, Росія)⁸³. Виявляється, звільнення 1939 р. було легендовано, а перебування Потієнка перед тим ще належить з'ясувати. Неспростовним залишається те, що «петлюрівські» і «боротьбистські» сторінки біографії Олександра Довженка відкрив чекістам саме Василь Потієнка («Сорбонін»).

Спогади, хоча й не про Довженка, він все-таки написав. В них згадується про те, як його і єпископа Іоанна Теодоровича у 1923 р. запросили до Сполучених Штатів. Запрошувала Консисторія УАПЦ в США. У січні 1924 р. Теодорович поїхав, а Потієнко, як зазначається в одному з досліджень, так і не зміг скористатись запрошенням⁸⁴.

У своїх спогадах сам Василь Потієнко так коментує цей епізод:

Понад 20 років пройшли з того часу. Часто, особливо в тяжкі хвилини життя, згадуєш про можливість, яка була, побувати в Америці, уникнути азійсько-дикого життя в Советському Союзі, не зазнати тюрем, каторги, поневіряння, безправ'я, знуцання, великих і дрібних ущемлень, і думаєш, чи шкодувати за тим, чи ні [...]. Цілком не кривлячи душею, кажу, що не шкодую, що тоді, в січні 1924 р., не поїхав з Теодоровичем до Америки. Очевидно, і я в це

вого відділу НКВД Київського особливого округу, начальник 2-го відділення 6-го відділу 1-го Управління НКВД УРСР, начальник 12-го відділення Особливого відділу НКВД Київського особливого округу. У 1939–1941 рр. – начальник 12-го відділення Особливого відділу НКВД Київського особливого округу, начальник 4-го відділення 2-го відділу УГБ НКВД УРСР, заступник начальника 3-го відділу 3-го Управління НКГБ УРСР. У жовтні 1945 р. звільнений у запас.

83 Див. Г. Горбунова, *Постать протодіякона Василя Потієнка в історії Української автокефальної православної церкви (За документами ЦДАЗУ)*, «Сіверянський літопис» 2011, № 5, с. 77.

84 Там само, с. 75.

глибоко вірю, Провидінню угодню було залишити мене тут, щоб піднести потім на височінь керівника УАПЦ, щоб потерпіти за це кривду велику, щоб зазнати потім тих страшних переживань, які я мав, щоб бути стороннім і далеким свідком ганьби Церкви нашої, що заподіяли на сором собі пастирі її, проголосивши її не церквою, а політичною, антирадянською, контрреволюційною організацією, щоб пережити цілковиту руїну і ліквідацію УАПЦ, як церковного організму, щоб бачити тяжку кару і гірке спокутування народу нашого за гріхи свої перед Богом, щоб пережити тяжкі роки війни советів з Німеччиною, яка невідомо коли скінчиться, щоб знову стати до улюбленої церковної справи, в неймовірних умовах війни створювати свою церкву, пережити вгасання німецького війська з Харкова в лютому 1943 року і поворот їх у березні того ж року, нарешті, щоб [...] пуститися в мандри, в невідомість, на Захід, про який ходили такі страшні чутки і де ми знайшли притулок і теплу гостинність, та ще і змогу продовжувати свою церковну справу⁸⁵.

Так, на Заході Василь Потієнко зрештою опинився у 1943 р., але він не міг це зробити десять років перед тим. І справжні причини цього тепер відомі.

Чекісти розробляли заходи, спрямовані для «обслуговування», чекістською новомовою, саме Довженка. У 1940 р. це було пов'язано з тією увагою, яку до нього виявив Лаврентій Берія⁸⁶, який замінив на посаді наркома внутрішніх справ

85 Там само.

86 Лаврентій Павлович Берія (1899–1953) – комуністичний державний і партійний діяч, один із керівників органів державної безпеки СРСР. 25 XI 1938 р. заступив Миколу Єжова на посаді наркома внутрішніх справ СРСР. Водночас з лютого 1941 р. – заступник голови Ради Народних Комісарів СРСР, з 30 VI 1941 р. – член Державного комітету (ДКО) СРСР (куратор оборонної промисловості), з травня 1944 р. – заступник голови ДКО. Маршал Радянського Союзу (1945). У 1946–1953 рр. – заступник, 1-й заступник голови Ради Міністрів СРСР, водночас з березня до червня 1953 р. – міністр внутрішніх справ СРСР. 26 VI 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР знятий з усіх посад, заарештований і розстріляний.

СРСР Миколу Єжова⁸⁷. 17 червня шеф НКВД УРСР Іван Серов отримав листа від начальника 2-го відділу ГУГБ НКВД СРСР Петра Федотова. У ньому мовилося, що Берія, ознайомившись з агентурними відомостями про Довженка, запропонував (читай – наказав) «взяти його в активну розробку»⁸⁸.

А далі Серову давалися конкретні вказівки:

Встановіть стосовно нього літера «Н»⁸⁹, «М»⁹⁰ і «ПК»⁹¹. Підведіть до нього досвідчену агентуру. Надішліть нам план розробки Довженка і меморандум про хід його розробки. Систематично орієнтуйте нас про розробку Довженка. Про виїзд Довженка до Москви орієнтуйте нас для того, щоб ми його могли заздалегідь агентурно обставити⁹².

9 липня 1940 р. 2-й відділ УГБ НКВД УРСР звітував, що Олександра Довженка взято в активну розробку, а до листа додавався план цієї розробки: «У подальшому будемо Вас щомісячно інформувати з додаванням копій характерних донесень агентури про нього»⁹³.

Станом на 8 липня 1940 р., коли Управління держбезпеки НКВД УРСР затвердило новий план агентурної розробки

87 Микола Іванович Єзов (1895–1940) – організатор великого терору, генеральний комісар держбезпеки, до 1936 р. на відповідальних посадах в ЦК ВКП(б). З 26 IX 1936 до 7 XII 1938 р. – нарком внутрішніх справ СРСР, з квітня 1938 р. – за сумісництвом, нарком водного транспорту СРСР. 9 IV 1939 р. усунутий з посади наркома водного транспорту СРСР, того самого місяця заарештований. У лютому 1940 р. розстріляний у Москві.

88 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 285.

89 Літер «Н» – так називали мікрофонне прослуховування.

90 Літер «М» – так називали телефонне прослуховування.

91 Літер «ПК» – йшлося про перлюстрацію кореспонденції.

92 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 285.

93 Там само, арк. 286.

Олександра Довженка, інформація про нього надходила від 12 секретних співробітників, агентів органів держбезпеки Києва, Харкова і Москви.

За словами чекістів, «прямий підхід до Довженка» мали вже знайомі нам агенти Петро Уманський (Микола Бажан), «Стріла» (Юрій Смолич, який мешкав у Харкові) і «Павленко» (Костянтин Герасименко)⁹⁴.

Людиною з близького оточення Довженка був його водій П. О. Смирнов (більше інформації знайти не вдалося). Він вже був завербований і мав псевдонім «Алексин». Він рахувався за 3-м відділом УГБ НКВД УРСР, який займався переважно зовнішньою розвідкою, агентурним поінформуванням і мав автотехнічне відділення. «Алексина» вирішили закріпити за 2-м відділом УГБ НКВД УРСР.

Непрямий підхід, як записано у чекістському документі, до Олександра Довженка мали також завербовані кінорежисер під псевдонімом «Актор», кінооператор, якого нарекли «Тимофеев», і композитор з криптонімом «Чорний».

Хто таки «Актор», ще варто перевіряти, а з «Чорним» ситуацію прояснював Роман Росляк. Він зауважив, що наявна в документах справи-формуляра інформація свідчить, що агент «Чорний» – не рядовий композитор, до того ж, наблизений до Довженка. Наприклад, в грудні 1928 р. він їхав в одному купе до Харкова разом із секретарем ЦК КП(б)У Панасом Любченком, а також Олександром Довженком та Юлією Солнцевою⁹⁵. А його обізнаність з кінопроцесом дає змогу зробити припущення, що це працівник Київської кіностудії.

94 Див. там само, арк. 287.

95 Див. там само, арк. 192.

Станом на 1 квітня 1932 р. у звуковому кабінеті Київської кінофабрики працювали: завідувач Ігор Белза⁹⁶, композитори Борис Лятошинський⁹⁷, І. Кишко, а також асистент композитора О. Зноско-Боровський (два останні працювали до 1941 р.). Белза працював там до 1937 р. і був автором музики до фільмів Довженка *Арсенал* (1929) та *Іван* (1932, у співавторстві з Юлієм Мейтусом⁹⁸ та Борисом Лятошинським). Останній написав музику до документального фільму *Визволення (Визволення українських і білоруських земель від гніту польських панів та возз'єднання народів-братів в одну сім'ю)*, знятого Олександром Довженком і Юлією Солнцевою у 1940 р.⁹⁹

Гіпотетично, – зауважує Роман Росляк, – всі четверо могли співпрацювати з радянськими спецслужбами. Проте збіги, і чималі, виявилися в донесенні «Чорного» та спогадах «Автор „Арсеналу”», чиє авторство належить І. Белзі [...].

- 96 Ігор Федорович Белза (справжнє прізвище: Дорошук; 1904–1994) – композитор, музикознавець, історик культури, педагог. Доктор мистецтвознавства (1954). Заслужений діяч мистецтв РРФСР (1974). У 1925 р. закінчив Київську консерваторію по класу композиції Лятошинського. До 1941 р. викладав у ній. Очолював звуковий кабінет (музичний відділ) на Київській кіностудії (1930–1937). Написав музику для фільмів Олександра Довженка *Арсенал* та *Іван*. У 1938–1941 рр. працював у видавництві Мистецтво завідувачем музичного сектору. З 1941 р. – у Москві, де до 1949 р. був професором Московської консерваторії. Працював в Інституті історії мистецтв, завідував відділом в Інституті слов'янознавства і балканистики АН СРСР (з 1961).
- 97 Борис Миколайович Лятошинський (1895–1968) – композитор, диригент, педагог, один із основоположників модернізму в українській класичній музиці.
- 98 Юлій Сергійович Мейтус (1903–1997) – композитор, фундатор модерної української опери (автор 17 опер). Керівник одного з перших джаз-бендів України (1924).
- 99 Див. Р. Росляк, *Агент «Чорний»: «Довженко производит впечатление совершенно издерганного, измученного человека»*, «Кіно-театр» 2020, № 6: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19708/Rosliak_Ahent_Chorneyi_Dovzhenko_proyzvodyt_vpechatlenye_sovershenno_yzderhannoho_yzmuchennoho_cheloveka.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [дата доступу: 4 V 2022].

Дуже це вже нагадує аналогічну ситуацію зі Смоличем-«Стрілою». Збір? Не думаю [...]»¹⁰⁰.

Агента «Тимофеева» також вдалося ідентифікувати. Це Юрій Єкельчик¹⁰¹, оператор Довженкових фільмів *Іван, Щорс, Визволення*, а також *Прощавай, Америко!* Він входив до п'ятірки найкращих радянських операторів тридцятих–п'ятьдесятих років.

У одному із своїх донесень у липні 1940 р. Юрій Єкельчик («Тимофеев») дав узагальнюючу оцінку кінотворчості Олександра Довженка:

Не дивлячись на те, що Довженко є великим художником сучасності, ідейна людина, темпераментна і дуже розумна, його фільми не справляють того впливу, який повинні були б справляти (як наприклад «Чапаєв»¹⁰²). Причина цього ховається у тому, що Довженко не мав доброї кінематографічної школи в минулому (або театральній), не навчався цьому ремеслу, а маючи в собі дуже багато думок, дуже багато темпераменту і пристрасності, він не вмів вкласти у плівку ці думки так, щоб вони стали надбанням мас¹⁰³.

Та повертаймося до плану агентурної розробки. У ньому йшлося також про агентів, які розроблятимуть Довженка під

100 Там само.

101 Юрій Ізраїльович Єкельчик (1907–1956) – кінооператор. Навчався на операторському відділенні Одеського кінотехнікуму, згодом реорганізованого в інститут. Закінчив його у 1931 р. і до кінця сорокових років працював на Київській кіностудії. З Олександром Довженком працював над *Іваном* (1932, знімав разом з Данилом Демущиком і Михайлом Глідером), *Щорсом* (1939), *Визволенням* (1940), *Прощавай, Америко!* (1951). Після війни – на Мосфільмі. Перший з радянських операторів здійснив експериментальні широкоекранні зйомки. Лауреат Сталінської премії (1942, 1950). Автор книги *Образотворча майстерність в фотографії* (1951).

102 Йдеться про фільм *Чапаєв* 1934 р. Його режисерами були Васильєви – Георгій (1899–1946) і Сергій (1900–1959), які мали те саме прізвище, але братами не були.

103 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 313.

час його перебування у Москві: «Художник» (Микола Глущенко), «Альберт» (Григорій Зельдович), «Котин», «Грінвальд», «Викторов»¹⁰⁴.

Серед тих агентів, які знали Довженка по роботі на Київській кіностудії варто виокремити Абрама Канторовича¹⁰⁵, який у 1939–1940 рр. був директором цієї студії. Чекісти зробили з нього агента «Григорія». Цікаво, що своє перше донесення аж на 13 сторінках машинопису Абрам Канторович («Григорій») дав у січні 1941 р. у процесі його вербування¹⁰⁶.

Таким чином, серед агентури можна бачити різних осіб, а з-поміж них чимало неординарних. З різних мотивів вони погоджувалися співпрацювати із спецслужбами, але для всіх конкретних, особистих історій я б запропонував один епіграф: «Спробували б не погодитись і не надавати інформацію!».

Загалом у справі-формулярі на Олександра Довженка міститься 212 лише персональних агентурних донесень і повідомлень. По роках їх кількість виглядає так, як показує діаграма 2.

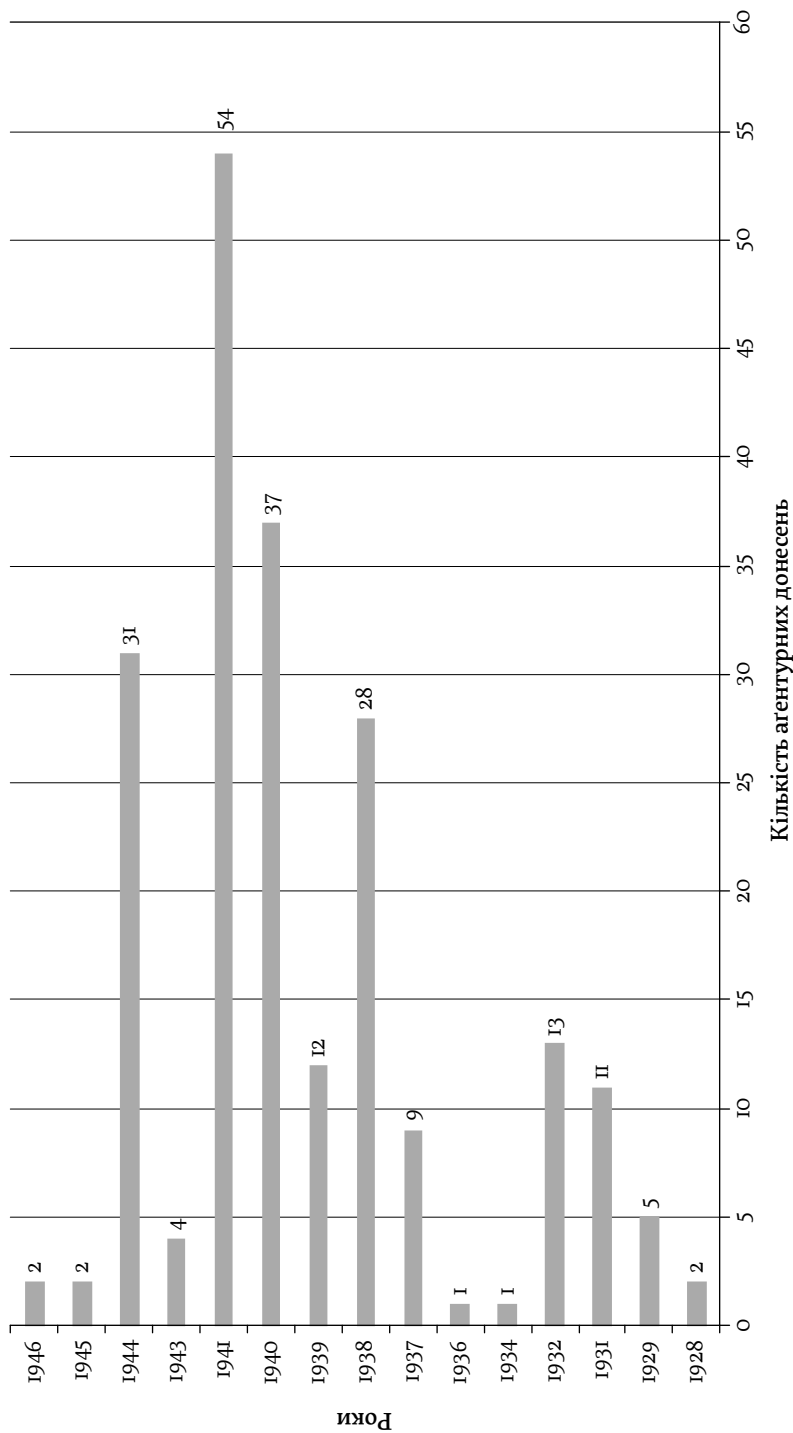
Зрозуміло, не всі агенти були підібрані спеціально для інформування про Олександра Довженка, але серед спеціально скерованих на нього були лідери. Як засвідчує складена автором цих рядків і наведена нижче таблиця, абсолютним «переможцем» став «Альберт» (Григорій Зельдович). На другому місці – «Могилевський», а «Стріла» (Юрій Смолич) і «Уманський» (Микола Бажан) займають третє місце.

104 Див. там само, арк. 288.

105 Абрам Григорович Канторович (Кантарович – Гириш-Абелев, Гирш-Абелев; 1908 – після 1981) – у 1939–1940 рр. був директором Київської кіностудії, у 1940–1941 – заступником начальника Головного управління з виробництва художніх фільмів Комітету у справах кінематографії при Раді Народних Комісарів СРСР. У 1941 р. мобілізований, служив політруком у званні лейтенанта інтендантської служби. У 1946 р. – директор Алма-Атинської студії художніх і хронікальних фільмів.

106 Див. ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 18.

Діаграма 2. Загальна кількість агентурних донесень у справі-формулярі по роках (1928–1946)

№	Агент	1928	1929	1930	1931	1932	1934	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1943	1944	1945	1946	Разом
22	«Доген»						1											1
23	«Федоров»							1										1
24	«Актор»								1									1
25	«Полярний»								1									1
26	«Флонов»								1									1
27	«Лауров»								1									1
28	«Алексеев»								1						1			2
29	«Андресв»									1								1
30	«Кучерявий»									1								1
31	«Уманський»								2	9		1	1					13
32	«Чорний»									2								2
33	«Стріла»									1	1	7	2		2			13
34	«Могилевський»									1	1	1			10	1	2	15
35	«Правдін»									3								3
36	«Котин»									1								1
37	«Самойлов»									2								2
38	«Харитонов»									1								1
39	«Художник/Ярема»									1+1				3	1			6
40	«Верний»									1								1
41	«Вольтов»									1								1
42	«Альберт»										5	9	8					22
43	«Грінвальд»										1							1

№	Агент	1928	1929	1930	1931	1932	1934	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1943	1944	1945	1946	Разом
44	«Павлова»									1								1
45	«Вєрова»									1								1
46	«Вікторів»									1								1
47	«Павленко»										3	3						6
48	«Алексін»										1	4						5
49	«Дубровський»										1							1
50	«Тимофєєв»										8	2						10
51	«Григорій»											8						8
52	«Мільська»											2						2
53	«Ніколаєнко»											1						1
54	«Сорбонін»											1						1
55	«Яковлев»											1						1
56	«Макаров»											1						1
57	«Старт»											1						1
58	«Когляров»											2						2
59	«Вадимов»											1						1
60	«Іванов»											3						3
61	«Дмитрієв»														1			1
62	«Охотнік»														3			3
63	«Малов»														3	1		4
64	«Філософ»														6			6
	Разом	2	4	1	11	13	1	1	7	27	11	31	44	3	27	2	2	187

Для когось з цих осіб наслідком співпраці з «органами» стала травма на все життя. Для декого. Далеко не для всіх.

Завершу цей розділ прикладом Миколи Бажана. Він, поза сумнівом, чимало завинив перед Олександром Довженком. Справа-формуляр показує це винятково виразно. Та, як слушно зазначає Сергій Тримбач, Бажан належав до людей, які здатні не тільки визнати свої гріхи, а й прагнути спокутувати їх¹⁰⁷. Але цього не можна сказати про багатьох названих у цьому розділі осіб і про тих, про кого ще йтиметься, кого ще ми не дешифрували.

Не даремно, коли Юлія Солнцева подзвонила Миколі Бажану і попрохала написати спогади про Олександра Довженка, його реакція була несподіваною. За словами Солнцевої він кричав у телефон: «Я страждаю, я страждаю!»¹⁰⁸.

На відміну від Юлії Солнцевої, я в ці слова вірю.

107 С. Тримбач, *Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національно-часовому просторі*, Глобус-прес, Вінниця 2007, с. 702.

108 Там само, с. 704.

Розділ 4

Юлія, Юлька, Юля-Пуля, Юлюша, Юлія Іполитівна

Величезну роль у житті і діях Довженка грає його дружина актриса Солнцева (виконувала головну роль в «Аеліті»), яка є донькою нібито якогось помітного члена а/р політ-партії, який брав участь у контрреволюційному закладі [...]. Солнцева налаштована антирадянські, різкими випадами критикує все, що робиться партією. Вона вважає, що в Україні Довженка цькували, оскільки «вони не терплять людей, які піднімаються вище середнього рівня»².

Ось так у чекістській довідці, датованій квітнем 1934 р., була представлена Юлія Солнцева, найближча до Олександра Довженка людина. На той час ще цивільна дружина, хоча є відомості, що вони були в шлюбі з 1928 р.³ (не дивлячись на те, що з першою дружиною Довженко тоді ще офіційно не розлучився). А один з агентів у 1939 р. констатував: «У колах кіно Солнцеву

- 1 *Аеліта* – радянський німий фільм 1924 р. режисера Якова Протазанова. Вільна екранізація однойменного фантастичного роману Олексія Толстого. Юлія Солнцева грала королеву Марса Аеліту.
- 2 Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві [далі: ГДА СБУ], спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 78.
- 3 Див. С. В. Тримбач, *Щоденник Олександра Довженка: кризи ідентифікації*, «Архіви України» 2013, № 1: <<https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/18-12.pdf>> [дата доступу: 5 V 2022].

не люблять. Вважають її „злим генієм” Довженка, що заважає своїм поганим характером розвитку його таланту»⁴.

У спогадах Василя Левіна⁵, який працював асистентом режисера на останньому, незавершеному фільмі Олександра Довженка *Прощавай, Америко!*⁶, є такі рядки:

Якось у мене була розмова з Юлією Іполитівною Солнцевою про красу і смаки. Я з захопленням говорив про смак Олександра Петровича.

– У Олександра Петровича поганий смак, – раптом безапеляційно заявила Юлія Іполитівна. Я розгубився. Та у суперечці всі засоби добрі. Я згадав, яке захоплення викликала зовнішність Юлії Іполитівни під час «Аеліти» і вирішив перемогти одним ударом.

– Як ви можете так говорити? Смак Олександра Петровича виявився хоча б у тому, що він обрав вас серед усіх жінок світу.

4 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 1, арк. 18.

5 Василь Миколайович Левін (1923–1998) – кінорежисер, сценарист, художник. У 1950 р. закінчив ВДІК, працював асистентом і другим режисером на кіностудії Мосфільм, з 1955 р. був режисером Одеської кіностудії художніх фільмів.

6 *Прощавай, Америко!* – незавершений фільм Олександра Довженка. Зйомки розпочалися на початку 1951 р., але у квітні були раптово припинені. В основу сценарію було покладено книгу американської журналістки Аннабель Бюкар *Правда про американських дипломатів*. Сергій Тримбач зауважує: «Ясна річ, книга про поганих янкі, котрі працюють у Москві, але не годні зрозуміти велич Країни Рад – і через політичну заангажованість, і внаслідок заледве неповного морального розкладу». С. Тримбач, *Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національно-часовому просторі*, Глобус-прес, Вінниця 2007, с. 471. Книга Бюкар була написана внаслідок шантажу з боку радянських спецслужб, які дізналися, що вона закохана у артиста оперетти Костянтина Лапшина. Бюкар попросила політичного притулку в СРСР, щоб врятувати життя коханого і поставила свій підпис на абсолютно пропагандистському тексті. Пішла з життя у 1998 р., перебуваючи під наглядом до колапсу СРСР. Сам Довженко сприйняв заборону зйомок дуже тяжко, як удар проти себе, хоча очевидно все диктувалося якимись змінами нюансів у американо-радянських дипломатичних стосунках. Біографи Олександра Довженка (Микола Куценко, Роміл Соболев, Олександр Мар'ямов та ін.) в часи Радянського Союзу ніколи не згадували про заборону зйомок цього фільму.

– Він мене обрав? – засміялась Солнцева. – Це я його вибрала⁷.

Тетяна Дерев'янка⁸, багаторічна директорка Музею Довженка на Національній кіностудії його імені, зустрічалась з Юлією Солнцевою і підтверджує наведені слова:

Вона побачила його першою. На Одеській студії знімали «Бурю», і Солнцева грала там головну роль. Павільйон київців народом: артисти, робітники, просто роззяви. І раптом – незнайома людина з благородною сивиною. Високий, елегантний. «Хто це?» – поцікавилася актриса. Їй відповіли: режисер, який зняв «Васю-реформатора»⁹, «Сумку дипкур'єра»¹⁰, «Звенигору». Вона швидко підійшла до нього і, знаючи, як її краса діє на людей, заявила: «Хочу з вами познайомитися! Бачила всі ваші фільми. Від „Звенигори“ у захваті!». Довженко, як згадує Юлія Іполитівна, був стриманий, спокійний, і їй навіть здалося, що особливої цікавості до неї на той момент не виявив. Але після зйомки, щойно вона повернулася до себе на квартиру і сіла за вечерю, у двері постукали. То був Довженко. Він мовчки підійшов до столу, вийняв з кишені апельсини – багато маленьких сонців! «Вийдемо!» – сказав Юлії. Вийшли. І більше вона до тієї квартири не повернулася. Їй було 26, йому – 33 роки¹¹.

7 Цит. за: С.Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 715–716.

8 Тетяна Тимофіївна Дерев'янка (Белоненко; 1930–2001) – кінознавиця, учасниця нацистсько-радянської війни 1941–1945 рр. Закінчила філологічний факультет Київського університету (1954), з 1957 р. була директоркою музею Олександра П. Довженка. Обіймала цю посаду понад 40 років. Авторка статей про діячів українського кіно в періодиці. Консультант фільмів, присвячених творчості Довженка.

9 *Вася-реформатор* – німий фільм-комедія 1926 р. режисера Фавста Лопатинського. Олександр Довженко був сценаристом і сорежисером. Фільм не зберігся.

10 *Сумка дипкур'єра* – німий фільм Олександра Довженка 1927 р. Сам Довженко грав у ньому роль кочегара.

11 Цит. за: Э.Косничук, *Любимые женщины Александра Довженка мирно уживаются в памяти Татьяны Деревянки, посвятившей ему всю свою жизнь*, «Факты», 27 VII 2000.

А ось що писав про Солнцеву Микола Шудря:

Одним з інформаторів офіційно проходила Юлія Кірова (справжнє прізвище Солнцевої) на прізвисько Юлька [...]. Доноси торкалися таких моментів особистого життя Олександра Петровича, як те, що «уві сні він часто розмовляє українською, а якщо не спить, то цілий час говорить дружині, ніби переслідують його і йому загрожує смерть» [...]. Є свідчення генерала КГБ Карабаїнова¹² про те, що її вважали не простим агентом, а з особливими повноваженнями, оскільки була коханкою одного з найвищих чиновників¹³.

Твердження про те, що є свідчення генерала Карабаїнова насправді означають те, що сказав у 2004 р. в інтерв'ю Миколі Шудрі племінник Довженка, психіатр і психотерапевт Тарас Дудко. Ось ці слова:

- 12 Микола Шудря неточно називає прізвище. Йдеться про генерал-майора Олександра Миколайовича Карабаїнова (1945–2002). Він у 1969 р. закінчив Московський авіаційний інститут, працював інженером у конструкторському бюро прикладної механіки у закритому місті Красноярськ-26. З 1972 р. займався комсомольською роботою, а у 1975–1977 рр. очолював Хакаський обком ВЛКСМ. У 1977 р. висунутий на роботу у КГБ. Був начальником відділення, а згодом начальником Першого відділу, заступником начальника П'ятого управління КГБ СРСР (існувало у 1967–1989 рр.). Воно здійснювало «контррозвідувальну роботу по лінії боротьби з ідеологічними диверсіями супротивниками». Насправді це було здійснення політичного контролю, боротьба з дисидентами та «опіка» над інтелігенцією. У 1984–1988 рр. працював інструктором відділу адміністративних органів ЦК КПРС. З 1988 р. – заступник начальника П'ятого управління КГБ СРСР (з 1989 – Управління КГБ СРСР по захисту радянського конституційного ладу). Остання посада – начальник Центру громадських зв'язків (Центр общественных связей – ЦОС) КГБ СРСР у 1990–1992 рр. У 1992 р. звільнився з органів держбезпеки Росії, займався бізнес-проєктами. Див. В. А. Ставицкий, *Размышления у подъезда на Лубянке*, «Викичитение» [онлайн, дата доступу: 5 V 2022]: <<https://military.wikireading.ru/hhLbrXmI2Z>>.
- 13 Юлька и ее Запорожец. Из истории доносов, беседовала Э. Косничук, «2000. Аспекты», 1–7 X 2004, с. 7.

Не знаю, чи Олександрові Петровичу було відомо, чи може, він лише здогадувався, що його Юлія – не ангел із крильцями. Генерал КГБ Олександр Карабаїнов [правильно: Карбаїнов – Ю.Ш.] мені розповідав, що вона була «нашим агентом» і значилася під кличкою «Юлька»¹⁴.

До слова, Тарас Дудко у згаданому інтерв'ю сказав і про те, що Олександр Довженко на своє одруження з Юлією Солнцевою «не раз нарікав та й розписався з другою дружиною за її наполяганням, у 1954 році [...]»¹⁵. Насправді не 1954, а 22 вересня 1955 р. судова колегія Московського обласного суду винесла рішення про розторгнення шлюбу Варвари Крилової¹⁶, першої Довженкової дружини, з Олександром Петровичем¹⁷.

Сергій Тримбач пише, що мимоволі увага повертається до того, що Юлія Солнцева «частенько водила дружбу з гебістами (про це є записи в опублікованих сторінках Довженкового щоденника). І навіть по смерті чоловіка до неї вчашав не хто-небудь, а заступник голови КГБ СРСР Філіп Бобков¹⁸. Не може

14 Цит. за: М. Шудря, *Геній найцирішої проби. Нариси. Розвідки. Рецензії. Інтерв'ю*, ред. Л. Череватенко, Юніверс, Київ 2005, с. 154.

15 Там само.

16 Варвара Семенівна Крилова (1900–1959) – вчителька географії, біології, малювання, перша дружина Олександра Довженка. Вони зустрілися в Житомирі, а побралися у Берліні. Подружнє життя було коротким: у 1926 р. Довженко поїхав до Одеси, залишивши Крилову у Харкові. Шлюб не було розірвано офіційно до 1955 р., а Довженко допомагав першій дружині виховувати сина матеріально і морально.

17 Докладніше про історію стосунків Крилової і Довженка див. *Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки*, упоряд. і коментарі В. Агеєва, С. Тримбач, Комора, Київ 2014, с. 77–107.

18 Пилип Денисович Бобков (1925–2019) – учасник нацистсько-радянської війни, в органах держбезпеки з 1945 р. З 1952 р. – начальник 2-го, потім 3-го відділення 1-го відділу 5-го Управління МГБ СРСР. У 1953–1967 рр. – помічник начальника 1-го відділу 4-го Управління МВД СРСР, начальник 1-го відділення, заступник начальника 1-го відділу 4-го Управління КГБ при Раді Міністрів СРСР, секретар парткому 4-го Управління КГБ, начальник 1-го відділу 4-го Управління КГБ, начальник 10-го відділу 2-го

не дивувати й те, що, зійшовшись з Довженком, Солнцева назавжди полишає акторську професію. Хоча перебувала в zenіті слави, була однією з визнаних зірок радянського екрана»¹⁹.

Дійсно, Юлія Солнцева знімалась в кіно з 1923 р., здобула популярність у вже згаданій *Аеліті*, а також у німій комедії *Папіросниця з Моссільпрому* (1924), а з 1926 р. знімалась на Одеській кінофабриці. Тут грала у фільмах *Буря* (1928), *Очі, які бачили* (1928), *Джиммі Гіггінс* (1928), *Дві жінки* (1930). Того самого 1930 р. зіграла у фільмі Олександра Довженка *Земля* і саме з цього фільму почала працювати асистентом режисера. Вважається, що вона була умілим продюсером, жорстким і дисциплінованим. Це вона добирала знімальну групу, позбавляючи Довженка будь-якого адміністративного клопоту. Її ригоризм, жорсткість, вимогливість викликали, як свідчать сучасники, роздратування, невдоволення з боку знімальної групи.

Юля-Пуля – таке прізвисько дали Солнцевій під час зйомок фільму *Аероград*²⁰. Про цей фільм ще йтиметься окремо. Тут слід лише попередньо зауважити, що натурні зйомки проводились з серпня до жовтня 1934 р. у тайзі між Владивостоком та Хабаровськом.

У творчій групі цього фільму був актор московського театру ім. Євгена Вахтангова Михайло Сидоркін²¹. Він залишив

Головного управління КГБ, заступник начальника 2-го Головного управління КГБ при РМ СРСР. У 1967–1969 рр. перший заступник, а з травня 1969 до 18 I 1983 р. – начальник 5-го Управління КГБ СРСР (боротьба з ідеологічною диверсією), один з впливових організаторів переслідувань дисидентів та борців за права людини. Від січня 1983 до грудня 1985 р. – заступник, згодом, до 29 I 1991 р., перший заступник голови КГБ СРСР. З січня 1991 р. – в Групі генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР. З 1992 р. – у відставці. Автор книги *КГБ і влада* (1995).

19 С. Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 164.

20 *Аероград* – фільм Олександра Довженка 1935 р.

21 Михайло Миколайович Сидоркін (1910–1980) – актор, заслужений артист РРФСР (1946). У 1927–1949 рр. актор і згодом режисер Московського академічного театру

щоденникові записи, зроблені під час зйомок. Ось уривок із запису від 30 вересня 1934 р.:

Ця Юля-Пуля – велике стерво і весь час зудить [...]. Не цікавиться нічим, ні що на світі їй не подобається, крім Довженка і Ейзенштейна²². Неосвічена, східна пліткарка. Взагалі, прости мене Боже, доброго слова про неї не скажеш [...]. Олександр Петрович, звісно, любить Юлю і за це їй доводиться багато вибачати²³.

Втім, Михайло Сидоркін дає їй іншу характеристику Солнцевої, коли вони залишилися на самоті:

Тепер, коли всі пішли, вона раптом стала дуже милою і чарівною. Я запитав чому? «Я навмисне при них стерво, – сказала вона. – Так краще працювати». Я, звісно, не погодився. Потім вона довго розповідала мені про свої романи, друзів і про свою дружбу з Маяковським²⁴.

ім. Євгена Вахтангова, з 1949 р. – актор і режисер Московського театру ім. Мосради, у 1963–1965 рр. – художній керівник театру Ромен. Роль, що її виконував Сидоркін в *Аерограді*, не увійшла до фінальної версії фільму, але його записки мають велику цінність для розуміння взаємин Довженка і Солнцевої.

- 22 Сергій Михайлович Ейзенштейн (1898–1948) – кінорежисер, сценарист, теоретик кіно, педагог. Заслужений діяч мистецтв РРФСР (1935), лауреат Сталінських премій першого ступеня (1941, 1946). Зробив німий фільм *Жовтень* (1927) – перший, в якому актор грав більшовицького вождя Володимира Леніна, тобто поклав початок кіноленініані, яку згодом продовжать Михайло Ромм, Сергій Юткевич та інші режисери. Уславився фільмами *Страйк* (1924), *Броненосець «Потьомкін»* (1925), *Олександр Невський* (1938), *Іван Грозний* (1944–1945). Розпочату роботу над фільмом *Бежін луг* було зупинено у 1937 р. Як і Олександр Довженко, Ейзенштейн причетний до творення кіноміфів, що яскраво підтверджують, зокрема, *Броненосець «Потьомкін»* і *Олександр Невський*. Довженка та Ейзенштейна пов'язували теплі дружні стосунки. Дізнавшись про смерть Сергія Ейзенштейна, Олександр Довженко назвав його великою нещасливою людиною. Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 148.

23 Цит. за: там само, с. 354–355.

24 Там само, с. 356.

Михайло Сидоркін наводить ще одне зізнання Солнцевої:

Вранці Юля сказала, що вона бачила мене уві сні, ми ходили з нею, обійнявшись, і лежали на ліжку і розмовляли на ти. «Я ж раніше вважала, що буду з вами приятелювати, – сказала вона. – Я дуже боюся і не люблю жінок, так що всі друзі у мене чоловіки. У дитинстві я мріяла бути Гетерою – додає вона. – А при жінках мені соромно роздягнутись. Взагалі я їм не довіряю». Прийшли люди на зйомку. Вона знов стала стервом²⁵.

Щоденникові записи Михайла Сидоркіна особливо цікаві тим, що в них важливі штрихи до характеристики стосунків між Юлією Солнцевою і Олександром Довженком. «Юля, – занотує Сидоркін, – каже, що Довженко великий егоїст, ні ким не цікавиться, нікого не любить і дуже вивищує себе [...]. Я помічаю, що Довженко зовсім не цікавиться людьми. Вона підтверджує, що це правда і що йому про це чесно говорять»²⁶. А ось спостереження щодо ставлення Довженка до Солнцевої: «Якось дивно любить він Юлю. Сьогодні, коли вона лише не йшла, він у розмові зі мною пустив про неї матом і довго крив при всіх по дорозі до клубу, за те, що її не було з нами»²⁷.

Це особисті стосунки, а вони, як переконливо доводить людський досвід, доволі часто зіткані із парадоксів та суперечностей, що долаються почуттями (якщо почуття, звісно, присутні). «Моя дорога Юлюша» – так при всіх поворотах їхнього спільного життя називатиме Солнцеву сам Олександр Петрович²⁸.

Народжена 1901 р., Юлія Солнцева пішла з життя у Москві 1989 р., через 33 роки після відходу Довженка. За сценаріями і творами свого чоловіка вона поставила фільми *Поема про*

25 Там само.

26 Там само, с. 357.

27 Там само, с. 355.

28 Там само, с. 137.

море (1958), *Повість полум'яних літ* (1961), *Зачарована Десна* (1964), *Незабутнє* (1967), *Золоті ворота* (1969). У 1981 р. отримала звання народної артистки СРСР. Поза тим, до самого свого відходу, вона, як вказують довженкознавці, пильнувала увесь інформаційний простір, повз неї не міг пройти жоден текст, присвячений Довженку.

У 1994 р. вперше був надрукований лист актора Петра Масохи²⁹ до професора Михайла Коваленка. Лист, написаний у 1973 р., містив зовсім не компліментарні оцінки Юлії Солнцевої та її впливів на Олександра Петровича.

На думку Петра Масохи, який спостерігав дружину Довженка зблизька, вона «внесла відчутні зміни в характер, поведінку, смаки, помисли і (головне) у творчість свого чоловіка, знаменитого митця і велику людину. Своєю вдачею – а вона виявилась людиною з неабияким владним характером – вона весь час міняла вдачу свого слухняного Сашка і, треба сказати, не на користь останнього. Та й не на втіху всьому тому хорошому, що вносили в співдружність з ним люди, товариші, друзі його – чи то творчий колектив „Землі”, чи його тодішні товариші, такі, як Микола Бажан і Юрій Яновський, чи багато з близьких йому по духу людей, справді прихильних до нього, – все, що оточувало його, дбало про зрощення таланту Довженка, зігрівало й голувало, ріднилося і преклонялося перед ним. І як же безтактно зовсім хорощим розправилося Солнцева»³⁰.

29 Петро Омелянович Масоха (1904–1991) – актор, у 1923–1928 рр. працював в театрі Березіль під керівництвом Леся Курбаса. Від середини двадцятих років знімався в кіно, зокрема, грав у фільмах Олександра Довженка *Арсенал*, *Земля*, *Іван*. Під час Другої світової війни залишився на окупованій території, а потім – у Берліні. Однак після повернення репресований не був, хоча йому заборонили грати у столичних театрах. На початку шістдесятих років повернувся до Києва, працював у філармонії як читець літературних творів і автор моновистав. Чимало писав про творчість Олександра Довженка, критично висловлювався про режисерські роботи Юлії Солнцевої.

30 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 330.

Є ще один аспект, який не можна оминати і на який звертають увагу неупереджені довженкознавці. Йдеться про те, що вже за життя Олександра Довженка Юлія Солнцева прагнула мати монополію не лише на нього, а й на його творчість. Це прагнення сягнуло апогею з відходом її чоловіка у вічність. У зв'язку з цим Роман Корогодський писав:

По смерті Довженка просто вибухнуло советське довженкознавство, котре у вмілих руках ідеологів перетворилося на правофлангового тоталітарного режиму. І заспівувачем у цій справі була вірна продовжувачка його «справи» Юлія Солнцева: вона десятки років упорядковувала вибрані твори письменника, роблячи постійно купюри; вона перемонтувала його фільми, робила купюри і переписувала довженківські титри; вона ставила фільми за його сценаріями, і пропаганда жужмом проголошувала їх видатним досягненням. У Юлії Іполитівні безперечні заслуги Першого довженкознавця. Це розуміли всі, але лише А[ндрій] Тарковський³¹ написав: «Те, що знімає Ю[лія] І[политівна] Солнцева, не має жодного стосунку до творчості Олександра Довженка. Генія продовжувати не можна. Не можна його доповнити, не можна й розвивати»³².

Тут слід внести певну корективу: у вже цитованому листі актора Петра Месохи, написаному 1973 р., йдеться про те саме про що говорив Андрій Тарковський³³.

Роміл Соболев у 1980 р. також зауважував, що не можна вважати Солнцеву таким собі *alter ego* Довженка:

31 Андрій Арсенійович Тарковський (1932–1986) – кінорежисер. Найбільш відомі його фільми *Іванове дитинство* (1962), *Андрій Рубльов* (1971), *Соляріс* (1972), *Дзеркало* (1974), *Сталкер* (1979). У 1982 р. виїхав за кордон працювати. У 1982 р. поставив фільм *Ностальгія*. У липні 1984 р. на прес-конференції в Мілані заявив, що залишається на Заході. У 1986 р. вийшов його фільм *Жертвоприношення*. Помер у Парижі.

32 Р. Корогодський, *Довженко в полоні*, Видавництво «Гелікон», Київ 2000, с. 331–332.

33 Див. *Довженко без гриму...*, с. 332–333.

У мистецтві не було і не може бути дублікатів – якщо йдеться про справжнє мистецтво. Відновити палац Расстреллі не означає стати ним. Тому те, що зроблено Солнцевою за сценаріями Довженка, – це фільми Солнцевої, що вимагають тонкого аналізу, в якому повинні враховуватися, з одного боку, основоположні думки і традиції самого Довженка, а з іншого боку – творча індивідуальність і особа режисера Солнцевої. Гадаю, поки що ця тонкість не дуже надається тим, хто пише про творчість Солнцевої: все зводиться до вельми невизначеного терміну «продовжувачка» [...]»³⁴.

І ось тепер час звернутись до справи-формуляра, де Юлії Солнцевій та її монополії на Олександра Довженка також приділено увагу. Розпочати можна з повідомлення жінки під криптонімом «Мільська», яка була у приятельських стосунках з сестрою Олександра Довженка Поліною Петрівною. Остання оповідала, брат буває у неї не так часто, натомість згадала про те, що у Довженка вдома буває чимало відомих людей. З розмови «Мільська» дізналася, що «дім веде у повному розумінні його дружина Юлія Іполитівна Солнцева, що навіть добирає знайомства на свій вибір. За словами Довженка, Солнцева – друга дружина Олександра Петровича. Першою була сільська вчителька, він залишив її. Солнцева, за словами Довженка, дуже вольова, дуже вперта жінка, яку дуже любить Олександр Петрович. За словами Поліни Петрівни Солнцева – самозакохана, досить порожня жінка, яка любить і лише цінує той блиск та розкіш, яку дає їй Довженко»³⁵.

У вже цитованому інтерв'ю Тараса Дудка, небожа Олександра Довженка, є такі слова: «У нашій родині не поважали Юлії Іполитівни, мало спілкувалися з нею»³⁶. З повідомлення «Мільської» випливає, що Юлія Солнцева платила тією самою

34 Р.Соболев, *Александр Довженко*, Искусство, Москва 1980, с. 302.

35 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 170.

36 Цит. за: М.Шудря, *Геній...*, с. 154.

монетою: «Вона з неприхованою гидливістю ставиться до сім'ї (батько і мати Поліни) Довженка без нього, при ньому вона мила з ними. Вони ж бояться бодай словом обмовитися погано про неї, боячись гніву з боку Довженка О. П.»³⁷.

У агентурних повідомленнях і у чекістських довідках по суті домінує оцінка, що їй, напевно, найкраще сформулював Микола Глущенко («Ярема», «Художник»), який назвав Солнцеву тілоохоронцем Довженка³⁸. Те, що вона робить, Глущенком охарактеризовано так: «Розумна, така, що знає слабкості свого чоловіка, вона прибрала його до рук. Вона „чистить” його оточення, його особистий секретар. Завдяки їй, так замкнено живе і відійшов від націоналістичного оточення дійсності»³⁹.

Помилки та неоковірні вислови (у даному разі: «націоналістичне оточення дійсності»), як вже можна було переконатись, – константа чекістських писань. Тут не зовсім зрозуміло, про яке націоналістичне оточення дійсності йдеться. Поза сумнівом, слова Миколи Петровича Глущенко, людини грамотної, зафіксовані не зовсім точно, але напевно йдеться про зусилля Юлії Солнцевої віддалити Олександра Довженка від українського інтелектуального середовища, від друзів-письменників, що їй на момент написання цього донесення (а це 1937 р.) і пізніше цілком вдавалося.

Справа-формуляр підтверджує, що це була стабільна лінія Солнцевої. Це підтверджує фрагмент донесення Григорія Зельдовича («Альберта») від 23 січня 1939 р.: «Солнцева погано впливає на Довженка своєю холодністю, розважливістю, постійним внесенням атмосфери інтриг та чвар, що відштовхує від Довженка багатьох хороших працівників»⁴⁰.

37 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 170.

38 Там само, т. 1, ч. 2, арк. 132.

39 Там само, арк. 135.

40 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 2, ч. 1, арк. 17.

Близький до Олександра Довженка письменник Юрій Яновський вважав, що трагедія (!) Довженка полягала в тому, що він любить Солнцеву, але часами і ненавидить її, оскільки розуміє її мету.

У чому ж полягає мета «проклятої Юльки», як називав її Юрій Яновський? Про це у вересні 1940 р. повідомляв агент «Стріла». За його спостереженням, Яновський був переконаний, що вона, «зневажаючи і ненавидячи українську культуру, увесь час тягне Довженка в бік російської культури, відштовхує його від української, від українських письменників і взагалі українців, а Довженко цілком під Юльчиним черевиком [...]. Вона розуміє, що вирвати Довженка з українського ґрунту не можна, він одразу зачахне, оскільки живиться тільки українськими соками, та й не бажає втратити почесі, які має Довженко на Україні і яких не мав би у Москві, тому вона не уводить його від української культури, а наводить на нього російську культуру, навіть у дрібницях, сварить його з друзями-українцями, і зводить його зі своїми друзями-росіянами»⁴¹. Яновський вважав, що Солнцева робить Каїнове діло і руйнує Довженка зсередини⁴².

Все це, як вважав Юрій Яновський, розуміє Довженко, а тому інколи намагається боротися, протистояти:

Розуміючи усе це, він злий, дратівливий, з усіма рве, а його творчість, потрапивши між двох вогнів, ставши на двох шляхах, української та російської культури, зривається, провал іде за провалом. Він міг би робити все набагато краще, якби ні на крок не йшов зі свого українського ґрунту. Він розуміє це і тяжко переживає свою трагедію⁴³.

41 Там само, т. 1, ч. 2, арк. 339–340.

42 Там само, арк. 340.

43 Там само, арк. 339–340.

Завершуючи своє повідомлення, Юрій Смолич («Стріла») зауважує:

Про все це Яновський говорить гаряче, з надривом і обурюючись. Водночас не скупиться на лайку на адресу Довженка, який не може «прогнати це стерво» (маючи на увазі дружину Довженка Солнцева Ю. І.)⁴⁴.

Сам Юрій Смолич, як ми вже знаємо, давній знайомий Олександра Довженка, зізнавався:

Бувати у Довженка вдома дуже важко – не лише через його перевантаженість роботою, але і головним чином у зв'язку з тим, що дружина його, Юлія Іполитівна Солнцева, дуже непривітна до друзів Довженка (особливо до тих, хто не займає видатного положення) і всіляко прагне відгородити Довженка від відвідування, часом навіть говорячи, що його немає вдома, у той час, як він вдома. До себе я відчуваю її певну неприязнь. Це дуже ускладнює зближення з Довженком, оскільки він знаходиться під великим впливом дружини⁴⁵.

Можливо, Юлія Солнцева відчувала, для чого насправді Юрій Смолич («Стріла») так прагне зблизитися з Довженком...

Певним дисонансом з наведеними оцінками є думка агента «Павленка» (Костя Герасименка). У одному із своїх повідомлень він зазначав:

Солнцева на Довженка вирішального впливу не має. Швидше, навіть вона прислухається у всьому до його тону, але взагалі, оскільки Довженко любить з друзями говорити, радитися, вона також може підказувати йому ті чи інші думки⁴⁶.

44 Там само, арк. 341.

45 Там само, арк. 299.

46 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 1, арк. 292 зв.

Проте чекісти були переконані, що не Довженко впливає на Солнцева, а навпаки. У лютому 1941 р. до Москви було надіслано довідку про Юлію Солнцева, підготовлену у 2-му відділі УГБ НКВД УРСР. В ній, зокрема, мовилося:

Солнцева володіє добре французькою мовою, німецькою та англійською читає. У 1930 році спільно зі своїм чоловіком кінорежисером Довженком О. П. перебувала у творчому відрядженні за кордоном, відвідавши Англію, Францію, Німеччину та Чехословаччину [Про ці подорожі ще йтиметься – Ю.Ш.]. За натурою інтриганка має великий успіх серед чоловіків. У творчому відношенні Солнцева посередня, але робить кар'єру як кінорежисер завдяки підтримці чоловіка Довженка, який повністю перебуває під її впливом⁴⁷.

До слова, у довідці підкреслювалося, що «докладніші відомості про зв'язки Сонцевої по Москві, очевидно, є у 2-му відділі ГУГБ НКВД СРСР, зокрема, її добре знає агент 2-го відділу „Альберт”»⁴⁸. Це була правда і до свідчень цього агента ми ще повернемося.

А тепер час звернути увагу на те, про що писав і казав Микола Шудря. Як вже зазначалося, він стверджував, що Юлія Солнцева була інформатором, писала доноси, які «торкалися таких моментів особистого життя Олександра Петровича, як те, що „уві сні він часто розмовляє українською”, а якщо не спить, то цілий час говорить дружині, ніби переслідують його і йому загрожує смерть»⁴⁹.

Оце «уві сні він часто розмовляє українською» часто цитується у публікаціях і найчастіше слугує аргументом для обґрунтування тверджень, що Юлія Солнцева працювала на чекістів.

47 Там само, т. 2, ч. 1, арк. 24 зв.

48 Там само, арк. 25.

49 *Юлька и ее Запорожец...*, с. 7.

Справа-формуляр підтверджує, що це – цитата з одного з повідомлень агента «Могилевського» у 1940 р. Йдеться про розмову відрядженого на Київську кіностудію співробітника Комітету у справах кіно на прізвище Дубровський, який розмовляв і з Довженком, і з Солнцевою. Процитую повідомлення:

Дружина Довженка жалілася, що Довженко не спить ночами і увесь час говорить їй, що його переслідують і йому загрожує загибель. Уві сні часто розмовляє українською і «займається політикою». Зокрема, за її словами, Довженко розуміє, що «політично його зірка закотилася». Дружина Довженка прохала поради, чи не написати їй Сталіну чи Молотову⁵⁰ і чи не попросити, щоб вони «огородили» Довженка від «цькування»⁵¹.

Як можна зрозуміти, йдеться не про якийсь окреме чи агентурне повідомлення самої Юлії Солнцевої, а про переказ змісту розмови з нею, стривоженою переслідуваннями Олександра Довженка на Київській кіностудії.

Тепер звернімося до питання про те, чи не виконувала Юлія Солнцева на той момент якусь потаємну місію. Мені не вдалося відшукати жодних публічних висловлювань щодо цього від

50 В'ячеслав Михайлович Молотов (справжнє прізвище: Скрабін; 1890–1986) – партійний і державний діяч, один з найпопулярніших сталіністів. Один з ініціаторів і організаторів суцільної колективізації, яка супроводжувалася розкуркуленням і Голодомором. Від грудня 1930 до травня 1941 р. – голова Ради Народних Комісарів СРСР, голова Ради праці та оборони СРСР (1930–1937). Один з організаторів великого терору 1937–1938 рр. Нарком (міністр) закордонних справ СРСР у 1939–1949 та 1953–1956 рр. У 1939 р. підготував укладення пакту про ненапад з Німеччиною (пакт Молотова-Ріббентропа). У 1956–1957 рр. – міністр Держконтролю СРСР. Разом з іншими керівниками (Лазаром Кагановичом, Георгієм Маленковом та ін.) намагався протистояти лінії Микити Хрущова на часткову десталінізацію суспільства. У червні 1957 р. виключений зі складу Президії ЦК і ЦК КПРС. У 1957–1960 рр. посол СРСР у Монголії. У 1960–1962 рр. – представник СРСР у Міжнародному агентстві атомної енергії. У 1962 р. виключений з партії, з цього ж року – пенсіонер.

51 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 284.

покійного генерала КГБ Олександра Карбаїнова, якого згадує Микола Шудря.

Натомість у справі-формулярі на Олександра Довженка збереглися цікаві документи. Наприклад, на анкеті, заповненій Солнцевою 12 жовтня 1937 р., є така резолюція: «К делу Солнцовой»⁵². У вересні 1940 р. з Києва до Москви чекісти скерували довідку на Юлію Солнцеву. На копії супровідного листа є така резолюція: «Товаришу Смолкіну. До матеріалів Солнцевої»⁵³. Ще одну таку саму резолюцію можна знайти на донесенні агента «Алексина» від 16 квітня 1941 р. (нагадаю, що це – Смирнов, водій Довженка)⁵⁴. Про яку саме справу йдеться, не зрозуміло, але цілком ймовірно, що це була справа-формуляр на неї.

Зберігся також запит, що його у серпні 1940 р. до 1-го відділення 1-го Спеціального відділу НКВД УРСР скерували з 6-го відділення 2-го відділу УГБ НКВД УРСР. Звернімо увагу: запит був завданням Москви (так написано у документі, без розшифровки того, хто саме цей запит надіслав) і полягав у тому, щоб дізнатись, чи не проходить Юлія Іполитівна Солнцева по централізованому обліку секретних співробітників⁵⁵. 26 серпня 1940 р. було дано довідку про те, що Солнцева «по обліку секретної мережі оперативної картотеки НКВД УРСР не проходить»⁵⁶. Тоді ж до 6-го відділення 1-го Спеціального відділу НКВД УРСР з того самого з 6-го відділення 2-го відділу надійшов запит, чи не проходить Солнцева по обліках. І на цей запит відповідь була негативною: «По центральній загальнодовідковій картотеці 1-го спецвідділу НКВД УРСР відомостей немає»⁵⁷.

52 Там само, т. 2, ч. 1, арк. 4.

53 Там само, арк. 9.

54 Див. там само, арк. 28.

55 Там само, арк. 7.

56 Там само, арк. 7 зв.

57 Там само, арк. 8–8 зв.

Простіше говорячи, за цими довідками, Юлія Солнцева не була агентом для українських чекістів. Чи була вона креатурою чекістів московських, нині сказати важко. Потрібні архівні пошуки у Москві. На жаль, зробити це поки що неможливо.

Отже, наведені твердження Миколи Шудрі про те, що Солнцева була «не простим агентом, а з особливими повноваженнями», викликають щонайменше сумнів, хоча разом з тим підлягають перевірці і підтвердженню. Підважує згадані твердження і листування київських і московських чекістів.

Так, 10 лютого 1941 р. на ім'я начальника 2-го відділу УГБ НКВД УРСР Павла Медведєва надійшов лист з Особливого відділу ГУГБ НКВД СРСР з проханням поінформувати «про характер наявних матеріалів на Довженка і Солнцеву»⁵⁸. У листі також висловлювалося прохання повідомити, чи розробляється Юлія Солнцева НКВД УРСР і в чому виявляється її інтерес до військовослужбовців (а про це до Москви вже було надіслано лист 31 грудня 1940 р. разом з витягом з агентурного повідомлення «Альберта»)⁵⁹.

Лист від 10 лютого 1941 р. містив ще одне трохи дивне прохання, яке також ставить під сумнів твердження про Юлію Солнцеву як агента:

Прохання повідомити, чи буває Солнцева у Москві, як часто виїздить до Москви, у кого зупиняється і з ким підтримує зв'язки. На Солнцеву просимо також вислати установчі дані та фотознімок останньої⁶⁰.

25 лютого 1941 р. до начальника 2-го відділу НКГБ УРСР Павла Дроздецького звернувся начальник 3-го відділу НКВД

58 Там само, арк. 23.

59 Там само, арк. 22.

60 Там само, арк. 23.

СРСР Олександр Белянов⁶¹ з проханням завчасно ставити до відома про виїзди Юлії Солнцевої до Москви⁶². Слабо віриться (хоча все могло бути), що підрозділи московських спецслужб не могли скоординувати свої зусилля, якщо б до їхніх послуг була Солнцева як агент.

Особу Юлії Солнцевої чекісти аналізували по кількох напрямках. Найперше їх цікавили її політичні настрої, любов до всілякого роду таємниць, а також, як мовиться в одній з довідок, її розпусний спосіб життя⁶³.

Прагнення критично дивитись на дійсність і висловлюватись вільно – ці якості Юлії Солнцевої чекісти зрозуміли і зафіксували ще наприкінці двадцятих – на початку тридцятих років. Так, у повідомленні агента «Пиворіза» (одного із співробітників Київської кінофабрики) наведено такі слова Солнцевої:

Жахливо тяжко жити за шаблоном, як тепер усі вимагають. Чи можу я, наприклад, жити тими самими ідеями, якими живе середній обиватель. Довженко та я, будучи в Європі, бачили різючу межу між становищем інтелігенції там і у нас. Попри це Довженко повернувся. Здавалося б, що до нас мають більш чуйно ставитися. Але ми бачимо інше: повна байдужість, повна байдужість до нашого життя⁶⁴.

Слід віддати і належне агенту «Альберту» (Григорію Зельдовичу), який у передвоєнний час надзвичайно активно розробляв Довженка і Солнцеву, бував у них вдома, мав довірливі

61 Олександр Михайлович Белянов (1903–1994) – у спецслужбі з 1939 р., з 15 II до 19 VII 1941 – начальник 3-го відділу НКВД СРСР. Учасник нацистсько-радянської війни, працював у СМЕРШ та НКГБ. У 1944–1945 рр. – заступник уповноваженого при Раді Народних Комісарів СРСР воїнських формувань на території СРСР, у 1945–1947 – начальник адміністративного відділу Союзницької контрольної комісії в Угорщині. Згодом на керівній роботі у військах Протиповітряної оборони СРСР.

62 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 25.

63 Там само, арк. 10.

64 Там само, арк. 36.

стосунки з Солнцевою (вона ділилася тоді з ним навіть інтимними секретами), зустрічався з ними у Москві, коли вони туди приїздили. Справа-формуляр засвідчує, що він використовував ці можливості максимально і енергійно конструював для чекістів образ Юлії Солнцевої.

Почнемо з політичних настроїв, а вони, як повідомляв у січні 1939 р. «Альберт», вельми сумнівні:

Коли б з нею не зустрівся, завжди вона розповідає якісь політичні чутки з недобрим відтінком. Пам'ятаю, як вона нібито зі слів І. Е. Бабеля⁶⁵ (вона прямо покликала на нього) розповідала про масові арешти, про те, що у Наркомвнусправ є багато незакінчених справ, але арешти, мовляв, не здійснюються тому, що в'язниці нібито перевантажені. Це було у березні-квітні 1938 року⁶⁶.

За твердженням «Альберта», датованим 24 січня 1939 р., в період постановки фільмів *Аероград* і *Щорс* Довженко і Солнцева «мали безпосередній зв'язок з великою кількістю значних військових працівників, причому Солнцева неодноразово говорила, що чула (вона і Довженко) багато цікавого від військових. Взагалі цікавість до чуток, до будь-яких таємниць, до речей, що не підлягають оголошенню, у Солнцевої величезне»⁶⁷.

65 Ісаак Еммануїлович Бабель (справжнє прізвище: Бобель; 1894–1940) – письменник, перекладач, сценарист. Був у дружніх стосунках з Олександром Довженком. У 1917 р. працював в ЧК. Як боєць більшовицької 1-ї Кінної армії в липні 1920 р. воював на півночі Тернопільщини, про що залишив спогади у збірнику оповідань *Кінармія* (1926). В *Одеських оповіданнях* у романтичному ключі малює життя єврейських карних злочинців початку ХХ ст. За його сценарієм на Одеській кіностудії були зняті фільми *Сіль* (1925), *Беня Крик* і *Мандрівні зорі* (обидва 1927). Працював над сценарієм фільму *Як гартувалася сталь* (за романом Миколи Островського) на замовлення Олександра Довженка. У травні 1939 р. заарештований за звинуваченням в антирадянській змовницькій терористичній діяльності. Загинув на тюремному етапі.

66 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 1, арк. 17–18.

67 Там само, арк. 21.

Чекісти, як свідчить справа-формуляр, вимагали від агентів неабиякої уваги до всіякого роду інтимних або пікантних ситуацій, пов'язаних із дружиною Довженка. Так, Юрій Єкельчик («Тимофеев») надав повідомлення, що було абсолютно далеким від операторської справи:

Із дружиною Довженко живе добре, але є підстави припускати, що вона його зраджує. Так, у ніч на 7 листопада 1938 року вночі під час вечора Солнцева була на студії і цього вечора один з пожежних, які чергували, бачив, як Солнцева пішла в кімнату асистента оператора Василя Юрченка (на території студії), через кілька днів він покликав до себе Солнцеву і каже: «Дайте 5 руб[лів] або я розповім вашому чоловікові, що ви були на побаченні». Солнцева влаштувала великий скандал, пожежного за провокацію звільнили зі студії (ІЦКОВ), хоча він до останньої хвилини не відмовлявся від своїх слів. Довженко з Юрченком посварився через це, раніше Довженко був у близьких стосунках з Юрченком, бо Юрченко українець, і хотів його звільнити теж, але Солнцева відстояла його. Юрченко доводив, що це була не Солнцева, а зовсім інша людина, актриса, яка приїхала на концерт з естради⁶⁸.

У лютому 1941 р. було підготовлено *Меморандум за матеріалами на Солнцеву Юлію Іполитівну*, складений за донесеннями саме «Альберта». Меморандум складався з двох частин – «Джерело і дата» та «Сутність компрометуючих матеріалів». Ось що містилося, зокрема у другому розділі:

Джерело повідомляє про бесіду Солнцевої, в якій вона розповіла про своє захоплення одним партійним працівником, що має багато закордонних речей.

У 1935 році у Солнцевої був якийсь близький знайомий, великий інженер у Москві. Письменниця Е[сфір] Шуб передавала «Альберту», що Солнцева захоплюється

68 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 291–291 зв.

великим інженером, який має свій особняк та машину. Цей інженер іноді надовго зникає, потім знову з'являється. Джерело характеризує Солнцева як підозрілу з політичного боку. У період постановки останніх двох картин («Аероград» та «Шорс»), Довженко, чоловік Солнцевої, та Солнцева мали безпосередній зв'язок із багатьма великими військовими працівниками. Згодом Солнцева неодноразово говорила, що вона чула багато цікавого від цих військових.

Джерело відвідало квартиру Довженка у Києві, де бачилося із Солнцевою. Солнцева розповіла «Альберту» історію своєї зустрічі з генерал-лейтенантом Г. Г. Соколовим⁶⁹, який, за словами Солнцевої, закохався у неї під час перебування у Чернівцях⁷⁰. Знайомство відбулося при отриманні дозволу на зйомки у прикордонній смузі.

Потім у Солнцевої була телефонна розмова з Соколовим у Москві і, нарешті, зустріч у Києві у вагоні поїзда, коли Соколов проїжджав із Москви через Київ до Чернівців. У цій же бесіді Солнцева говорила джерелу, що Соко-

69 Григорій Григорович Соколов (1904–1973) – генерал-лейтенант, у 1939–1941 рр. – начальник Головного управління Прикордонних військ НКВД СРСР. На цій посаді брав участь у інкорпорації Західної України та Західної Білорусії, а також у війні з Фінляндією. Сприяв Олександру Довженку у зйомках фільму *Буковина – земля українська*. Учасник нацистсько-радянської війни. У 1944–1948 рр. – начальник Управління військово-навчальних закладів НКВД/МВД СРСР. У 1948–1951 рр. – командир 23-ї дивізії військ МВД з охорони особливо важливих об'єктів промисловості. З грудня 1951 р. – начальник Управління міліцейської служби Головного управління міліції Міністерства державної безпеки СРСР. Після об'єднання МВД та МГБ СРСР у єдине МВД СРСР – начальник відділу служби Головного управління міліції МВД СРСР. З червня 1956 р. – заступник начальника прикордонних військ Південно-Західного округу, з листопада 1957 р. – начальник штабу прикордонних військ КГБ при Раді Міністрів СРСР Південно-Західного округу. З грудня 1959 р. у відставці.

70 Йдеться про вересень 1939 р., коли Олександр Довженко і Юлія Солнцева зі знімальною групою працювали над документальним фільмом *Буковина – земля українська*. «У Західній Україні, – згадувала Солнцева, – для зйомки мені дуже багато допоміг Соколов Григорій Григорович, той самий Соколов, який плакав після смерті Фадеєва. Я з ним тоді несподівано познайомилась в Чернівцях, він зробив все, що потрібно було мені для зйомки». Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 301.

лов дуже захоплений нею. Як встановлено опертехнікою, під час знаходження в Києві полковник Леонт'єв за дорученням генерала Соколова дзвонив зі станції на квартиру Солнцевої та просив її прибути у вагон⁷¹.

Комуністична спецслужба завжди цікавилась приватним життям своїх клієнтів. Тут інтересу чекістів жодних меж не було. Не стали винятком і Довженко з Солнцевою, що засвідчує справа-формуляр. Якщо говорити про стосунки Юлії Солнцевої з генералом Григорієм Соколовим, то чекісти вбачали у них (якщо вони були) не просто особисту симпатію, а вияв інтересу Солнцевої до військових таємниць. Чи був такий інтерес і чи були реальні стосунки у неї з Соколовим, сказати важко, спираючись на матеріали справи-формуляра. Проте не підлягає сумніву інше: Олександр Довженко знав генерала і дуже добре до нього ставився, що засвідчують записи у його щоденнику. Так, 10 грудня 1943 р. Олександр Довженко записує:

Учора Григорій Григорович сидів у мене до третьої години ночі. Сьогодні я цілий день з любов'ю згадую про цю чудесну, розумну і добру руську людину. Говорили про многе. Мене дуже зворушила його спостережливість і вміння чесно і глибоко вникати в життєві питання⁷².

Проте не все було так просто. Коли Олександра Довженка піддали нещадній критиці за кіносценарій *Україна в огні* (про це ще йтиметься), генерал Григорій Соколов почав тримати дистанцію, хоча й згадав Довженка у розмові з Іваном Козловським⁷³. Довженків щоденник (запис 10 січня 1946 р.) містить

71 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 1, арк. 26–27.

72 О. П. Довженко, *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013, с. 290–291.

73 Іван Семенович Козловський (1900–1993) – співак, з 1926 по 1954 р. – соліст Большого театру СРСР у Москві. Був у дружніх стосунках з Олександром Довженком. Знімався у фільмі Юлії Солнцевої *Поєма про море* (1958) в ролі кобзаря.

реакцію і на це: «Пішов і оставив мене немов у могилі. А я згадував його сотні раз, розпитував, сумував, думав, що його на світі нема. Ні, не його на світі немає. Нема мене»⁷⁴.

Та ще більше вражає запис від 18 липня 1954 р. Стосується він ситуації, що в ній опинився Олександр Довженко після критики на Політбюро ЦК ВКП(б) його кіноповісті *Україна в огні*. Тоді багато хто відсахнувся від Довженка. Не став винятком і генерал Григорій Соколов, який у певний момент заявив, що більше не прийде до Довженка. Та найцікавіше, що не Довженку, а саме Юлії Солнцевої Соколов зізнався: «Я мав велику неприємність по службі. Лаврентій Павлович [Берія – Ю.Ш.] вимагав від мене нищівної доповіді про Довженка. Я сказав, що сумління не дозволяє мені нічого крім доброго про нього писати. Тоді він брутально вилаяв мене»⁷⁵.

Що ж, якщо насправду щось було між Солнцевою і Соколовим, то можливо вона в такий спосіб і врятувала у черговий раз Довженка від загибелі⁷⁶.

Тут доречно буде згадати про епізод, який також пов'язаний з Лаврентієм Берією. Улітку 1942 р. Довженко потрапив в оточення на Воронезькому фронті, зв'язок з ним було втрачено. Юлія Солнцева почала розшукувати Довженка і їй вдалося добитися аудієнції у Лаврентія Берії. В інтерв'ю Миколі Шудрі у 1989 р. Солнцева описувала це так:

Подала запит до уряду, й відразу мені зателефонували з кабінету Берії та призначили зустріч. Я прийшла на вказану годину до Кремля. Мене провели в кімнату із круглим столом, де стояла ваза з білими трояндами та сила-

74 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 399.

75 Там само, с. 484.

76 Одначе генерал і кінорежисер все-таки зустрілись. Григорій Соколов відвідав Довженка вдома 7 І 1955 р. «Учора, – записав Довженко наступного дня, – був у мене Григорій Григорович, з яким не бачивсь я щось років з вісім». Там само, с. 726.

силенна всіляких смачних наїдків. Було гидко все те бачити, і я, ще більше засумувавши за своїм чоловіком, вийшла геть. Приходжу до готелю «Національ», де розташувалися митці з України; сиджу в номері з різьбленими меблями, з розкішним килимом на підлозі [...]. Аж тут розчахнулися двері, й переді мною, на порозі, – він, закіп-тужений, у зіжмаканій гімнастерці і стоптаних чоботях, Олександр Петрович [...]. Його привезли до Москви працювати над документальними фільмами, які б оспівували героїчну битву радянських військ і, звісно, натхненника і організатора всіх перемог [...]⁷⁷.

У своїх спогадах Юлія Солнцева згадує про розмову з Лаврентієм Берією: «Мені боляче згадувати цю зустріч і цю розмову, яка принесла мені одні неприємності. Я дуже швидко пішла звідти, і серце розривалось від жалості до Довженка»⁷⁸.

9 серпня 1942 р. Олександр Довженко фіксує у щоденнику: «Я в Москві. Три дні шляху. Болить серце. Ретельна Юля переробляє „Щорса“. Рідна моя, невгамовна дорога подруга. Скорій би трохи одпочити і до роботи. Так багато треба зробити, а час летить, летить»⁷⁹.

У грудні 1943 р., коли вже розпочалася критика кіноповісті Довженка *Україна в огні*, Юлія Солнцева потрапляє у донесення агента 4-го управління НКГБ СРСР «Яреми» (Миколи Глуценка). Тут принагідно нагадаю, що очолював згадане 4-те управління одіозний Павло Судоплатов⁸⁰ і його підпис стоїть

77 Цит. за: М. Шудря, *Геній...*, с. 147.

78 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 271.

79 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 243.

80 Павло Анатолійович Судоплатов (1907–1996) – один з керівників комуністичної спецслужби, організаторів і виконавців комуністичного терору. Закінчив двокласне училище, два курси факультета радянського права Московського держуніверситету (1933), Військово-юридичну академію Радянської Армії (1953). Генерал-лейтенант. З 1925 р. – в органах ГПУ УСРР. З лютого 1932 р. – на роботі в центральному апараті ОГПУ СРСР у Москві. У 1935–1938 рр. – на нелегальній роботі за кордоном у Німеччині і Фінляндії.

під супровідними листами, до яких додавалися донесення Миколи Глушченка.

Описуючи настрої Олександра Довженка, «Ярема» зауважує:

Відчувається, що честолюбству Довженка нанесено удар. Він, напевно, чекав на якесь призначення. Заборона до друку його повісті, про яку він мені говорив ще на початку 1942 р. і якій він надавав великого значення, також вплинуло на його настрої і стало причиною його останніх висловлювань [...]. Велику роль у цьому грає його дружина, Солнцева, яка до багатьох речей ставиться непримиренно⁸¹.

Увійшов у довіру керівництва ОУН, був наближений до Євгена Коновальця, супроводжував його у поїздах до Парижа і Відня. У 1937–1938 рр. виїздив у Західну Європу як нелегальний кур'єр. 23 V 1938 р. в Роттердамі здійснив ліквідацію Коновальця. З вересня 1938 р. працював у центральному апараті НКВД, виконував обов'язки керівника, потім заступника керівника зовнішньої розвідки. З 1939 р. за завданням Сталіна керував підготовкою операції з ліквідації Льва Троцького, якого було знищено у Мексиці 20 VIII 1940 р. У 1941–1947 рр. був начальником 4-го управління НКВД-НКГБ, керував партизанськими і диверсійно-розвідувальними операціями в тилу німців, координував роботу агентурної сітки на території Німеччини та її союзників, керував узагальненням матеріалів з атомної проблематики, отриманих агентурним шляхом, був керівником спеціальних структур, що забезпечували просування створення атомної зброї. У вересні 1946 р. під особистим керівництвом Судоплатова було здійснено вбивство Олександра Шумського, який повертався після заслання в Україну. У 1947 р. очолив відділ ДР. У 1950 р. затверджений Політбюро ЦК ВК(б) на посаді керівника Бюро № 1 МГБ СРСР з диверсійної роботи за кордоном. У 1953 р. працював заступником начальника контррозвідки, начальником 9-го (розвідувально-диверсійного) відділу МВД СРСР, начальником відділу главку зовнішньої розвідки. 20 VIII 1953 р. звільнений за неможливістю подальшого використання. Наступного дня заарештований і обвинувачений в участі у заколоті, що його нібито організував Берія. До 1958 р. знаходився під слідством, винним себе не визнав. У вересні 1958 р. на закритому судовому засіданні військової колегії Верховного суду СРСР засуджений за зраду батьківщини до 15 років позбавлення волі. Звільнений у серпні 1968 р. Реабілітований Головною військовою прокуратурою Російської Федерації 10 II 1992 р. У 1998 р. президент Росії Борис Єльцин підписав указ про відновлення прав Павла Судоплатова по смертно на державні нагороди, які повернули його родині.

81 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 3.

У донесенні від 26 грудня 1943 р. «Ярема» передає розмову з Довженком і Солнцевою про долю України, про те, що слід робити, щоб позбавити Україну від продовження такої жахливої для неї війни. «Ярема» цитує Юлію Солнцеву: «Треба йти на мир, на капітуляцію перед німцями – це єдина можливість врятувати населення і країну»⁸². Ось тут дозволю собі висловити сумнів у тому, чи могла б дозволити собі такий вислів Солнцева, якби вона насправду працювала якимось спеціальним агентом.

Юлія Солнцева дуже боляче переживала ситуацію, в яку Олександр Довженко потрапив після погромної критики кіноповісті *Україна в огні*. У розмові з агентом «Борисом» у Москві в березні 1944 р. вона з гіркотою відзначила, що українці «розглядають Довженка як „москаля”, а у Москві до нього ставляться, як до „українського націоналіста”»⁸³. У серпні 1944 р. «Стріла» (Юрій Смолич) відвідав Довженка, останній читав йому майже завершений сценарій *Повість наших днів* і запевняв, що хоче знімати фільм наприкінці 1944 і на початку 1945 р. Юлія Солнцева, яка була при розмові, на це відреагувала, висловлюючи застереження, що у Києві Довженку з'являться небезпечно: там його «посадять»⁸⁴.

У повоєнний час Юлія Солнцева намагалася захистити репутацію Довженка, цькування якого тривало. Наприклад, 20 серпня 1951 р. вона пише листа Лаврентію Берії:

Звертаюся до Вас із проханням прийняти та вислухати мене. Я хочу з Вами говорити про Довженка. Ситуація, що склалася навколо цієї людини, що не дає можливість працювати, погіршується з кожним днем. Він мав другий інфаркт, і жити залишилося, очевидно, лічені часи. Наразі Довженко знаходиться на трасі Запоріжжя–Каховка. Працює над

82 Там само, арк. 9.

83 Там само, арк. 18.

84 Там само, арк. 56.

сценарієм. Прошу вибачити мене за занепокоєння. Хочу запевнити Вас у крайній необхідності цього листа⁸⁵.

Лист (за домовленістю з секретаріатом Лаврентія Берії) переслали до завідувача відділу художньої літератури і мистецтва ЦК ВКП(б) В. С. Кружкова. Юлія Солнцева потрапила до нього на прийом. 24 жовтня 1951 р. із згаданого відділу на ім'я секретаря ЦК Михайла Суслова⁸⁶ надіслали доповідну записку про зміст розмови з нею. У записці були ритуальні фрази про те, що Довженко «не подолав ще до кінця окремих помилок у своїй творчості і потребує товариської критики»⁸⁷. Разом з тим автори записки недвозначно вказали на те, про що говорила Солнцева: про дискримінацію Довженка. Його «не залучають до викладання режисури в Інституті кінематографії, він отримує меншу ставку зарплати, ніж інші режисери, які рівні йому знаннями та досвідом роботи в кіно; день його 50-річчя та 25-річчя роботи у мистецтві ніяк не був відзначений»⁸⁸. А завершувалась доповідна записка так:

Нині т[овариш] Довженко працює над сценарієм для постановки фільму про великі будови комунізму.

Міністр кінематографії СРСР т[овариш] Большаков має на увазі викликати т[овариша] Довженка на бесіду, вия-

85 Цит. за: *Кремлевский кинотеатр. 1928–1953. Документы*, сост. К. М. Андерсон, Л. В. Максименков и др., ред. Г. Л. Бондарева, РОССПЭН, Москва 2005, с. 891.

86 Михайло Андрійович Суслов (1902–1982) – партійний діяч, секретар ЦК КПРС з ідеології (1947–1982). Зробивши політичну кар'єру за Сталіна, утримався при владі за Микити Хрущова. За доби правління Леоніда Брежнєва залишався другою людиною в державно-партійній ієрархії СРСР, отримавши прізвисько *сірий кардинал* КПРС. Дотримувався вкрай консервативних і просталінських позицій. Встановив часовий рекорд перебування на посаді секретаря ЦК – 35 років.

87 Цит. за: *Кремлевский кинотеатр...*, с. 895.

88 Там само.

вити більшу увагу до його творчої роботи і постаратися розсіяти уявлення про якусь його дискримінацію⁸⁹.

Тепер ще раз повернімося до питання про прагнення Юлії Солнцевої мати монополію не лише на творчу спадщину, а й на архів Олександра Довженка. Фахівці вказують на те, що всі нездані в центральний державний архів літератури і мистецтва матеріали Солнцева зберігала в сейфі, у себе в квартирі на Кутузовському проспекті.

Ось як згадував про цей сейф Микола Шудря, який провів інтерв'ю з Юлією Солнцевою:

Я був у Юлії Іполитівни. Вона сухо зустріла мене. Сиділа весь час за столом біля вогнетривкої шафи й раз у раз відчиняла сталеві дверцята й показувала мені здалеку автографи й фотографії Довженка, але нічого не випускала з рук. Коли я щось необачно запитав, вона вдала, що це її скривдило, й вийшла на кухню. Та я не розгубився й заглянув до сусідньої кімнати – Довженкового кабінету. Там панував безлад: на стінах висіли перекошені картини, стояли запилені скульптури в кутках, лежали жужмом ліжники, вази чекали свіжих квітів⁹⁰.

Тетяна Дерев'янка і Юлія Солнцева неодноразово разом систематизували те, що знаходилось в сейфі. Зокрема, сортували записи за персоналіями. Так утворились теки, з котрих Дерев'янка особливо запам'ятались дві: «Сталін» і «Берія».

У Російському державному архіві літератури і мистецтва особистий фонд Олександра Довженка почав формуватися ще у 1953 р. Тоді ще це був Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР. Та тільки після смерті режисера, уже в 1959 р., почалось послідовне наповнення персонального

89 Там само.

90 М. Шудря, *Геній...*, с. 158.

архівного фонду. Однією з умов надання Солнцевою архівних матеріалів для зберігання було закриття значної їхньої частини для стороннього ока на 50 років, що загалом є звичною практикою. Проте у своїй заяві до керівництва архіву поставила певні умови. Ось вони:

Я передаю архів Олександра Довженка на постійне державне зберігання у ЦДАЛІ СРСР безоплатно, але за відповідних умов:

1. Матеріали архіву будуть передаватися мною упродовж 5–6 років.
2. Частина матеріалів буде здано на цілком закрите зберігання терміном на п'ятдесят років.
3. Частину матеріалів, що готуються до публікації, я прошу не видавати для роботи до їхнього опублікування мною.
4. Багато матеріалів архіву я передаю за умови надання мені машинописних копій або фотокопій.
5. У разі потреби я прошу видавати мені на певний термін матеріали з архіву, що передається мною⁹¹.

Після смерті Юлії Солнцевої в жовтні 1989 р. все її майно, з архівом включно, опинилось в руках її правонаступниці Ірини Петрової, а згадані теки «Сталін» і «Берія» зникли. Недоступним став увесь текст щоденника Олександра Довженка, адже упродовж 50 років (відлік від 1959) ніхто не міг користуватися доволі великою частиною архівних матеріалів. Ті щоденникові записи, які друкувалися, видавались особисто Юлією Солнцевою або за її вказівкою. Відтак після її смерті ні про які нові публікації не йшлося аж до 2009–2010 рр.⁹²

Поведінка та особливості контролю над роботою і спадщиною Олександра Довженка, як вважають фахівці, визначались авторитарним характером Юлії Солнцевої. «Страшна у своєму

91 Цит. за: С. В. Тримбач, *Щоденник...*

92 Там само.

раціональному фанатизмі, обмеженості і тероризмі людина»⁹³ – так характеризував Солнцева, наприклад, довженкознавець Юхим Левін.

Непростим був, як вже зазначалося, і шлях до розсекречення справи-формуляра на Олександра Довженка. Одначе це сталося і ця справа не лише додає чимало деталей до характеристики Юлії Солнцевої. Водночас документи цієї справи ще раз переконливо доводять, що портрет Солнцевої не можна малювати лише у рожевих або лише у темних тонах. Це була особа амбівалентна, але ж чомусь Олександр Довженко обрав саме її не для романтичної пригоди, а для спільного життя упродовж майже тридцяти років.

Можна погодитись з думкою Сергія Тримбача, який писав:

Хто знає, якщо й справді її пов'язували якісь стосунки із спецслужбами, то чи не вона врятувала Довженка – особливо у найскладніший період, на початку 30-х років?⁹⁴
Могло бути так, а могло бути й інакше⁹⁵.

Та якби не було, розсекречена справа-формуляр на Олександра Довженка водночас розсекретила чимало з того, про що він сам і Юлія Солнцева воліли не згадувати.

93 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 273.

94 Про цей період ще йтиметься.

95 С. Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 172.

Розділ 5

Кінокороль і євреї

Для початку пояснення. Кінокороль – так кулуарно називали Олександра Довженка, коли у жовтні 1940 р. його призначили художнім керівником Київської кіностудії. Ще у квітні того самого року його призначили головою новоствореної режисерської колегії Київської кіностудії, яка повинна зайнятися питанням акторських кадрів. Нарешті він отримав реальні важелі впливу на кіновиробництво у Києві. До того ж тепер у нього з'явилися нові можливості для подальшого зближення з партійними і державними керівниками УРСР. В першу чергу йдеться про Микиту Хрущова. Вони вже були знайомі, оскільки Хрущов свого часу пильнував за тим, як просувається робота над фільмом *Щорс*, що його замовив сам Сталін (про це йтиметься у наступному розділі). У липні 1940 р. один з агентів передавав такі Довженкові слова про Хрущова: «От кого я люблю, то це Хрущова. Правильний розумний чоловік! І мріяти вміє. І розуміє, що мрія народить життя»¹.

1 Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві [далі: ГДА СБУ], спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 307.

Кость Герасименко («Павленко») у червні 1940 р. повідомляє:

Про керівництво партії та уряду Довженко відгукується добре. І це, мабуть, щиро. Про Сталіна він завжди говорить з великою повагою. Добре відгукується про Хрущова. Часто мені розповідає про Хрущова, про свої розмови з ним. Каже, що Хрущов його цінує так само, любить його і що у багатьох питаннях він навіть подекуди впливає на нього. Так, він каже, що Хрущов прислухається до його думки щодо театрального мистецтва в Україні².

Водій Довженка (він агент «Алексин») повідомляє у листопаді 1940 р., що його шеф часто буває в ЦК КП(б)У у Микити Хрущова, у другого секретаря ЦК Михайла Бурмистенка³ і в Раді Народних Комісарів у Федора Редька⁴.

Декларуючи, що його підтримують нагорі, Олександр Довженко мав плани серйозно збільшити кіновиробництво, а головне українізувати кіностудію. 27 листопада 1940 р. московська газета «Известия» надрукувала анкету *Над чим працюють кінорежисери*. У ній Олександр Довженко розповів про перспективи Київської кіностудії: «Ми будемо випускати особливо важливі у художньому і політичному відношенні фільми

2 Там само, арк. 292 зв.

3 Михайло Олексійович Бурмистенко (1902–1941) – партійний і державний діяч. У 1919–1922 рр. – на чекістській роботі, згодом – на комсомольській і партійній роботі. З січня 1936 до серпня 1937 р. – інструктор, з серпня 1937 до січня 1938 р. – заступник завідувача відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б). Від 27 I до 13 VI 1938 р. – виконувач обов'язків 2-го секретаря, від 18 VI 1938 до 9 IX 1941 р. – другий секретар ЦК КП(б)У. Від 27 I 1938 р. – член Політбюро ЦК КП(б) України. У серпні 1941 р. призначений членом Військової ради Південно-Західного фронту. Потрапив в оточення під час оборони Києва разом з командуванням фронтом. Загинув у вересні 1941 р. на Полтавщині.

4 Федір Андрійович Редько (1905–1981) – політик, історик, літературознавець. У 1939–1949 рр. – міністр освіти УРСР, заступник голови Ради Народних Комісарів УРСР. У 1943–1944 рр. – ректор Челябінського педагогічного університету, а у 1944–1949 рр. – Полтавського педагогічного інституту.

водночас українською і російською мовами»⁵. Він також зазначав, що режисерам-початківцям кіностудія забезпечить всебічну допомогу.

Виступаючи на партійно-виробничій конференції студії 8 травня 1941 р., Довженко критикує і говорить про необхідність подолати провінційність Київської кіностудії, її невиразне і нецікаве обличчя:

Ми робили фільми здебільшого російською мовою через те, що в нас мало було своїх режисерів, які працювали б на фільмах з українською мовою, через те, що ми користувалися другорядними, третьорядними режисерами, направленими до нас із Москви з різних причин, режисерами, які ні в російській, ні в українській кінематографії не робили, як треба, а дивилися, здебільшого, на свою роботу, так сказати, зі споживчої точки зору й живилися на кінематографії як на золотому дні, де можна було заробити багато грошей⁶.

У союзники Довженко бере Микиту Хрущова і наводить у своєму виступі слова вождя комуністів УРСР про те, що фільми треба знімати українською мовою, а потім дублювати російською. За Довженком, Хрущов підкреслив:

Поки ви будете знімати картину російською мовою, тобто йдучи по лінії найменшого опору, а потім будете дублювати при допомозі своїх асистентів через три–чотири місяці після виходу російського варіанта, що обійде вже всі екрани, то доведеться дублювати десять–п'ятнадцять екземплярів для глибокої провінції й т.п. Це справа ненормальна. Поки ми не будемо робити картини українською мовою, у нас не буде своїх акторських кадрів⁷.

5 Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки життя і творчості О. П. Довженка*, Дніпро, Київ 1975, с. 149.

6 Цит. за: О. Безручко, *Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб*, Сучасний письменник, Київ 2008, с. 188.

7 Там само, с. 188–189.

Роман Корогодський ставив під сумнів ці слова Микити Хрущова. Сергій Тримбач вважає, що Довженко не міг аж так викривити слова сталінського посланця в Україні. Напевно, щось подібне Хрущов говорив, а Довженко, звісно, міг певні акценти внести, загострити, але навряд чи він би наважився вигадувати за керівника такого рівня⁸.

У своєму виступі на партійно-виробничій конференції Київської кіностудії Олександр Довженко задекларував ще одну річ, яка, поза сумнівом, сподобалась не всім співробітникам. Він підкреслив, що жорстко і беззастережно наполягатиме на виконанні своїх наказів. Заздрісників і ворогів у нього було достатньо. То ж не дивно, що спроба українізувати студію (хоча й паралельно з російськомовним продуктом) і спроба додати творчої енергії за рахунок молодих митців миттєво викликали на адресу Олександра Довженка обвинувачення у націоналізмі і прощтовхуванні своїх кадрів.

З призначенням Олександра Довженка на художнього керівника захвилювались і чекісти. Це, зокрема, відбивають вказівки начальника 2-го відділу НКВД УРСР Павла Дроздецького на донесенні «Тимофеева» (Юрія Єкельчика) від 26 грудня 1940 р.: «Т[овариш] Герсонський. Про практичну „діяльність” Довженка потрібно зібрати докладний матеріал і скласти повідомлення для т[овариша] Хрущова та Москви»⁹. У свою чергу, начальник 6-го відділення згаданого 2-го відділу Яків Герсонський дає вказівку своєму підлеглому: «Т[оваришу] Смолкіну. Дати агентурі конкретний план, яким вона має висвітлити діяльність Довженка по ф[абри]ці. Насамперед „Григорію”»¹⁰.

8 Див. С. Тримбач, *Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національно-часовому просторі*, Глобус-прес, Вінниця 2007, с. 347.

9 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 384.

10 Там само.

На іншому агентурному донесенні того самого часу є така вказівка Павла Дроздецького: «Т[овариш] Герсонський. Роботою кіностудії слід зайнятися глибше, щоб мати конкретні дані щодо націоналістичної практики Д[овженка]. Придбайте¹¹ там агентуру додатково»¹².

Як бачимо, для чекістів немає жодного сумніву, що діяльність Олександра Довженка на новій посаді націоналістична. Та справа-формуляр виявляє ще одну прецікаву тенденцію: інформатори НКВД починають дедалі активніше додавати юдофобію Довженка до вже націоналістичної практики та інтенцій нового художнього керівника Київської кіностудії.

На вже згаданій партійно-виробничій конференції Київської кіностудії Олександр Довженко говорив:

Що стосується національного складу самих режисерів, то для нас, говорить Микита Сергійович, однаково, чи українець він, чи росіянин, єврей або представник іншої національності. Нехай буде турок аби тільки був більшовик, аби тільки створював живучу кінематографію, як цього вимагає політика й тактика комуністичної партії [...]. Якщо режисери будуть псувати картини, будуть годинами ходити як опущені у воду по фабриці, якщо будуть захоплюватися горілкою й лінню, якщо будуть розвалювати одну картину за іншою, то таких режисерів я не пожалю, якби вони навіть були моїми братами, і, незалежно від їхнього національного походження, буду просити перейти з фабрики в інше місце¹³.

Ще раніше, у листопаді 1938 р., Олександр Довженко виступає на мітингу, скликаному Спілкою письменників України

11 Чекісти вживали російське слово *приобретите*.

12 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 386.

13 Цит. за: О. Безручко, *Олександр Довженко...*, с. 188–189.

у зв'язку з єврейськими погромами у нацистській Німеччині. Ось як передавала виступ Довженка всесоюзна газета «Кино»:

Я, художник трудового народу України, висловлюю свій протест проти єврейських погромів, що учиняють фашисти. Єврейські погроми – це ознака безсилля фашизму. Вони не допоможуть йому так само, як не допомогли Миколі кривавому, Петлюрі й іншим. Я уявляю собі становище нещасних, беззахисних євреїв у Німеччині. Я уявляю собі на мить, що я – єврей, що я броджу, як звір серед лісів, голодний, оббризкуючи своєю кров'ю німецькі тротуари, мене топчуть закривавлені фашистські чоботи, я плачу у фашистських в'язницях, мене обливають бензином і підпалюють, тому що я – професор, єврей [...]»¹⁴.

Через цей свій виступ *Ordensträger* ('орденоносець') Олександр Довженко потрапив до облікової картки Гестапо¹⁵.

Та не дивлячись на це, як засвідчує справа-формуляр, він водночас у Радянському Союзі потрапив до категорії антисемітів чи, точніше (і правильніше) кажучи – юдофобів. Чи на правду Довженко мав ресентимент щодо євреїв? Перед тим, як розбиратися з цим, торкнуса питання про його взаємини з відомими діячами культури, євреями за походженням.

У січні 1955 р. у Москві, у Будинку кіно відбулась акція з нагоди 60-річчя Олександра Довженка. Власне, ювілейна дата була у вересні 1954 р. і зустрів її Довженко у Новій Каховці¹⁶,

14 Там само, с. 135.

15 Гестапо (*Geheime Staatspolizei*) – таємна державна поліція Третього Райху у 1933–1945 рр. Спочатку входила до складу Міністерства внутрішніх справ, а з 1939 р. – до Головного управління державної безпеки (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA). Маючи значні повноваження, Гестапо було найважливішим інструментом здійснення каральної політики як у Німеччині, так і на окупованих територіях.

16 Нова Каховка – місто обласного підпорядкування в Херсонській області, засноване в лютому 1952 р. на місці села Ключове.

готуючись до зйомок фільму *Поєма про море*. Тоді на його каховську адресу надійшло чимало вітань, а з-поміж них вітання від композитора Дмитра Шостаковича:¹⁷ «Бажаю Вам створити ще багато чудових творів, гідних вашого генія»¹⁸.

А на згаданому вечорі у московському Будинку кіно Олександр Довженко попросив виголосити вступне слово кінорежисера Сергія Юткевича¹⁹.

Нас, – згадував згодом Юткевич, – начебто не зв'язувала міцна особиста дружба та й у творчості було багато чого, що нас роз'єднувало [...]. Зокрема Ермлера²⁰ і мене

- 17 Дмитро Дмитрович Шостакович (1906–1975) – композитор, піаніст, педагог. Неодноразово потерпав від брутальної критики, очікував арешту. Вільно зміг працювати лише після смерті Сталіна. 1960 р. його було призначено першим секретарем Спілки композиторів СРСР. З початку сімдесятих років ретельно вивчала творчість Шостаковича українська дослідниця Софія Мошевич, особливо аналізуючи його записи виступів як піаніста. В результаті дослідження були написані дві документальні книги: *Піаніст Дмитро Шостакович* та *Музика для фортепіано, інтерпретація і виконання Шостаковичем*. Дмитро Шостакович, як і Олександр Довженко, в добу сталінізму зазнав амбівалентного ставлення системи до себе. Живучи під страхом знищення, він тим не менш став тричі лауреатом Сталінської премії першого ступеня (1941, 1942, 1950) і двічі лауреатом тієї самої премії другого ступеня (1946, 1952).
- 18 Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 296.
- 19 Сергій Йосипович Юткевич (1904–1985) – кінорежисер, театральний режисер, художник, сценарист, актор, театральний педагог. Народний артист СРСР (1962), лауреат Сталінської (1941, 1947) і Державної премій СРСР (1967, 1983). З-поміж інших створив фільми про Володимира Леніна – *Людина з рушницею* (1938), *Розповіді про Леніна* (1957), *Ленін в Польщі* (1966), *Ленін в Парижі* (1981). У 1939–1946 рр. був головним режисером Ансамблю пісні і танцю НКВД СРСР.
- 20 Фрідріх Маркович Ермлер (справжнє ім'я: Володимир Маркович Бреслава; 1898–1967) – режисер, актор, сценарист. Народний артист СРСР (1948). Лауреат чотирьох Сталінських премій (1941, 1946 – двічі, 1951). У 1923–1924 рр. навчався на акторському відділенні Ленінградського інституту екранного мистецтва (нині: Санкт-Петербурзький державний університет кіно і телебачення). З 1924 р. працював на кінофабриці Севзапкіно (нині: Ленфільм). У 1929–1931 рр. навчався в Кіноакадемії. З 1940 р. – художній керівник кіностудії Ленфільм. Один з організаторів творчого об'єднання КеМ (Кіноекспериментальна майстерня). Поставив фільми: *Уламок імперії* (1929), *Зустрічний*

намагалися протиставити Довженкові, коли на екрані водночас з'явилися фільми «Зустрічний» та «Іван». Здавалося, у Сашка (хай буде дозволено мені й тут називати його так, як я називав його все життя) були всі підстави ображатися на нас, тому що «Зустрічний»²¹ вважався напівудачею, а «Іван» – напівпровалом. Та Довженко був настільки вищий за все це, а нам і не спадало на думку навіть порівнювати себе з ним, що взаємини наші залишалися непорушними. На мою думку, Довженко був просто «звичайний геній» (як сказав хтось одного разу, якщо мені не зраджує пам'ять, про Шостаковича)²².

У вже цитованому збірнику спогадів про Олександра Довженка, упорядкованому Юлією Солнцевою і друкованому в 1975 р., є спогади кінорежисера Григорія Рошалья²³. Він згадує, що вперше йому розповів про Довженка оператор Микола Козловський.

[...] назабаром, – зазначав Рошаль, – Микола Феофанович [...] зняв з Довженком фільм «Сумка дипкур'єра» [...]. Мені він особливо дорогий. Саме в ньому я побачив живого Довженка на екрані – прекрасного, могутнього в своїй молодій силі [...]. Цей фільм особливо дорогий ще й тому,

(1932, разом з Сергієм Юткевичем), *Селяни* (1935), *Великий громадянин* (1935), *Вона захищає Батьківщину* (1943), *Великий перелом* (1945), *Велика сила* (1950), *незакінчена повість* (1955) та ін.

- 21 *Зустрічний* (рос. *Встречный*) – фільм 1932 р., поставлений Фрідріхом Ермлером і Сергієм Юткевичем і присвячений ленінградським робітникам.
- 22 Цит. за: *Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка*, упоряд. Ю. І. Солнцева, Дніпро, Київ 1973, с. 416–417.
- 23 Григорій Львович Рошаль (1898–1983) – кінорежисер. Народний артист СРСР (1967), лауреат Сталінської премії (1950, 1951). Закінчив акторські майстерні, якими керував Всеволод Мейєрхольд. Працював у Наркоматі освіти України, керував гуртками художньої самодіяльності. В кіно працював з 1926 р. Поставив в Україні фільми: *Дві жінки* (1929), *Люди з містечка* (1930), *Травень у Горлівці* (1931). До найвідоміших належить поставлена ним трилогія *Ходіння по муках* (1957–1959) за романом Олексія Толстого.

що Микола Феофанович зробив нас кіноповертимами по дебютах. Я полюбив Довженка²⁴.

У цитованому збірнику спогадів можна знайти також надзвичайно теплі слова про Олександра Довженка, що належать кінорежисеру Льву Арнштаму²⁵. Між іншим, познайомила їх Есфір Шуб²⁶, у якої з Довженком були дружні взаємини. Арнштам пригадує, як легко вони перейшли з ним на «ти». Довженко називав його «то Ляоня, а то, на український лад, Левко»²⁷. Пригадує й те, що Довженкові «битви, великі і малі, давалися йому нелегко. Далеко не завжди зустрічав він хоч би доброзичливе ставлення до своїх проєктів, – частіше ту чи іншу форму ввічливої байдужості, а то й відвертого нерозуміння. Проєкти так і залишалися проєктами, не знаходячи втілення»²⁸.

Євген Габрилович²⁹, який найчастіше зустрічався з Олександром Довженком в сценарній студії на обговореннях,

24 Цит. за: *Полум'яне життя...*, с. 426.

25 Лев Оскарович Арнштам (1905–1979) – сценарист, кінорежисер. Народний артист РРФСР (1969), лауреат двох Сталінських премій (1946, 1947). У 1929–1942 рр. працював на кіностудії Ленфільм, а з 1945 – на Мосфільмі. Серед поставлених ним фільмів: *Подруги* (1935), *Зоя* (1944), *Глинка* (1946), *П'ять днів, п'ять ночей* (1961), *Софія Перовська* (1967).

26 Есфір Іллівна Шуб (1894–1959) – кінорежисер, сценарист, кіномонтажер, кінознавець. Заслужений артист РРФСР (1935). З 1922 р. – на кіностудії Держкіно, з 1926 р. – режисер кіностудії Мосфільм, у 1942–1953 рр. – режисер Центральної студії документальних фільмів. Поставила фільми: *Падіння династії Романових* (1927), *Сьогодні* (1930, у співавторстві), *Москва будує метро* (1934), *Країна Рад* (1937), *Іспанія* (1939) та ін.

27 Цит. за: *Полум'яне життя...*, с. 444.

28 Там само, с. 465.

29 Євген Йосипович Габрилович (1899–1993) – письменник, сценарист, драматург. Лауреат Сталінської премії другого ступеня (1943), Державної премії СРСР (1967, 1983). Автор сценаріїв до фільмів: *Машенька* (1942), *Два бійці* (1943), *Комуніст* (1957), *Розповіді про Леніна* (1957), *Ленін у Польщі* (1965), *На шляху до Леніна* (1969), *Початок* (1970), *Монолог* (1972), *Ленін в Парижі* (1981) та ін.

зізнавався, що спочатку недоброзичливо ставився до того, що він робив. Довженко, у свою чергу, не цікавився тим, що робив Габрилович. На засіданнях (незалежно від якості обговорюваного сценарію) Довженко, за спогадами Габриловича, завжди говорив дуже довго і майже завжди про землю, сади і плоди, про небо й хмари, про людей високих почуттів тощо.

Все це, – пригадував Євген Габрилович, – здавалося мені занадто високим: я віддавав перевагу словам приземленим. Тільки значно пізніше – і чому це часто буває так? – я зрозумів, що ці сади, поля, бджоли, плоди, люди мудрих і чистих слів, полум'я невідомих сузір'їв, тобто все те, про що він весь час говорив і з міністрами, і з сторожами, і з членами художньої ради, і з водіями таксі, і з учнями, – це не пуста балаканина старіючого оратора (як мені іноді здавалося в сценарній студії), не звичний баласт розуму, – це природа Довженка, його суть, його сила і слабкість, це голос того його кореня, на якому виріс кінематографі Довженка, ні з чим незрівняний, єдиний³⁰.

Варто також пригадати про те, що Олександр Довженко був у дружніх стосунках з Ісаком Бабелем та Сергієм Ейзенштейном, який у 1940 р. називав його «майстром своєї індивідуальності», «людиною, яка створила нове в галузі кіно»³¹.

На тлі всього цього ніби саме собою знімається (чи видається дивним) питання про те, що Олександр Довженко висловлював якісь юдофобські (чи як заведено частіше казати: антисемітські) думки. Проте справа-формуляр і в цьому питанні вносить свої корективи.

Та перед тим, як говорити про це докладніше, звернімося до ще одного важливого тексту. Йдеться про статтю одного з найцікавіших українських істориків ХХ ст. Івана Лисяка-Рудниць-

30 Цит. за: *Полум'яне життя...*, с. 520–521.

31 Там само, с. 41.

кого³², опубліковану 1975 р. Матеріал має назву *Зауваження до статті професора Цві Гітельмана*³³ «Соціально-політична роль євреїв України». Крім інших цікавих тез Лисяка-Рудницького, увагу привертає така:

Нормалізації українсько-єврейських взаємин перешкоджають не лише спогади про минулі конфлікти, але й деякі нерозв'язані сучасні проблеми, що розділяють обидва народи. Я хотів би звернути увагу на дві скарги: одну – євреїв на українців, другу – українців на євреїв. На мою думку, обидві скарги виправдані, і їх треба сприйняти чесно, перш ніж стане можливою справжня взаємна довіра та дружба між євреями й українцями³⁴.

Тут варто звернути першочергову увагу на слова про те, що обидві скарги виправдані. І якщо гроно єврейських претензій зазвичай містить образи за погроми (перелік починається від Богдана Хмельницького) та участь українців в нищенні євреїв в добу петлюрівщини, а потім під час Другої світової війни, то головна скарга українців полягає «в тому факті, що українські євреї, акультуруючись, у переважній більшості прийняли російську мову й культуру, сприяючи таким чином русифікації

32 Іван Павлович Лисяк-Рудницький (1919–1984) – історик, навчався у Львівському університеті (1937–1939). Після еміграції до Німеччини продовжив навчання в Берлінському університеті Гумбольдта (1940–1943) і Карловому університеті в Празі, де захистив докторську дисертацію (PhD). Від 1947 р. навчався в Інституті вищих міжнародних досліджень у Женеві. З переїздом сім'ї до США пройшов стажування в Колумбійському університеті в Нью-Йорку (1951–1953), потім викладав історію у філадельфійському коледжі Ла Саль, в Американському університеті у Вашингтоні, а з 1971 р. був професором Альбертського університету в Едмонтоні (Канада). Співзасновник Канадського інституту українських студій (KIUS) при Альбертському університеті.

33 Цві Гітельман – професор політології Мічіганського університету.

34 І. Лисяк-Рудницький, *Зауваження до статті професора Цві Гітельмана «Соціально-політична роль євреїв України»*, [в:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицак, Основи, Київ 1994, с. 137.

українських міст»³⁵. У нашому випадку можна лише додати: поруч з іншим сприяючи русифікації культури і, зокрема, кінематографа в Україні, в УСРР/УРСР.

Ось з чим Олександрові Довженку довелося перманентно стикатись, особливо, коли він прийшов у кінематограф і коли згодом перетворився на визнану, знану і впливову у творчому сенсі постать. Не забуваймо, яким значним був тогочасний прошарок євреїв у партійних і державних органах. На IV нараді з національного питання в ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей, яка працювала у Москві 9–12 червня 1923 р., наводилися такі цифри: у КП(б)У було 57% росіян, 23% українців, 13% євреїв. У колегіях наркоматів нараховувалось 47% росіян, 12% українців, 26% євреїв³⁶. Один з провідних партійних діячів Микола Бухарін, виступаючи на XII з'їзді РКП(б), зауважив:

На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання полягає в роботі серед українців, і саме тому дуже часто на Україні частина наших товаришів з такою енергією, з такою люттю бореться проти українського націоналізму. Їм для правильної політики слід було б перевчатися³⁷.

Не забуваймо й про органи держбезпеки. Не дивлячись на те, що згаданий XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації (а відтак і українізації), про українізацію органів держбезпеки йтися не може.

35 Там само, с. 139.

36 Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г. Стенограф. отчет, Партиздат, Москва 1923, с. 221.

37 XII съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. – Стенографический отчет, Политиздат, Москва 1968, с. 612.

Тут доречно нагадати про те, що у 1926 р. національний склад УСРР був такий: 75,4% українців, 8,1% росіян, 6,5% євреїв, 5,0% поляків, 1,5% німців, 1,1% молдаван і румунів, 0,5% болгар, 0,5% татар і тюрків, 0,3% угорців, 0,3% греків, 0,2% білорусів, 0,07% вірмен, 0,5% представників інших національностей³⁸.

А тепер подивімося на національний склад найвищого керівництва НКВД УСРР у середині тридцятих років: євреї – 60 (66,67%), росіяни – 14 (15,55%), українці – 6 (6,67%), латиші – 3 (3,33%), поляки – 2 (2,22%), білоруси – 1 (1,11%), немає відомостей – 4 (4,44%)³⁹. Ці цифри стосуються чекістської верхівки, тих, хто ухвалював не дрібні рішення, а проведення масштабних репресивних акцій в УСРР/УРСР, керуючись при цьому отриманими з ОГПУ/НКВД вказівками, або виявляючи ініціативу.

Не дивно, що для чекістів (це добре демонструє справа-формуляр) колишній петлюрівець Олександр Довженко був ворогом, а головне українським націоналістом без усіляких застережень. Крім того, петлюрівець, за каноном комуністичної пропаганди і за чекістськими стандартами, – не лише антикомуніст, а й обов'язково русофоб і єврейфоб. Симптоматично, що для частини єврейського середовища Київської кіностудії рецепція Олександра Довженка, особливо, коли він посів керівні посади (хоча, як ми побачимо далі, ненадовго), була майже такою самою. Не варто забувати й про ширший контекст.

Наприклад, про те, що у 1938 р. начальником управління з виробництва художніх фільмів, тобто куратором не лише Олександра Довженка, а й Сергія Ейзенштейна, Михайла Ромма та інших відомих кінорежисерів, був Олександр Лінов-Манькович, одеський єврей і чекіст. Він прийшов керувати художнім

38 Див. *Енциклопедія українознавства*, т. 5, Наукове Товариство ім. Шевченка, Париж–Нью-Йорк 1966, с. 1733.

39 Докладніше див. Ю. Шаповал, В. Золотарьов, *Євреї в керівництві органів ДПУ-НКВС-УСРР-УРСР у 1920–1930-х рр.*, «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 2010, № 1, с. 53–93.

кінематографом з посади помічника начальника оперативно-чекістського відділення Відділу охорони ГУЛАГ-у НКВД⁴⁰.

Звісно, антиєврейські настрої та висловлювання – не найприємніший, але водночас найменш коментований аспект Довженкової біографії. Проте цієї теми, на моє переконання, не слід оминати, боячись можливих закидів щодо юдофобії та ще у чомусь. Цей аспект є частиною справи-формуляра, а ця справа, у свою чергу, пояснює чимало важливих і навіть екзистенційних епізодів життя Олександра Довженка. Його ортодоксальні шанувальники воліють не торкатись тем і сюжетів із його біографії, які вважають неприємними чи неприйнятними.

Часом мені не вдавалося навіть заговорити з ними про щось не таке в біографії Олександра Петровича. Все зводилось до того, що Довженко геній і не треба нічого більше до цього додавати, а якісь не дуже зручні моменти чи аспекти – й поготів. Чому ж ні? Та все це, мовляв, руйнує визнаний світом авторитет. Проте справа-формуляр проливає певне світло і на пікантні,

40 Олександр Якович Лінов (Манькович; 1894–1958) – у ЧК з 1920 р. З 1923 р. – у Економічному управлінні ГПУ/ОГПУ, згодом у Іноземному відділі, перебував у Гамбурзі. З 1930 р. – помічник начальника Іноземного відділу ОГПУ СРСР, відряджений до Туреччини, де займався агентурною розробкою Льва Троцького, який перебував після вислання з Радянського Союзу на Принцевих островах поблизу Стамбула. З липня 1931 до лютого 1932 р. – начальник виробничо-технічного відділу Управління Соловєцького табору. Згодом – у чекістських органах у Ленінграді, Воронежі, Калініні. З вересня 1937 р. – помічник начальника секретно-оперативного відділення Відділу охорони ГУЛАГ НКВД СРСР. У березні 1938 р. звільнений з органів НКВД. З квітня до серпня 1938 р. – начальник головного управління з виробництва кінокартин Комітету у справах кінематографії при Раднаркомі СРСР, згодом керуючий конторою Союзінторгкіно. У серпні 1941 р. відновлений на службі у НКВД. Працював переважно у системі таборів для військовополонених. З 1950 р. на пенсії. Докладніше див. *Кремлевский кино-театр. 1928–1953. Документы*, Российская политическая энциклопедия, Москва 2005, с. 27; О. И. Капчинский, *По образованию художник, по опыту работы чекист*, «Военно-исторический журнал» [онлайн], 25 X 2013 [дата доступу: 5 V 2022]: <<http://history.milportal.ru/po-opytu-raboty-chekist/>>.

замовчувані грані особи Довженка, а також на загальну специфіку його характеру.

Про ці людські риси і високу емоційну шкалу (часом хворобливу) Олександра Довженка, на мою думку, слід пам'ятати, коли підходимо до все ще непродискутованої належним чином у довженкознавчому дискурсі проблеми: він і євреї.

Витоки цієї проблеми і у самому характері Олександра Довженка, що його справа-формуляр підтверджує достатньо виразно. Коли Довженко вибухає гнівом, то гнів його часто не локалізований, не адресний. Він – тотальний. Тому чому під гільйотину Довженкового ригоризму і гніву потрапляють всі, а не лише євреї.

Ось як, наприклад, Юрій Смолич («Стріла») передавав Довженкову оцінку українців (і чимало з його слів зберегло свою актуальність донині):

Він говорить: «Виявляється наш народ г[івно]». Причини настрою Довженка ті, що «нашому українському народу, виявляється, абсолютно байдуже український він чи не український», а Довженко наводить чимало прикладів зі своїх спостережень, що народ не знає і не цікавиться своєю історією, легко відмовляється від національних традицій, забуває мову. На мої заперечення про «довготривалу русифікацію» Довженко, злостячись, відповідає, що «поляків ось також не менш русифікували і германізували, а вони залишилися поляками, а наш народ охоче йде назустріч втраті своєї національності. Чому? – Може, ми справді поганий народ»⁴¹.

Далі Довженко говорив про українську молодь, наполягаючи на тому, що «вона не любить свій народ, байдужа до національних справ, в ім'я особистого успіху „плювати хотіла на народ”, молодь також йде в російську культуру – „її там

41 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 157.

вигідніше”, а головне „безпечніше”, „вона достатньо надивилась, як батьків саджали, як українських націоналістів”»⁴².

У липні 1940 р. Юрій Смолич («Стріла»), повідомляє:

Довженко кип'ятився з приводу того, що немає національних українських кадрів, що повсюди «жиди». З інших зауважень і суджень Довженка з національного питання складався певний національний світогляд Довженка. Він лаяв «жидів», лаяв росіян, лаяв українських націоналістів-хуторян, але й на націоналізм фашистської воєвничої формації він також накидався з такою ж лайкою. Водночас увесь останній час зростає його інтерес до усього національного українського⁴³.

У листопаді 1940 р. Григорій Зельдович («Альберт») фіксує у донесенні свої перші враження від роботи Олександра Довженка як художнього керівника кіностудії:

Відомо, що Довженко – людина нестійка, що повсякденно змінює свої погляди на людей та на справи залежно від настрою. Під час проведення «українізації» студії Довженко найчастіше під прапором «українізації» намагається зірвати той чи інший захід, рухомий, як на мене, абсолютно незрозумілими суб'єктивними спонуканнями⁴⁴.

Чекісти після призначення Олександра Довженка на посаду художнього керівника Київської кіностудії розпочинають активний пошук про його неблагонадійне політичне минуле і тут на поверхню виходять деякі невідомі раніше деталі його біографії.

Зокрема, у справі-формулярі є два дуже пікантні епізоди. У Довженка під час громадянської війни нібито була дівчина-

42 Там само.

43 Там само, арк. 303.

44 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 365.

-єврейка. У них було велике кохання, а потім вона просто кудись зникла. Підозрювали, що він її або вбив, або щось таке зробив, аби її не стало. Ця лінія в справі не прояснена до кінця. Напевно, чекісти напружено шукали сліди цих Довженкових дій, але нічого не змогли розшукати. Це, поза сумнівом, підважує всю цю історію.

Проте дехто з агентів ту дівчину згадує. Ось, наприклад, що говорив Василь Потієнко («Сорбонін»):

Між іншим той самий Кошовий⁴⁵ розповідав, що при відступі петлюрівських військ, з якими відступав і Довженко, останній вкрав у Козятині чи у Фастові, здійснивши насильство над батьками, єврейську дівчину, яку увіз із собою, а потім невідомо куди вона поділася⁴⁶.

У більш ранньому свідченні у квітні 1938 р. «Сорбонін» заявляв, що чув про участь Олександра Довженка у єврейських погромах у Козятині і у Фастові, а також про те, що його нібито «бачили з цією дівчиною у Вінниці і далі по шляху відступу, а потім вона невідомо де поділася. Що тут істина, а що вигадка, – не знаю, у кожному разі серед сосницької молоді Довженка уявляли собі як петлюрівця, погромника, політичного шантажиста і морально неохайну особистість»⁴⁷.

Друга історія – теж тих років. Сам Олександр Довженко раптом чомусь розповідав одному з чекістських інформаторів, як вбив одного єврея, коли був петлюрівцем. І описував, як він його вбив. Фізично вбив. Не застрелив, а руками просто забив. Що було причиною, він не пояснював. Ось як переказував це агент «Ніколаєнко»:

45 Йдеться про Олексія Кошового, вчителя з Сосниці, рідного села Довженка.

46 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 82.

47 Там само, т. 4, арк. 43.

Він розповів мені, що був в петлюрівській армії, брав участь у погромах. Але тепер бачить, що це все ні до чого і визнає свою провину [...]. Дня за два до втечі поляків з Києва Довженко прийшов до мене під вечір, сидів дуже довго. Враження від цієї бесіди у мене залишилося надзвичайно дивне [...]. Він розповів, як убив кулаком якогось єврея, вже не пам'ятаю, у Василькові або Білій Церкві. Розповідаючи про це, стиснув кулак, який видався мені дуже великим і страшним, і довго ввижався⁴⁸.

Дуже важко підтвердити обидва згадані епізоди. І так само важко спростувати їх. На думку Олександра Безручка, згадана раніше облікова картка Гестапо і текст виступу Довженка на мітингу протесту проти нацистських погромів євреїв у Німеччині

спростовують наклепи «секретних співробітників» НКВД, які звинувачували О. П. Довженка в єврейських погромах під час громадянської війни й антисемітських настроях напередодні Другої світової [...]. Якби О. П. Довженко був антисемітом, то хіба б серед його учнів були євреї – Мойсей (Михайло) Вінярський, Ізраїль Гольдштейн та інші? У даному разі, це не що інше, як спроба знищити більш талановитого митця руками спецслужб⁴⁹.

Я би не спрощував проблему, вважаючи все, що говорили і писали секретні співробітники лише наклепами. Ми це вже з'ясовували у попередніх частинах цієї книги. Справа-формуляр доносить до нас не лише голоси сексотів, наклепників чи навіть чекістів. Ми ніби чуємо самого Олександра Довженка, а для нього єврейська тема не була темою якоїсь однієї випадкової розмови. Зрозуміло й те, що занесення до гестапівської картотеки і публічний виступ вкупі з газетним повідомленням про нього також автоматично нічого не спростовують.

48 Там само, т. 2, ч. 2, арк. 238.

49 О. Безручко, *Олександр Довженко...*, с. 136.

Тут важливіше те, що ніхто із серйозних біографів Олександра Довженка (крім чекістів-«біографів», серед яких було чимало євреїв), навіть знаючи про наведені згадки доби громадянської війни, не намагався з'ясувати, могло це бути чи ні. То ж дотепер залишається гадати, як казав Василь Потієнко («Сорбонін»), що тут істина, а що вигадка. Ще один висновок полягає в тому, що потрібні дослідницькі зусилля, щоб з'ясувати, що ж насправді трапилось. І чи трапилось.

Документи засвідчують, що одним із серйозних факторів появи настроїв проти Довженка, а відповідно і чекістських дописів, стало прагнення Довженка до більшої самостійності у кіновиробництві. Григорій Зельдович («Альберт») у січні 1941 р. повідомляв:

Довженко проводить зараз велику роботу, щоб досягти відриву українського кіно від керівництва з Москви. Він сам мені сказав таке: «Ми надто залежні від Москви. Такої залежності не може бути. Я говорив про це з Редько і він сказав, що в ЦК буде про це розмова. Большаков не може керувати українською кінематографією. А тепер ще додався сіоніст Ромм⁵⁰ (заст[упник] нач[альника] Головного управління худож[ніх] фільмів Комітету кінематографії)».

50 Михайло Ромм (1901–1971) – радянський кінорежисер, сценарист, педагог, театральний режисер. Член партії з 1939 р., був лауреатом 5 Сталінських премій (1941, 1946, 1948, 1949, 1951), народний артист СРСР (1950). З 1931 р. працював на кіностудії Мосфільм (попередня назва: Совкино). У 1940–1943 рр. – художній керівник Державного Управління з виробництва фільмів. У 1942–1947 рр. режисер Театру-студії кіноактора. З 1938 р. – педагог, з 1948 – керівник акторсько-режисерської майстерні ВДІК-у. Був режисером замовних кінофальшивок *Ленін у Жовтні* (1937) і *Ленін у 1918 році* (1939), *Володимир Ілліч Ленін* (1949). Найбільше відомий своїми фільмами *Вбивство на вулиці Данте* (1956), *Дев'ять днів одного року* (1962) і *Звичайний фашизм* (1965). Після зняття Олександра Довженка з посади художнього керівника Київської кіностудії у 1942 р. займав цю посаду. У 1966 р. – один з підписантів листа протесту 25 діячів культури і науки проти здійснюваної в добу Леоніда Брежнєва реабілітації Сталіна. Автор книг і статей з питань кіномистецтва, та книги спогадів.

Іншого разу Довженко сказав мені: «ЦК доручив мені та Карасьову (нач[альнику] Управління кінофікації) підготувати доповідну записку про створення Українського кінокомітету. Якщо це буде проведено, я буду художнім керівником Київської та Одеської студії, а то зараз в Одесі немає українських режисерів». У Москві, зокрема, 7 січня Довженко говорив про те, що наперекір небажанню багатьох він будуватиме Київську студію так, як він вважає за потрібне⁵¹.

14–15 травня 1941 р. у Москві відбулася нарада творчих працівників кінематографії за участі таких партійних керівників, як Андрій Жданов⁵² і Олександр Щербаков⁵³. З-поміж інших кінематографістів на нараді виступав Олександр Довженко. Він вніс революційну пропозицію про розширення прав республіканських кіностудій та кінематографій союзних республік. Об'єктивно це йшло врозріз зі сталінським курсом на зміцнення вертикалі федеральної влади, що стало очевидним після ухвалення Конституції 1936 р. Довженко, зокрема, сказав:

Я належу до числа режисерів, які упродовж цілого ряду років, якщо розглядати ці роки за кількістю керівників кінематографії, я з 3 керівниками працюю [...]. Я вважаю, що Комітет у справах кінематографії слід розукрупнити,

51 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 99–100.

52 Андрій Олександрович Жданов (1896–1948) – партійний і державний діяч, кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б) у 1935–1939 рр. Член Політбюро ЦК ВКП(б) з 22 III 1939 по 31 VIII 1948 р. У 1934–1945 рр. – перший секретар Ленінградського обласного партійного комітету. Ініціатор погромної політико-ідеологічної кампанії проти діячів науки та культури, що отримала назву *ждановщина*.

53 Олександр Сергійович Щербаков (1901–1945) – партійний і державний діяч. З листопада 1938 по травень 1945 р. – перший секретар Московського обласного і міського комітетів ВКП(б). У 1941–1945 рр. – секретар ЦК ВКП(б). З червня 1942 по 10 V 1945 р. – начальник Головного політичного управління РСЧА, начальник Радінформбюро. З червня 1942 до травня 1943 р. – заступник наркома оборони СРСР, голова Ради військово-політичної пропаганди. Одночасно з червня 1943 до травня 1945 р. – завідувач відділу міжнародної інформації ЦК ВКП(б).

реорганізувати, розукрупнивши його за деякими організаціями. Створити приблизно 4–5, а можливо, і 6 самостійних організацій, рівноправних, які відповідають перед державою за свою кількість та якість картин. Я маю на увазі трест Мосфільм, трест Ленфільм, трест Українфільм, трест Закавказфільм і, скажімо, Середньоазіатський трест. Їх можна буде і вони повинні бути об'єднані Комітетом у справах кінематографії як органом, що планує, як органом, що забезпечує плівкою та загальними директивами. Ось, Центральний Комітет партії, що знаходиться в Києві, де я працюю, на мій погляд, вирішує цілу низку найважливіших державних питань партійної та державної політики. Я смію думати, що він може вирішувати і питання тієї ділянки кінематографії, яка може бути йому відведена⁵⁴.

Окремо Довженко зупинився на ситуації на Київській кіностудії. Ось що він сказав:

За існуючою програмою ми за планом робимо шість картин на рік. Керівництво багатьох років, а мною керували 22 директори, люди, які керували мною, ідеалом своєї роботи вважали 8 картин на рік. Ми зараз робимо 8–9 картин на рік, а наступного року ми запланували 12 картин, і я переконаний, що ми виконаємо. Я мрію і про це, я заявив на партійних зборах, що у 1943 році я повинен дійти максимуму 14–15 картин з розрахунком, щоб у 1945–1946 р. робити 30 картин. Я мрію і я відчуваю зі своїми товаришами достатню кількість сил, що при правильному підході до цієї справи ми з цим впораємося, наша фабрика має сильну режисуру і хороший колектив. Чому гальмується кількість картин так званих національних кінофабрик? Тому що управлінський апарат, що існує нині, досить громіздкий, незграбний, і він забирає в нас багато часу від виробництва⁵⁵.

54 Цит. за: *Кремлевский кинотеатр. 1928–1953. Документы*, сост. К. М. Андерсон Л. В. Максименков и др., ред. Г. Л. Бондарева, РОССПЭН, Москва 2005, с. 623.

55 Там само.

Іван Большаков⁵⁶, який був основним доповідачем на нараді, полемізував з Олександром Довженком, пропозиції якого не вписувалися у московську централізаторську лінію. Критично оцінював Большаков на нараді і ситуацію на Київській кіностудії. Справа в тім, що у грудні 1940 р. він взяв участь у засіданні активу студії, на якому висловлювалось невдоволення роботою Олександра Довженка. Як зазначав агент «Тимофеев» (Юрій Єкельчик), у процесі виступів «з'ясовувались взаємостосунки між дирекцією всередині, Довженком і режисерами»⁵⁷. У неправильному керівництві обвинуватив Довженка, зокрема режисер Леонід Луков⁵⁸. Серед обвинувачень було нетерпиме ставлення Довженка до тих режисерів, яких він не сприймав, і те, що Довженко все вирішував одноосібно, без думки Художньої ради студії⁵⁹. «Довженко, – зауважує „Тимофеев”, – був вражений виступом Лукова, тому що Луков був завжди його шанувальником та вважав себе його учнем»⁶⁰.

Одним з найактивніших інформаторів у передвоєнний період і одним з тих, хто найвиразніше прагнув дискредиту-

56 Іван Григорович Большаков (1902–1980) – керівник радянського кінематографа. З 1931 р. працював в Управлінні справами Раднаркому СРСР, а з грудня 1938 р. – його керівник. Від червня 1939 р. голова Комітету у справах кінематографії при Раді Народних Комісарів СРСР, з 1946 р. – міністр кінематографії СРСР, у 1953–1954 рр. – перший заступник міністра культури СРСР. У 1954–1959 рр. – заступник міністра зовнішньої торгівлі СРСР, у 1960–1963 рр. – заступник голови Державного комітету Ради Міністрів СРСР з культурних зв'язків з закордонними країнами.

57 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 386.

58 Леонід Давидович Луков (1909–1963) – кінорежисер. Спеціальної освіти не мав, у 1930–1941 рр. працював режисером Київської кіностудії, у 1941–1943 рр. – режисер Ташкентської кіностудії, з 1943 р. – режисер Центральної студії дитячих і юнацьких фільмів ім. Максима Горького у Москві. Режисер фільмів: *Велике життя* (1939), *Олександр Пархоменко* (1942), *Два бійці* (1943), *Донецькі шахтарі* (1950), *Олеко Дундич* (1958), *Два життя* (1961) та ін.

59 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 387.

60 Там само.

вати Довженка, був агент «Альберт». Ось уривок з одного з його донесень:

Ставши худ[ожнім] кер[івником] Київської студії, Довженко виявляє шалене, невимовне прагнення влади, свій звіриний, суб'єктивний націоналізм та інші негативні риси [...]. Одночасно Довженко усіяко прагне дискредитувати партійну організацію студії в цілому. Треба сказати, що низка євреїв займає керівне місце на студії, є членами бюро парторганізації [...]. Довженко не дозволяє нічого робити без особистої вказівки. Керівництво парторганізації у зв'язку з становищем, що створилося, тримається нерішуче, неактивно. Директор студії Юрко⁶¹ – безвільний. За таких умов всі виробничі справи на студії майже не вирішуються, чи щодня перевіряються. Фінансове становище студії – катастрофічне, терміни запуску та випуску картин безперервно відтягуються. Без паніки, тверезо, треба сказати, що без оздоровлення обстановки студію чекає зрив плану 1941 року⁶².

Цілком зрозуміло, що малося на увазі під оздоровленням обстановки – ішлося про те, щоб прибрати Олександра Довженка з посади та з кіностудії. У лютому 1941 р. Павло Дроздецький дає своїм підлеглим вказівку:

Т[оваришу] Герсонському. Про Довженка окремо слід написати до ІІ від[ілення] ГУГБ, оскільки всі матеріали взаємно перекриваються і його явно ворожа робота стає предметом широкого обговорення в народі. Розробку продовжувати⁶³.

61 Петро Миколайович Юрко – директор Київської кіностудії. Відсутній у переліку директорів студії у «Вікіпедії».

62 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 93, 95, 100–101.

63 Там само, арк. 92.

На вимогу чекістів Юрій Єкельчик («Тимофеев») повідомляв:

У характері Довженка виявляється антисемітизм. Про це знають працівники студії. Мені розповідав, наприклад, гример Нудман, що коли його призначили працювати у групу «Щорс» і Довженко побачив Нудмана, то розпорядився негласно прибрати його, оскільки він єврей. До свого відданого і найдавнішого приятеля Бодика Л. А.⁶⁴ Довженко особливо останнім часом виявляв грубе і зверхнє ставлення, що переходило у публічне знущання⁶⁵.

У лютому 1941 р. «Альберт» (Григорій Зельдович) з невідомо яких причин (швидше за все з особистих) прагнув своїм донесенням остаточно знищити Лазаря Бодика:

Людина, що опустилася. Раніше робив погані картини, тепер залишився на «других ролях» при Солнцевій та Довженку. Переживає велике приниження від Довженка (той його часто третирує абсолютно антилюдяно), але, тим не менш, тримається біля Довженка, явно займаючись підлабузництвом. Про постановку, про перспективу свою зовсім не думає; якщо не помиляюся, Солнцева мені говорила, що Бодик дуже г'є. Про постановку не думає. Роль його біля Довженка жалюгідна. Політ[ичні] настрої – невідомі⁶⁶.

Лазар Бодик був багаторічним приятелем Довженка, працював у знімальних групах його фільмів. І якраз взаємини з Бодиком є переконливим підтвердженням того, що певні юдо-

64 Насправді йдеться про кінорежисера Лазаря Зусьовича Бодика (1903–1976). У 1924–1929 рр. він був асистентом режисера на Одеській кінофабриці. Брав участь у створенні фільмів Довженка: *Звенигора* (1928), *Арсенал* (1929), *Земля* (1930), на Київській кіностудії – *Щорс* (1939) і *Буковина – земля українська* (1940, у співавторстві з Солнцевою). Поставив фільми: *Зміна росте* (1931), *Шлях вільний* (1932, у співавторстві), *Справжній товариш* (1936, у співавторстві).

65 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 220.

66 Там само, т. 2, ч. 2, арк. 52.

фобські висловлювання Довженка (що їх так майстерно оминали радянські довженкознавці і оминає дехто із сучасних) не є свідченням його органічної юдофобії, а все-таки диктувалися в першу чергу специфікою його характеру, в першу чергу надмірною емоційністю і контекстом конкретних ситуацій, що він в них потрапляв.

Літератор Кость Герасименко («Павленко») у червні 1940 р. повідомляв:

Довженко людина дуже плутаних та неясних настроїв. Якщо додати до всього ще те, що він антисеміт, то картина вийде більш-менш повна. Довженко лає євреїв взагалі, каже, що ця нація, на його думку, неохайна, брудна та в основі непрацьовита. Одного разу він навіть висловлював погляди Гітлера з цього питання і видно було, що він до них ставиться, принаймні, не вороже. Все це, наголошую, висловлюється Довженком завжди на весь голос. І заявляє він, що говорить він так, як думає⁶⁷.

А ось які оцінки висловив у січні 1941 р. тодішній директор Київської кіностудії Абрам Канторович («Григорій»):

Щоб покінчити з висвітленням цього питання, скажу, що антисемітизм, на мою думку, Довженку не чужий. Я пам'ятаю дві розмови з ним [...]. Перша сталася з приводу того, що у нас на фабриці брудно. Довженко це пояснював так: бруд у нас на фабриці, бо керують євреї. Євреї не люблять землі, а хто не любить землі, той не любить і чистоти. На мою репліку, що за чистоту на фабриці відповідає пом[ічник] директора Мар'ян Камінський (не єврей), Довженко, здається, відповів: він від них заразився. Це було влітку 1940 року. Друга розмова була нещодавно, у листопаді, а скоріше навіть у грудні, коли на фабриці пішли чутки, що Комітет знімає Юрка з директорства. Справа була на квартирі Довженка, за обідом, де була присутня і Солнцева. Довженко заявив, що у нас на

67 Там само, т. 1, ч. 2, арк. 292 зв.

фабриці єврейське засилля і почав перераховувати всіх зав[ідувачів] відділів євреїв, порахувавши євреями навіть тих, хто євреєм не є. Довженко стверджував, що Юрка хочуть зняти керівники відділів з директорства лише тому, що він не єврей⁶⁸.

При цьому Абрам Канторович відзначав, що не все так однозначно, що серед Довженкових друзів і людей, яким він сприяє і з якими він підтримує теплі стосунки, чимало євреїв, що «в окремих випадках та в особистому житті я не спостерігав випадків антисемітизму Довженка. Серед особистих друзів та близьких Довженка я знаю чимало євреїв»⁶⁹.

Разом з тим Абрам Канторович вказував на те, про що вже йшлося – на специфіку Довженкового ставлення до людей: «Загалом ставлення Довженка до людей, як і його поведінка взагалі, надзвичайно не рівне і іноді для мене незрозуміле»⁷⁰.

А ось які висловлювання Олександра Довженка зафіксовані і в донесенні агента «Уманського» (Миколи Бажана) від 17 лютого 1941 р.:

Він доводить, що на фабриці [Йдеться про Київську кіностудію – Ю.Ш.] засіли, як він говорить, «сіоністи», люди ворожі українській культурі, які перешкоджають і вису-ненню нових творчих українських кадрів і спрямуванню тематики фільмів Київської кіностудії у бік української тематики. Серед таких людей особливо гостро говорив про Бродського⁷¹ і Цапа⁷² (обидва, здається, працюють зараз у парторганізації кіностудії)⁷³.

68 Там само, т. 2, ч. 2, арк. 11.

69 Там само.

70 Там само, арк. 12.

71 Б. Л. Бродський – головний інженер Київської кіностудії.

72 Абрам Львович Цап – організатор кіновиробництва.

73 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 2, ч. 2, арк. 53.

Довженко був переконаний, що ці особи ненавидять його особисто, зводять на нього наклепи, обвинувачують у тому, що він нібито продовжує лінію Юрія Тютюнника⁷⁴, який колись працював у кіно і «також старався шкодити у постановці стрічок з єврейською тематикою. Що так, мовляв, робить Довженко, призупинив постановку фільму на єврейську тему за сценарієм Фефера»⁷⁵.

Тепер слід згадати про такий вельми цікавий факт: коли Олександр Довженко був художнім керівником Київської кіностудії, йому почали надсилати кураторів. І були це здебільшого євреї.

Наприклад, у лютому 1941 р. приїхали вже згаданий агент «Григорій», тобто Абрам Канторович (але тепер в ролі заступника начальника Головного управління з виробництва художніх фільмів Комітету у справах кінематографії при Раді Народних Комісарів СРСР) і (вже добре знайомий нам) редактор того самого управління Григорій Зельдович (колишній редактор Київської кіностудії). Ось так зійшлися агенти «Григорій» і «Альберт». Вони з'явилися з дивною мотивацією – «для

74 Юрій Йосипович Тютюнник (1891–1930) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Після відступу з території України брав участь у Першому зимовому поході 1920 р. (вів бойові дії до осені 1920), організував Другий зимовий похід (листопад 1921), який закінчився поразкою. 1923 р. заарештований під час спроби перейти кордон на Дністрі (офіційно повідомлялося, що він здався добровільно), погодився на співпрацю з Раднаркомом УСРР, викладав у Школі червоних страшин у Харкові, працював сценаристом у ВУФКУ, брав участь у написанні сценарію для фільму Олександра Довженка *Звенигора*, опублікував спогади про Перший зимовий похід (*З поляками проти України*, 1924). Заарештований 12 II 1929 р., засуджений до страти, розстріляний 20 X 1930 р.

75 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 2, ч. 2, арк. 54. Ісаак Соломонович Фефер (Іцик Фефер; 1900–1952) – поет, громадський діяч. У 1922–1948 рр. написав низку віршів, балад, байок, що ввійшли до збірки його віршів. Був найбільш політизованим серед єврейських поетів, його тексти головним чином присвячені будівництву соціалізму. З 1942 р. входив до Єврейського антифашистського комітету (ЄАК), громадської організації євреїв СРСР, сформованої на початку Другої світової війни. Після розгрому ЄАК розстріляний.

завершення роботи над фільмом „Богдан Хмельницький”»⁷⁶. Фільм цей робив режисер Ігор Савченко⁷⁷, до якого Довженко ставився достатньо упереджено, не приховуючи цього.

Про ставлення Довженка Григорій Зельдович («Альберт») повідомляв раніше, після свого приїзду до Києва у грудні 1940 р.:

З різкою ненавистю ставиться Довженко до режисера Савченка І. А. Савченко – здібна людина, ставить добрі картини, користується підтримкою Корнійчука О. Є., комуніст. Його просто вигнати зі студії не можна, але дискредитація ведеться безперервно. Мені особисто Довженко казав: «Савченко – це руда сволота. Рудий не може бути гарною людиною. Я його сам витягнув до Києва. Я думав, що матиму на студії скромного, здібного товариша. Але Савченко виявився іншим: він став членом партії, став рупором партійної організації студії, тепер він мені ненависний»⁷⁸.

До цього Зельдович («Альберт») додавав: «Розправляючись зі своїми супротивниками під гаслом українізації студії, Довженко водночас не зупиняється перед тим, щоб відштовхувати від студії всіх небажаних українців»⁷⁹.

А у лютому 1941 р. московські посланці приїхали підтримати Ігоря Савченка, а заодно і режисерів Абрама Роома⁸⁰

76 Там само, арк. 41.

77 Ігор Андрійович Савченко (1906–1950) – кінорежисер, сценарист, театральний педагог. Лауреат Сталінських премій (1942, 1949, 1952). На Київській кіностудії поставив фільми: *Вершники* (1939), *Богдан Хмельницький* (1941), *Партизани в степах України* (1942), *Третій удар* (1948), *Тарас Шевченко* (1951).

78 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 2, ч. 2, арк. 94.

79 Там само, арк. 97.

80 Абрам Матвійович Роом (1894–1976) – кінорежисер, народний артист РРФСР (1965). З 1933 до 1944 р. працював на Київській кіностудії. Поставив фільми: *Євреї на землі* (документальний, 1927), *Суворий юнак* (1936), *Ескадрилья № 5* (1939), *Вітер зі Сходу* (1941) та ін.

і Миколу Садковича⁸¹, яким Довженко нібито мав намір не давати нові постановки. Але через що?! Причиною стала розмова у ЦК КП(б)У, де Довженкові, мовляв, «дали директиву ставити фільми українською мовою і потім вже дублювати російською, брати лише українських артистів тощо»⁸². Такою була стара пісня про «насильницьку українізацію», цього разу кіносправи в УРСР.

Агент «Григорій» у червні 1941 р. після зустрічі і розмови з Олександром Довженком у Москві зазначає: «На фабриці зараз п'ять режисерів (із 18-ти), які знають українську мову та вміють нею розмовляти, а відповідно і ставити картини українською мовою»⁸³.

Цю інформацію можна знайти у агентурних донесеннях. Наприклад, у червні 1940 р. Юрій Єкельчик («Тимофеев») повідомляв:

В особистому побуті, у знайомствах, у роботі, у своїх творах – усюди є прагнення підняти національний український дух та культуру (чи не переходять тут національні прагнення у націоналістичні) і є відчуття від поведінки Довженка, що він хотів би, щоб Україна була тільки для українців. Така тенденція у ньому безперечно є⁸⁴.

А далі «Тимофеев» блискуче зробив жертвами Олександра Довженка не лише євреїв, а й росіян (прийом старий, але

81 Микола Федорович Садкович (1907–1968) – кінорежисер, драматург. У 1928–1946 рр. працював сценаристом і режисером на кіностудіях Москви, Одеси, Києва, Ташкента. Учасник нацистсько-радянської війни. У 1956–1957 рр. – міністр кінематографії, заступник міністра культури Білоруської РСР, представник Совзксспортфільма у Великій Британії. Поставив в Україні фільми: *Повідь* (1936), *Гомони, містечко* (1939), *Травнева ніч* (1940).

82 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 2, ч. 2, арк. 97.

83 Там само, арк. 190–193.

84 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 1, ч. 2, арк. 290 зв.

безвідмовний у створенні жакливого образу українського націоналізму): «Якщо, наприклад, взяти його ставлення до режисерів російських: Екка⁸⁵, Садковича, Аненського⁸⁶ та ін. і євреїв – Френкеля⁸⁷, Коломойцева⁸⁸, Лукова, воно різко негативне»⁸⁹.

У 1940–1943 рр. художнім керівником Державного управління з виробництва фільмів був Михайло Ромм. Він і єврейське середовище, яке справді серед кінематографістів було дуже потужним, цілий час висловлювали Довженкові якісь зауваження, застереження і в різний спосіб гальмували його творчі починання, а завершувалося все підозрами в українському націоналізмі.

Відзначився навіть відомий радянський поет Михайло Шейнкман, якого знали в СРСР під псевдонімом Михайло Светлов⁹⁰. Він сказав про Олександра Довженка, що він хороший художній керівник студії і режисер, але «заражений націоналізмом»⁹¹. Запитання: звідки у автора знаменитого у колишньому Радянському Союзі вірша *Гренада* право давати такі оцінки? Зрозуміло, це було образливо для митця такого рівня як Олександр Довженко та ще й з його амбіціями і високою самооцінкою.

85 Микола Володимирович Екк (1902–1976) – кінорежисер, заслужений діяч мистецтв РРФСР (1973). Працював режисером і актором в Театрі ім. Мейєрхольда, на кіностудіях Межрабпом-Русь, Межрабпомфільм (нині: Центральна кіностудія дитячих та юнацьких фільмів ім. Максима Горького), Мосфільм. Найзначніша з робіт Екка – перший звуковий фільм *Лутівка в життя* (1931).

86 Исидор Маркович Анненський (1906–1977) – кінорежисер, сценарист.

87 Лазар Самійлович Френкель (1904–1978) – кінорежисер, сценарист, актор.

88 Павло Олександрович Коломойцев (1908–1942) – кінорежисер, актор, у 1932–1935 рр. працював на Київській кіностудії режисером і сценаристом. У 1938–1941 рр. на Ленінградській кіностудії малих форм. Загинув на фронті.

89 ГДА СБУ, спр. С-386, т. 1, ч. 2, арк. 290 зв.

90 Михайло Аркадійович Светлов (справжнє прізвище: Шейнкман; 1903–1964) – поет, драматург, журналіст. Лауреат Ленінської премії (1967).

91 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 88.

Як відомо, Михайло Ромм, був творцем таких масштабних пропагандистських кінофальшивок, як фільми *Ленін у Жовтні* та *Ленін у 1918 році*. Слід підкреслити, що він, як і Олександр Довженко, свідомо творив політичні кіноміфи. І не на регіональному матеріалі, а творив образи вождів світового пролетаріату – Леніна і Сталіна.

Цікаво, що чимало схожого між ним і Довженком трапилося в процесі роботи над фільмом *Ленін у Жовтні*. У Довженка, як вже було згадано, у розпалі зйомок *Щорса* репресували одного з ключових персонажів майбутнього фільму – Івана Дубового. Довелося переробляти сценарій, з якого Дубового вилучили. Один з героїв кінорозповіді буквально миттєво перетворився на ніщо. Це вразило Довженка, боляче відбилося на його здоров'ї і настроях.

Михайло Ромм під час роботи над *Леніном у Жовтні* зіткнувся майже з такою ситуацією. У 1917 р., перед Жовтневим переворотом, в охороні Володимира Леніна на його шляху з Розливу (де більшовцький вождь переховувався від Тимчасового уряду) у Фінляндію і назад до Петрограду був фінський революціонер Ейно Рахья⁹². У 1927 р. його виключили з Компартії Фінляндії за фракційну діяльність. Рахья перебрався до Ленінграда, де спився і помер у 1936 р.

Як бути? Ігнорувати таку особу начебто неможливо, але показати її у фільмі про вождя – значить уславити її. А як можна популяризувати фракціонера-алкоголіка? І сценарій, як і у випадку з Дубовим з Довженкового *Щорса*, довелося переробляти. Так виник у фільмі Ромма такий собі вигаданий

92 Ейно Абрамович Рахья (1855–1936) – фінський революціонер-комуніст, командир загону Червоної гвардії під час громадянської війни у Фінляндії. У 1919–1931 рр. на військово-політичній роботі у Червоній армії. Один з організаторів Комуністичної партії Фінляндії.

охоронець Леніна «товариш Василь», якого переконливо зіграв актор Микола Охлопков⁹³.

На відміну від Олександра Довженка, який вимучував свого *Щорса* майже чотири роки, Михайло Ромм працював динамічніше. Зйомки фільму *Ленін у Жовтні* почалися у серпні 1937 р., а вже 6 листопада фільм побачив і схвалив Сталін. 7 листопада – на річницю Жовтневого більшовицького перевороту – відбулася офіційна прем'єра.

Кіношний Володимир Ленін, якого старанно зіграв актор Борис Щукін⁹⁴, абсолютно не був схожий на реального. На це вказували старі більшовики, а колеги Ромма, як він сам згадує, уникали оцінок фільму і взагалі не хотіли з режисером про цю його роботу розмовляти.

Мій найближчий приятель, – розповідав Михайло Ромм, – і, сказати б, соратник, один московський режисер, зізнався мені через два роки, коли вже подивився «Ленін у 1918 році»: «Міша, – сказав він, – ви зробили добру картину. Зізнаюся, „Леніна у Жовтні” я не дивився. Всі казали, що це така гидота, а не хотів вас засмучувати»⁹⁵.

Вихід фільму *Ленін у Жовтні*, крім іншого, ознаменувався конфліктом між Олександром Довженком і Михайлом Роммом. Ось як про це згадував сам Ромм:

93 Микола Павлович Охлопков (1900–1967) – актор, працював у московських театрах ім. Євгена Вахтангова та ім. Володимира Маяковського. Поставив в Україні стрічки: *Митя* (1926), *Проданий апетит* (1927).

94 Борис Васильович Щукін (1894–1939) – актор, народний артист СРСР (1936), лауреат Сталінської премії першої ступені (1941). Працював у московському театрі ім. Євгена Вахтангова. У 1939 р. ім'я Бориса Щукіна присвоїли Театральному училищу, що його створив Євген Вахтангов.

95 М. Ромм, *Устные рассказы*, Всесоюзное творческо-производственное объединение «Киноцентр», Москва 1989, с. 58.

Та, напевно, зліше за всіх і, як завжди, яскравіше за всіх з цього приводу висловився Довженко. Він сказав: «Ця картина нагадує мені концерт, в якому заспівала чудова співачка, а розкланюватися вийшов її чоловік, зубний лікар. Співачка – це Щукін, зубний лікар – це, зрозуміло, я. Так, він [тобто Довженко – Ю.Ш.], звісно, недоброю був людиною, хоча дуже талановитий. Це зауваження мене зачепило боляче, так що надовго я його запам'ятав, надовго»⁹⁶.

Однак обласканий владою Михайло Ромм не залишився перед Довженком у боргу. У 1937 р. відбулося обговорення фільму Сергія Ейзенштейна *Бежин луг*. Сценарій був написаний драматургом, колишнім чекістом Олександром Ржешевським⁹⁷, а сюжет спирався на історію хлопчика Павліка Морозова. Цей піонер уславився на увесь Радянський Союз тим, що повідомив до сільради про змову власного батька, оголошеного куркулем, з іншими ворогами колективізації. Зрештою хлопчик був вбитий власним дядьком.

Вбито зрештою було і фільм Сергія Ейзенштейна, з яким Олександр Довженко приятелював. Після перегляду чорнової версії зйомки призупинили, а у березні 1937 р. дворічну роботу над фільмом остаточно зупинили. Сергію Ейзенштейну довелося публічно каятися і навіть написати статтю *Помилка «Бежина лугу»*.

На згаданому обговоренні фільму Сергія Ейзенштейна виступав Михайло Ромм. Ось як він охарактеризував Довженка:

96 Там само.

97 Олександр Георгійович Ржешевський (1903–1967) – драматург, сценарист, актор, каскадер. У 1923–1924 рр. працював у ГПУ в Ленінграді. У 1926 р. закінчив акторське відділення інституту екранного мистецтва. За його сценаріями поставлені фільми: *Простий випадок* (1930), *Двадцять шість комісарів* (1933), *Олеко Дундич* (1956) та ін. Член Спілки письменників СРСР з 1935 р., виключений у 1953 р. Автор кількох п'єс і нереалізованих сценаріїв.

Олександр Довженко два роки тому сказав: я хотів би зробити таку картину, щоб Політбюро, подивившись її, прийняло постанову: дивилися таку-то картину Довженка, ухвалили – організувати таку-то область і зробити все за вказівками О. Довженка, за його картиною. Це його мрія. Він говорив, що я не можу йти безкінечно у хвості. У кого? У партії? Вийшло, я хочу йти попереду. Це мрія партизана, вище за те, про що мріяли люди. Він революційна людина, але він хоче, щоб Політбюро ЦК, не фашистської партії, а наше, йшло б його слідами⁹⁸.

Можна лише уявляти, що відчув Олександр Довженко, який на той момент переживав кризу через свою роботу над *Щорсом*, коли слухав ці слова (по суті публічний донос) у 1937 р. Час, коли на ворога народу можна було перетворитись буквально миттєво. Недаремно пізніше, 17 липня 1945 р., він зафіксує у щоденнику, що його Ромм ненавидить⁹⁹.

Цікаво, що пораним після роботи над *Леніним у Жовтні* був і Михайло Ромм. «Доля моя, – згадував він пізніше, – переламалася після цього, і напевно я на все життя якось втопився. Я вже не наважився б ніколи повторити такий фокус»¹⁰⁰.

10 червня 1941 р. на засіданні Комітета у справах кінематографії СРСР слухали доповідь Київської кіностудії. Тоді виступив художній керівник згаданого Комітету, тобто Михайло Ромм. Ось як передавав зміст цього виступу Абрам Канторович («Григорій»):

Сенс його промови – звернення до Довженка. Після мінімальної кількості компліментів Ромм почав обвинувачувати Довженка у «ячестві». Наводжу дослівні вислови: «Ви говорите, я вирішив робити 12 картин на рік, а треба

98 Цит. за: О. П. Довженко, *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013, с. 844.

99 Там само, с. 347.

100 М. Ромм, *Устные рассказы...*, с. 58.

казати „ми”», «Ви розглядаєте студію, як свою», «Ви відірвані від колективу» тощо.

Цей виступ викликав різку відповідь Олександра Довженка, який заявив, що Комітет перетворив Київську кіностудію на місце для неугодних режисерів. Роома з Мосфільму, Шмідтгофа¹⁰¹ з Ленфільму – до Києва, Пенцліна¹⁰² з Дитфільму. «З режисерами континентального напрямку я колективу робити не буду», – заявив Довженко, маючи на увазі під «континентами» режисерів, які приїхали з Москви¹⁰³.

Остаточно двобій Олександра Довженка і Михайла Ромма завершився під час війни, коли він і співробітники Київської кіностудії були в евакуації в Ашхабаді (Довженко і Солнцева приїхали туди з Уфи, куди спочатку потрапили з Києва). Справа в тім, що ще у 1941 р. при перших бомбардуваннях з Київської кіностудії просто втекло кілька провідних і відповідальних співробітників. Довженко, Солнцева і ще кілька близьких до них осіб підписали листа до ЦК КП(б)У про цю ситуацію. Проте нічого не сталося і втікачі успішно продовжували функціонувати тепер вже у легітимній евакуації. І помстилися, не дивлячись на обставини.

Саме у Ашхабаді 23 грудня 1941 р. тодішній директор Київської кіностудії Яків Лінійчук¹⁰⁴ своїм наказом звільнив з роботи близьких до Довженка підписантів згаданого вже листа.

101 Володимир Георгійович Шмідтгоф (справжнє прізвище: Лебедев-Шмідтгоф; 1900–1944) – кінорежисер. У 1941 р. працював на Київській кіностудії.

102 Едуард Адольфович Пенцлін (1903–1990) – кінорежисер, сценарист. У 1939 р. на Київській кіностудії поставив фільм *Винищувачі*, у 1941 р. на Одеській кіностудії – фільм *Таємничий острів*. Був репресований як етнічний німець. Повернувся до режисерської роботи після звільнення.

103 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 189.

104 Яків Лінійчук – директор Київської кіностудії, був ініціатором зняття Олександра Довженка з посади художнього керівника кіностудії.

Ми, – згадував пізніше кінорежисер Віктор Іванов¹⁰⁵, – звернулись до прокуратури. У якості свідка, який підтверджував несправедливість звільнення, був Олександр Петрович [...]. Сказав з гіркотою про час і біду, які повинні об'єднувати людей, робити їх чистішими, про час, коли повинні бути забутими всі особисті образи, які ніяк не повинні були евакуюватись сюди з України, але вони виявилися серед тих «дорогоцінностей», з якими люди не могли розлучитися і взяли їх із собою: ці «дорогоцінні образи», особисті рахунки і розрахунки. Лише в них він вбачає мотивування звільнення людей, яких він, як художній керівник, вважає корисними і необхідними, яких слід було в першу чергу використати для роботи¹⁰⁶.

Виступ Довженка вплинув: звільнених відновили, винних покарали, але найцікавіше трапилось далі:

Слідом за цим судом і виступом Олександра Петровича раптом прийшло несподіване розпорядження про те, що він звільняється з посади художнього керівника студії, а замість нього, за сумісництвом, художнім керівником Ашхабадської (Київської) кіностудії призначається М[ихайло] Ромм з резиденцією у Ташкенті, тобто один худ[ожній] кер[івник] на дві студії¹⁰⁷.

5 січня 1942 р. уповноважений Комітету у справах евакуйованих кіностудій Костянтин Полонський¹⁰⁸ у записці до шефа

105 Віктор Михайлович Іванов (1909–1981) – кінорежисер, сценарист, письменник. У 1936 р. закінчив ВДІК. Учасник нацистсько-радянської війни. З 1950 р. – режисер-постановник Київської кіностудії. Поставив фільми: *Шельменко-денщик* (1957), *Олекса Довбуш* (1960), *За двома зайцями* (1961), *Ключі від неба* (1965) та ін.

106 Цит за: *Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки*, упоряд. і коментарі В. Агеева, С. Тримбач, Комора, Київ 2014, с. 382.

107 Там само.

108 Костянтин Андрійович Полонський (1906–1985) – за фахом інженер, у кінотовиробництві потрапив з НКВД. З 1935 р. – начальник цеху звукозапису на кіностудії Мосфільм, з квітня 1938 р. – її директор. З жовтня 1940 р. – начальник Головного управління з виробництва художніх фільмів Комітету у справах кінематографії при Раді Народ-

Комітету у справах кінематографії при Раді Народних Комісарів СРСР пояснив, хто стимулював звільнення Олександра Довженка:

Нещодавно з Ашхабада повернувся Ромм, зі слів якого незадовільний стан виробництва студії в Ашхабаді – результат безперестанної склоки, що її очолює Довженко та його група. Ромм розповідає, що керівництво студії засмикане безкінечними судами і викликами до прокуратури, висунутими Лінійчуку, а тепер вже й Новицькому, обвинуваченнями у всіляких гріхах¹⁰⁹.

Ось в такий спосіб Олександра Довженка позбавили реального, а не уявного впливу на творення українського кінематографа.

Він це добре розумів, що виразно засвідчує його лист до заступника голови Ради Народних Комісарів УРСР Федора Редька після того, що трапилось. Олександр Довженко зазначає, що його звільнено за наказом тодішнього голови Комітету у справах кінематографії Івана Большакова:

Офіційно зняв тимчасово. Мотив зняття – необхідність спішно виготовити сценарій і зробити фільм про Україну у Вітчизняній війні [...]. На моє зауваження про необхідність згідно постанови ЦК КП(б)У виховувати кадри української кінематографії т[овариш] Большаков заявив мені: «Нині нам жодні українські кадри не потрібні. Нехай воюють. Зараз у нас немає України, немає ЦК та Раднаркому, і ні кадри, ні картини українською мовою нам не потрібні. Ось відберемо Київ, тоді і знову їх виховуватимете». Внаслідок цієї безграмотної злочинної заяви українська кіностудія працює по-руськи, тобто як українська перестала існувати¹¹⁰.

них Комісарів СРСР. У жовтні 1941 р. призначений уповноваженим Комітету у справах евакуйованих кіностудій. У 1945–1950 рр. – начальник Головного управління кіномеханічної промисловості Комітету у справах кінематографії (з 1946 – Міністерства кінематографії). На початку шістдесятих років – директор Театру кіноактора.

109 Цит за: *Довженко без гриму...*, с. 381.

110 Цит за: там само, с. 217.

Після цього Олександр Довженко дозволяє собі вже зовсім неполіткоректні формулювання, як сказали б тепер. Перераховуючи режисерів, які починають зйомки фільмів, він пише: «Режисера Григора¹¹¹ послано в Ташкент для написання сценарію про героїчну роль євреїв у великій сучасній війні для постановки єврейського фільму»¹¹².

14 квітня 1942 р. – новий сплеск емоцій. Олександр Довженко записує у щоденнику: «Нехай мерзота Лукови, Савченко, Бродські¹¹³ і Сироти¹¹⁴ роблять своє каїнове діло. Хай ненавидять і плямують мене. Під моїм українським дубом їдять жолуді єврейські свині і шакали»¹¹⁵.

У березні 1943 р. нарком внутрішніх справ УРСР Василь Сергієнко¹¹⁶ надіслав першому секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хру-

111 Ймовірно йдеться про Григорія Зіновйовича Гричера (Чериковера; 1883–1945) – кінорежисера і сценариста. У 1922–1923 рр. навчався на приватних курсах Бориса Чайковського. Працював в кіно, починав як сценарист на кінофабриці Держкіно, де в 1925 р. у співавторстві написав два сценарії. У 1926 р. на Одеській кінофабриці поставив фільм *Блукаючі зірки* за однойменною повістю Шолом-Алейхема, а також фільми *Крізь сльози* (1928) та *Кришталевий палац* (1934). У 1944–1945 р. працював на Ташкентській студії.

112 Цит за: *Довженко без гриму...*, с. 217.

113 Б. Бродський – тогочасний головний інженер Київської кіностудії.

114 Сирота – тодішній головний редактор Київської кіностудії.

115 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 96.

116 Василь Тимофійович Сергієнко (1903–1982) – в органах держбезпеки з 1927 р. Комісар держбезпеки 3-го рангу (1941), генерал-лейтенант (1945). У 1935–1938 рр. – оперуповноважений Секретно-політичного відділу, оперуповноважений, помічник начальника 5-го відділення 4-го відділу, т.в.о. начальника 5-го відділення 4-го відділу УГБ НКВД Харківської області, помічник начальника 8-го відділення 4-го відділу ГУГБ НКВД СРСР, т.в.о. начальника відділення 4-го відділу 1-го управління НКВД СРСР. З грудня 1938 до лютого 1941 р. – старший слідчий, помічник начальника слідчої частини НКВД СРСР, начальник Управління НКВД Львівської області і за сумісництвом – заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР. З 26 II 1941 до 29 VII 1943 р. – народний комісар внутрішніх справ УРСР, з червня 1942 по серпень 1943 р. – заступник начальника Центрального штабу партизанського руху. У 1943–1946 рр. – нар-

щову спецповідомлення про висловлювання українських письменників на адресу Натана Рибак¹¹⁷. Останній був у той час заступником відповідального секретаря Спілки радянських письменників України. Спецповідомлення починалося з цитування Олександра Довженка:

Чимало шкодять українській культурі єврейчики. Вони нас ненавиділи, ненавидять і будуть ненавидіти. Вони стараються всюди пролізти і все захопити у свої руки. Обурливим є той факт, що спілкою радянських письменників України керує партійний єврейчик Рибак. А відбувається це тому, що українські письменники бояться євреїв¹¹⁸.

Та повернімося у передвоєнний період. Інформатори НКВД також бачили в емоційних ескападах Олександра Довженка подвійне дно, спробу згуртувати націоналістичні кадри. У доповідній записці, підготовленій у лютому 1941 р. шефом НКВД УРСР Іваном Серовим на ім'я Лаврентія Берії *Про активізацію антирадянської діяльності націоналістичних елементів серед працівників фронту науки і культури на Україні*,

ком внутрішніх справ Кримської АРСР, начальник УНКВД/УМВД Кримської області. У 1946–1954 р. – на керівних посадах у системі ГУЛАГ-у СРСР. У липні 1954 р. звільнений з органів МВД СРСР за «факти дискредитації високого звання генерала», у січні 1955 р. позбавлений звання генерал-лейтенанта.

117 Натан Самійлович Рибак (1912–1978) – письменник, лауреат Сталінської премії (1950). Навчався в Київському хіміко-технологічному інституті (1929–1931). У 1932–1939 рр. – на редакційно-видавничій роботі: працював у редакціях журналів «Трактор» (Харків), «Молодой большевик» (Київ), у газеті «Комсомолец Украины» (Київ), у видавництві Радянська література (Харків). У 1940–1941 і 1947–1954 рр. – головний редактор видавництва Радянський письменник у Києві. У 1943–1946 рр. – військовий кореспондент, заступник відповідального секретаря Спілки радянських письменників України. Друкувався з 1930 р., найбільш відомий роман – *Переяславська рада* (1948, 1953).

118 Центральний державний архів громадських об'єднань України [далі: ЦДАГОУ], ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 82.

зокрема, зазначалось: «Завербований нещодавно один з близьких до Довженка осіб агент „Григорий” характеризує Довженка як націоналіста і антисеміта»¹¹⁹.

Тоді ж агент «Павленко» (Кость Герасименко) повідомляє, що Київську кіностудію Довженко «збирається очистити від євреїв, оскільки вони, мовляв, вороги українського мистецтва. У Москві він поділився зі мною своїми планами реорганізації режисерського складу студії і я побачив, що він має тенденцію зібрати на студії націоналістичні елементи»¹²⁰.

Звісно, жодних подібних «елементів» Довженко так і не зібрав (і не збирав!). Хоча слід визнати, що у своїх юдофобських висловлюваннях він часом заходив аж занадто далеко. Так, у грудні 1943 р., вже після вигнання німців з Києва, у розмові з Миколою Глущенком («Яремою», «Художником»), якому він довіряв, Олександр Довженко обговорював проблему населення столиці України, яке жило під окупацією. «Час зрозуміти, – наголошував Довженко, – що населення, яке залишилося два роки тому, на 99% було переконане, що настала нова ера і звинувачувати його у будь-чому – злочин»¹²¹.

Далі Довженко почав стверджувати, що половину київського населення буде виселено. На слова Глущенка про те, що німці винищили євреїв, реакція була такою: «Солнцева сказала: „І добре німці зробили, що позбавили країну від цієї зарази!”. На що Довженко сказав: „Євреям довіряти не можна, якби німці їх залишили нам, то ми б дочекались від них зради і пакостей”»¹²².

Своїми юдофобськими висловлюваннями Олександр Довженко викликав невдоволення у тих діячів, які шанували і підтримували його. Справа-формуляр, зокрема, містить реак-

119 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 1, арк. 8.

120 Там само, т. 2, ч. 2, арк. 27.

121 Там само, т. 3, ч. 2, арк. 2.

122 Там само.

цію художника Анатолія Петрицького¹²³. Він у розмові з агентом «Охотником» у квітні 1944 р. дуже обурювався поведінкою Довженка, називаючи його ідіотом і божевільним, який «весь час ліз на рожон і не думав про інших. Він уявив себе пророком всесильним і ні з ким не рахувався»¹²⁴.

Розмова відбувалася після того, як Олександр Довженко був підданий політичному остракізмові за свій твір *Україна в огні* (про це ще йтиметься). Проте Анатолій Петрицький згадує про зустріч із заступником завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Костянтином Литвином¹²⁵ і Миколою Бажаном. Раптом Довженко почав говорити про засилля євреїв в Україні, а далі, за свідченням Петрицького, почав обстоювати думку, що Україна повинна бути для українців, вони повинні керувати своїми справами і будувати власну культуру – «для чого тут євреї»¹²⁶.

«Тут, звісно, Довженко не був зовсім неправий, – коментував Петрицький, – занадто вже у нас було засилля євреїв, „українська“ культура за авторами була більше єврейською. Та про це можливо і потрібно говорити, але інакше»¹²⁷. А Довженко продовжив:

123 Анатолій (Анатоль) Галактіонович Петрицький (1895–1964) – живописець, художник театру і книги, народний художник СРСР (1944), лауреат Сталінської премії (1949, 1951), професор Київського художнього інституту. Автор 500 театральних робіт. Оформляв вистави в театрах Києва – в Молодому театрі, Музичній драмі, Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Шевченка, театрі опери та балету, українському драматичному театрі ім. Івана Франка та Харківському театрі опери та балету.

124 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 35 зв.

125 Костянтин Захарович Литвин (1907–1994) – державний і партійний діяч. З жовтня 1944 до 1946 р. – секретар ЦК КП(б)У з пропаганди і агітації, згодом – секретар ЦК. Пізніше був на посаді заступника Ради Міністрів УРСР, секретаря Львівського обласного комітету партії, міністра культури УРСР. У 1956–1963 був головою Президії Українського товариства дружби і культурних зв'язків з іноземними державами, а у 1963–1974 рр. – уповноваженим Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР.

126 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 35 зв.

127 Там само.

Гітлер знищує євреїв на Україні і він по-своєму робить добру справу, як по-іншому можна позбутися цього засилля [...]. Це піде на користь українській інтелігенції. І нині треба убезпечити українську інтелігенцію від цього засилля. Української інтелігенції залишилось так мало, її знищували більшовики, її знищували німці, зараз треба дати можливість почуватися вільно¹²⁸.

Після цих слів у розмові виникла дуже неприємна і незручна ситуація. Костянтин Литвин намагався зобразити слова Олександра Довженка таким собі жартом. Бажан почав спростовувати, доводячи, що Довженко кудись не туди завернув у висловлюваннях. Проте в першу чергу Бажан і Петрицький прекрасно розуміли, що про Довженкові висловлювання Литвин неодмінно повідомить куди належить.

14 серпня 1945 р. Довженко робить запис у своєму щоденнику:

Я подививсь на жахливу споруду Мосфільму, пройшовся, як по тюрмі, згадав мою Київську студію, де пройшла моя молодість, де поклав я стільки нервів, турботі клопоту і де мені отруїло життя четвертьрозрядне єврейство і вигнало мене руками земляків і пишних вождів моїх, аби поневірявся я отут і скоротив собі життя¹²⁹.

Документи зі справи-формуляра про єврейський ресентимент Олександра Довженка, як видається, вчать щонайменше двом речам. По-перше, коли ми прагнемо зрозуміти його трагедію (а Довженко, безсумнівно, трагедійний персонаж), не слід обходити те, що не працює на образ чистого генія. Інакше не можна уявити, яким насправді був Довженко. По-друге, пам'ятаймо, що Довженко ніколи не був скупий (чи стрима-

128 Там само.

129 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 357.

ний) на слова. Потрібні чи непотрібні, вони вилітали з нього, як з гармати і знаходили слухачів, а надто – інтерпретаторів з НКВД. Проте нікого з критикованих ним євреїв Олександр Довженко не відправив у газові печі, ні на кого з них не написав жодного доносу чи донесення. Натомість чимало євреїв організували стеження за ним і писали про нього у доволі печальному жанрі агентурних донесень.

Чому ж в такому разі про ці сторінки біографічних і духовних меандрів Олександра Довженка не можна говорити вголос, а не скоромовкою? Чому не дискутувати про це чесно і відкрито, пам'ятаючи слова Івана Лисяка-Рудницького про обопільні виправдані скарги?

Розділ 6

Чекісти, агенти, вожді і фільми Довженка

Талант професійно, віртуозно працює в рамках канону. Геній створює канон. Він створює власну знакову систему, він перекодує дійсність. Це все – і про Олександра Довженка також. «Очевидно, – писав він у листі до свого друга, професора Івана Соколянського¹, – мої фільми ніколи не будуть подібні до фільмів інших майстрів. Я почуваю, що дивлюся на речі по-іншому і по-іншому у собі я їх переосмислюю»².

Як вже зазначалося, після повернення з Німеччини у 1923 р., на запрошення засновника та редактора газети «Вісті ВУЦВК»

- 1 Іван Опанасович Соколянський (1889–1960) – вчений в області сурдо- і тифлопедагогіки, приятель Олександра Довженка. У 1929–1938 рр. – директор Інституту дефектології УСРР/УРСР у Харкові. У 1934 р. виключений з партії як один із «шкідників», які представляли харківську школу педології та заарештований. Вдруге заарештований у жовтні 1937 р. за звинуваченням у приналежності до антирадянської націоналістично-терористичної організації. У травні 1939 р. справу проти нього припинили, працював старшим науковим співробітником в Науково-практичному інституті спеціальних шкіл у Москві і водночас завідував школою для глухих дітей при цьому інституті. У 1947 р. за сукупністю праць присвоєно науковий ступінь кандидата педагогічних наук. У 1948 р. для Соколянського відновили звання професора, яке він отримав у 1934 р. Офіційно реабілітований у 1957 р.
- 2 Цит. за: С. Тримбач, *Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національно-часовому просторі*, Глобус-прес, Вінниця 2007, с. 225.

Василя Еллана-Блакитного, Олександр Довженко працював художником-ілюстратором газети. Він займався не лише художнім оформленням видання. Він створив цикл політичних карикатур. Тематика карикатур, вміщених під псевдонімом «Сашко», різноманітна. Вона торкалась як міжнародних політичних, так і внутрішньогосподарських, культурних і релігійних справ (Довженко тоді був атеїстом). Чимало карикатур супроводжувались віршованими рядками за підписом «Валер Проноза». За цим псевдонімом стояв Василь Еллан-Блакитний.

За три роки роботи в газеті (з серпня 1923 до червня 1926 р.), на сторінках «Вістей ВУЦВК» було надруковано понад 100 карикатур та дружніх шаржів, що їх малював Довженко на своїх сучасників. Перша карикатура, яка підписана особистим прізвищем «О. Довженко» була надрукована 26 серпня 1925 р. під назвою *Пролетарський привіт II Інтернаціоналу*, а остання – 10 червня 1926 р. Вона присвячена жертві Українським червоним хрестом 15 вагонів ячменю голодуючим Західної України – *Боротьба з голодом*³.

Вже цими політизованими карикатурами Довженко цілком однозначно демонстрував, на чиєму боці його симпатії. Своїми зображеннями він нещадно гудить Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Микиту Шаповала⁴, Симона Петлюру

3 Див. О. П. Довженко – карикатурист «Вістей ВУЦВК», «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського» [онлайн, дата доступу: 5 V 2022]: <<http://www.nbuv.gov.ua/node/787>>. Чимало з цих карикатур друкувалося у часописі «Молот», заснованому українськими емігрантами – членами Компартії США. Крім цього, карикатури Олександра Довженка з'являлися у газеті «Селянська правда», альманасі «Плуг», журналах «Всесвіт», «Безвірник» та ін.

4 Микита Юхимович Шаповал (1882–1932) – громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист. У квітні 1917 р. став одним з ініціаторів створення УПСР, а з липня 1917 р. – член її ЦК. Вхід до складу УЦР і до Малої Ради. Після проголошення УНР призначений міністром пошти і телеграфу Генерального секретаріату УНР. З листопада 1918 до січня 1919 р. очолював Український національний союз. У 1918–1919 рр. – міністр земельних справ в уряді Володимира Чехівського. З лютого 1919 р. перебував у Гали-

та багатьох інших діячів Української Народної Республіки, які перетворилися на політичних банкрутів-емігрантів.

Автори видання *Довженко-художник*, що вийшло друком у Києві у 1968 р., зазначають і те, що елементи сатиричного гротеску, характерні для графіки «Сашка» і його шаржів, впливали на перші Довженкові кінострічки. Наприклад, на *Звенигору* (1927):

Насамперед у змалюванні образу блазня й істерика Павла, в якому блискуче узагальнено все те потворне і антинародне, що було притаманне загній націоналістичній «романтиці» жовтоблакитників. Гостротою класового викриття, дошкульним сарказмом дихають епізоди з лекцією цього запроданця перед білоемігрантським кодом та кадри його боягузливого самогубства⁵.

Крім цього, у пошуках власної кіномови Олександр Довженко широко використав і накопичений ним досвід художника-живописця.

Вже у «Звенигорі», – на переконання авторів згаданого видання, – митець вражає великою живописною культурою, емоціональністю кадрів, сповненим динаміки і художньої викінченості поетичним зображенням природи [...]. Надзвичайно висока живописна культура фільмів українського митця одразу ж була помічена критикою: у стосах

чині. У 1919–1920 рр. працював секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті, пізніше жив у Празі. Очолював УПСР в еміграції. Разом із Никифором Григоріївим пропагував принцип диктатури трудових мас; рішуче засуджував діяльність закордонної делегації УПСР у Відні, яка відстоювала ідею перетворення УНР на «радянську республіку» та пошуку шляхів примирення з більшовицькою Росією. У 1921 р. виступив одним з ініціаторів організації Українського громадянського комітету (діяв до 1925). Керована Шаповалом організація спричинилася до заснування за підтримки чехословацького уряду, Української господарської академії у Подєбрадах (1933) та Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі (1923). У 1922–1928 рр. Шаповал видавав і редагував журнал «Нова Україна».

5 І. Золотоверхова, Г. Коновалов, *Довженко-художник*, Мистецтво, Київ 1968, с. 83.

вітчизняних і зарубіжних рецензій і відгуків на «Арсенал», «Землю», «Івана», «Аероград» знаходимо численні порівняння Довженкового художнього генія з найвидатнішими представниками світового образотворчого мистецтва⁶.

Якщо навіть радикально знизити аж занадто політизований і компліментарний градус наведених оцінок, їх апріорну ангажованість, то в сухому осаді все одно матимемо два висновки. Перший: своєю роботою у докінематографічний період Олександр Довженко намагався створювати певну власну знакову систему, демонструючи при цьому лояльність системі, її політико-ідеологічним цінностям. Другий висновок: Довженко вже тоді виявляв перманентний творчий неспокій, намагався віднайти той креативний простір, на якому він міг діяти за власним бажанням, творити символи, що їх не можна було розкодувати аж так легко.

У Харкові він почав долучатися до кінематографа. Зокрема, влітку 1924 р. під його орудою групою художників студії Гарт⁷ було проведено експерименти по створенню штрихових кінокартин, а досліди в лабораторії ВУФКУ дали позитивні результати⁸. Тобто саме цю роботу до певної міри можна вважати кинодебютом Довженка.

Звісно, творчі експерименти Довженка чекістів мало цікавили. Проте компромат на нього почав активніше накопичуватись після його переїзду до Одеси.

6 Там само, с. 83–85.

7 Гарт – літературна організація, заснована в січні 1923 р., яку очолив Блакитний. Об'єднувала в своїх лавах «пролетарських письменників» (Василь Еллан-Блакитний, Дмитро Бузько, Олександр Довженко, Олесь Досвітній, Майк Йогансен, Іван Кириленко, Володимир Коряк, Валер'ян Поліщук, Іван Сенченко, Володимир Сосюра, Павло Тичина, Микола Хвильовий та ін.). Довкола Хвильового гуртувалася група Урбіно, яка в 1924 р. видала альманах «Квартали». Це викликало розходження між Блакитним і Хвильовим.

8 Див. *Перше десятиліття кінематографічної творчості Олександра Довженка*, упор. і коментарі В. Н. Миславський, Дім Реклами, Харків 2019, с. 488.

У червні 1926 р., – писав пізніше Довженко, – я пішов зі своєї квартири, щоб більше ніколи не повертатися до неї. Разом з речами я залишив у ній свій живописний інвентар. Я вступив у Одесі на кінофабрику. Кіно, думав я тоді, – ось єдине нове мистецтво, яке дає найбагатші можливості для творчості в нашій Радянській країні. Я помилився тоді у своїй оцінці живопису, але не помилився у ролі та можливостях нашої кінематографії. Після місячного перебування на фабриці я почав знімати свій перший фільм «Сумка дипкур'єра» [...]»⁹.

Довженка підтримав тодішній директор Одеської кінофабрики Павло Нечес¹⁰. Не дивлячись на несхвальні відгуки на фільм *Ягідка кохання*, поставлений Довженком у 1926 р., він довірив йому працювати над *Сумкою дипкур'єра*, попередивши у присутності всієї знімальної групи: «Сашко! Тебе треба б було вигнати з кінофабрики. Сценарії ти писати не вмієш не берись за цю справу. Йду на останню спробу [...]. Зробиш фільм – твоє щастя. Не зможеш – вижену»¹¹.

Спроба вдалася і наступним фільмом стала *Звенигора*. Як писав сам Довженко, «„Звенигора” з її стильовим різноб'єм була для мене преїскурантом моїх можливостей»¹².

9 Российский государственный архив литературы и искусства [далі: РГАЛИ], ф. 2081, т. 1, ед. хр. 350: Довженко Александр Петрович. Краткая автобиография (отрывок). Документ люб'язно наданий мені професором Університету Алабами (США) Джорджем Лібером.

10 Павло Федорович Нечес (Нечеса, псевд. Миргородський; 1891–1969) – організатор кіновиробництва. У 1922–1923 рр. – заступник директора Ялтинської кінофабрики ВУФКУ. З осені 1923 р. – заступник директора Одеської кінофабрики ВУФКУ, згодом – завідувач Одеського кінопрокату, член правління ВУФКУ. З листопада 1925 по 1929 р. – директор Одеської кінофабрики ВУФКУ. У 1930–1933 рр. навчався в київському Політехнічному інституті. З травня 1929 по серпень 1936 р. – директор Київської кінофабрики ВУФКУ (потім: Українфільм). Заарештований у 1937 р. і запроторений до таборів. У 1954 р. повернувся на Київську кіностудію після реабілітації.

11 Цит. за: А. Марьямов, *Довженко*, Молодая гвардия, Москва 1968, с. 91.

12 РГАЛИ, ф. 2081, т. 1, ед. хр. 350: Довженко Александр Петрович. Краткая автобиография (отрывок).

Звенигора (1927)

З осені 1927 р. почалися громадські перегляди *Звенигори*, прем'єра відбулася у Києві 13 квітня 1928 р. Сюжет фільму охоплює дві тисячі років і розповідає про важливі етапи історії України. Цей фільм закріпив за Олександром Довженком репутацію провідного українського кінорежисера за використання нових прийомів монтажу, кадрування та символізм.

Особисто я, – писав Юрій Шевельов (Шерех)¹³, який подивився фільм ще студентом у Харкові, – сприйняв «Звенигору» як заявку на видатного майстра, хоч я не думаю, що тоді розумів історіософію цього фільму [...]. З Довженком українське кіно стало мистецтвом, хоч і частково викривленим політичним пристосуванством чи диктатом¹⁴.

Сценарій *Звенигори* написали письменник Майк Йогансен¹⁵ та Юрко Юртик (за цим псевдонімом ховався вже згаданий раніше колишній генерал-хорунжий армії УНР Юрій Тютюнник, який вимушено перейшов на бік більшовиків).

13 Юрій Володимирович Шевельов (Шерех; 1908–2002) – славіст-мовознавець, історик української літератури, професор Гарвардського і Колумбійського університетів. Автор фундаментальної праці *Історична фонологія української мови, дослідження Українська мова в першій половині двадцятого століття* та ін.

14 Ю. В. Шевельов, *Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади*, [т.] 1: *В Україні*, Видавець Олександр Савчук, Харків 2017, с. 238–239.

15 Майк (Михайло) Гервасійович Йогансен (1896–1937) – український поет, прозаїк, перекладач, сценарист. Один із засновників ВАПЛІТЕ. Найвідоміші твори: *Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших* (1925), *Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Альчести у Слобожанську Швейцарію* (1930), *Життя Гая Сергійовича Шайби* (1931) та ін. Ініціював видання «Літературного ярмарку» та «Універсального журналу». Заарештований 18 VIII 1937 р. за фальшивими обвинуваченнями, на допитах не приховував своїх антипатій до панівного ладу. Розстріляний 27 X 1937 р. в Києві.

Проте Олександр Довженко переробив сценарій¹⁶, в наслідок чого Йогансен зняв своє ім'я (хоча у рецензіях того часу зазвичай сценаристами називали Юртика і Йогансена). Успіх *Звенигори* за кордоном (у 1928 р. фільм демонстрували на спеціальних переглядах у Парижі та Празі) приніс Довженкові світове визнання. У Радянському Союзі нефахівцями це кіно було сприйняте досить прохолодно, бо широка публіка не завжди розуміла символізм і композицію фільму. Сам Олександр Довженко визнавав:

Громадськість (мистецька) прийняла фільм з захопленням, народ його не сприйняв зовсім, як фільм незрозумілий і надто складний для сприйняття, проте я ходив гордий і навіть, пам'ятаю, хвалився тим, що я не популяризатор, а щось немовби професор вищої математики. Я ніби забув, для чого я прийшов у кіно [...]. Картину я не зробив, а проспівав, як птах¹⁷.

23 грудня 1927 р. у Москві у Дзеркальному залі театру Ермітаж під час громадського перегляду *Звенигори* відбулася перша зустріч і знайомство Сергія Ейзенштейна і Всеволода Пудовкіна¹⁸ з Олександром Довженком. «Перед нами, – згадував згодом Ейзенштейн, – стояла справжня людина. Справжній

16 Олександр Довженко написав про це так: «В сценарії було багато чортівиння і явно націоналістичних тенденцій. Тому я переробив його процентів на дев'яносто». Цит. за: *Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки*, упоряд. і коментарі В. Агеєва, С. Тримбач, Комора, Київ 2014, с. 424. Довженко не пояснював, в чому саме чортівиння і націоналістичні тенденції, натомість переконував, що прагнув показати «переможний шлях нашої великої революції». Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки життя і творчості О. П. Довженка*, Дніпро, Київ 1975, с. 48.

17 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 425.

18 Всеволод Іларіонович Пудовкін (1893–1953) – кінорежисер, теоретик кіно. Лауреат Сталінської премії (1941, 1947, 1951). Автор сценарію української стрічки *Слюсар і канцлер* (1923). Поставив фільми: *Мати* (1926), *Кінець Санкт-Петербурга* (1927), *Мінін і Пожарський* (1939), *Суворов* (1940), *Адмірал Нахімов* (1946) та ін.

новий зрілий майстер кіно. Справжній самостійний напрямок у радянській кінематографії»¹⁹.

Натомість для чекістів, які знали про минуле і накопичували компромат на Довженка, радянським кінематографістом він не був. Саме у 1928 р. з'явилося повідомлення секретного співробітника під криптонімом «Пора», в якому, крім іншого, зазначалося, що Довженко «відомий з газет у постановці кінофільми „Звенигора”»²⁰.

В інших документах справи-формуляра жодних докладних інформацій про Довженкову Звенигору немає. Це зовсім не означає, що про цей фільм чекісти не знали або забули. Важливою була, наприклад, думка «Стріли», одного з найкваліфікованіших агентів. Він у своєму донесенні від 3 липня 1940 р. зауважив, що саме Звенигора відіграла фатальну роль у взаєминах Довженка і майбутніх представників Розстріляного Відродження на чолі з Миколою Хвильовим.

Йшлося про участь Олександра Довженка у Вільній академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка постала на місці літературної організації Гарт. Довженко, хоча й визнавав, що письменником не був, входив до академії також. Проте у автобіографії 1939 р. висловився про керівників згаданих організацій вкрай критично, підкреслюючи їхню «провінційність, некультурність та вузькість»²¹. Звісно, це була, делікатно кажучи, неточна, упереджена (або ж кон'юнктурна) оцінка.

«Стріла» переконував, що розрив Довженка з ВАПЛІТЕ та групою Хвильового, визначила Звенигора, оскільки в ній

19 Цит. за: *Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка*, упоряд. Ю. І. Солнцева, Дніпро, Київ 1973, с. 42.

20 Тоді ще слово *фільм* вимовлявся як *фільма*. Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві [далі: ГДА СБУ], спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 1.

21 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 422.

Довженко висміював український націоналізм та націоналістів. «ВАПЛІВЦІ» говорили про «орієнтацію Довженка на Москву», про те, що він «продався» та інше. Довженко у відповідь на це виступав і лаявся, заявляючи, що він справді орієнтується на Москву як столицю світового пролетаріату та колыску Жовтневої революції, і називав групу Хвильового «хуторянами» та «кооператорами». Після чого про Довженка стали говорити, що він «робить кар'єру» [...]. Історія з Довженком і зробила фактично ідейний розкол «ВАПЛІТЕ» [...]. До історії з «Звенигорою» взагалі всі широкі кола націоналістів безперечно розраховували на Довженка. Після «Звенигори» – намагалися його цькувати [...]»²².

Не зовсім зрозуміло, про які широкі кола націоналістів йдеться. Цілком ймовірно автор донесення мав на увазі тих представників української інтелігенції, яких позначають як національно свідомих українців. Це їх Олександр Довженко у листі до свого асистента Лазаря Бодика назве «нерозумними інтелігентами» і зізнається, що саме вони «викликають у мене ще більшу громадську лють і огиду до прихвоснів історії [...]»²³.

Проте критикувала фільм не лише українська інтелігенція. Таку критику містили і офіційні видання. Ось як рефлексував на одну з таких критичних рецензій у газеті «Харківський пролетарій» Олександр Копиленко²⁴:

22 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 300–301.

23 Цит. за: І. Кошелівець, *Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка*, [в:] *Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії. Збірник матеріалів*, ВМА «Терен», Луцьк 2005, с. 82.

24 Олександр Іванович Копиленко (1900–1958) – письменник, педагог, критик. Служив в Армії УНР. Член літературних об'єднань: Плуг, Гарт, ВАПЛІТЕ, Пролітфронт. Виконував обов'язки редактора журналу «Всесвіт», входив до складу редколегії журналу «Соціалістична борозна», співробітничав у товаристві кінорежисерів, літераторів та сценаристів, яке скорочено називалось Кореліс. В 1929 р. – разом з Петром Панчем, Юрієм Яновським, Остапом Вишнею, Юрієм Смоличем та Олександром Донченком підписує лист-звернення до радянського уряду і всього українського народу з вимогою покарати ворогів.

Не в порівнянні лише з сучасною кінопродукцією заслуговує на велику увагу картина «Звенигора». Ця картина має свою певну абсолютну цінність як справжній революційний радянський талановитий мистецький твір. Але не кожен зразу зуміє оцінити справжнє мистецтво. Може саме тому й один з рецензентів (газети «Харківський пролетарій») встиг зразу після громадського перегляду картини вилаяти фільм і враз довести, що в його особі редакція має не дуже корисне культурне знаряддя. Більшість наших чи кіно, чи театральних рецензентів звикли підходити до своєї роботи поверхово і писати в такому стилі що: «не можна не визнати, але не можна і не сказати». Щоб разом і вжалити, і меду дати. В такому стилі написано рецензію і на «Звенигору». Та справа не в тім, що фільм вилаяв рецензент «Харківського пролетарія». На своє щастя, він вилаяв фільм за те, що його треба хвалити. Тому і написав дурниці²⁵.

Реакція Довженка на все це була емблематичною для його характеру і темпераменту: «Суперечки, критика, доброзичливість і ненависть породили в мене ідею нового фільму [...]»²⁶. Як можна здогадуватись, ішлося про фільм *Арсенал*, в якому ушлявлювалося вже згадане раніше повстання арсенальців у 1918 р. і ганьбилися адепти Української Центральної Ради, які це повстання придушили.

Арсенал

«Картина „Звенигора“ для поціновувача, але не для глядача»²⁷ – так казали у харківському відділенні ВУФКУ при обговоренні фільму. Не все просто було і з *Арсеналом*. Це визнавав сам Олександр Довженко:

25 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 99–100.

26 Цит. за: І. Кошелівець, *Про затемнені місця...*, с. 82.

27 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 161.

Результати появи «Арсеналу» були для мене якщо й не несподіваними, то все ж тяжкими. Фільм був прийнятий і народом, і партією. Його не прийняла письменницька громадськість і, треба думати, найвище українське керівництво. «За зраду неньці-Україні», за «наругу української нації, інтелігенції», за зображення українських націоналістів у вигляді провінційних нікчем і авантюристів тощо фільм був облаяний ними у пресі, я був упродовж кількох років бойкотований, і керівництво почало ставитися до мене довгий час з незрозумілою мені прохолодною стриманістю. У кожному разі, письменницька делегація, яка їздила до Москви з протестом і вимогою зняття фільму з екрана, керівництвом критикована не була²⁸.

Почнемо зі «зради неньці-Україні». Цілком ймовірно, що Довженкові, можливо, хтось дорікав в таких категоріях, але не письменники, про яких він говорить. Щоб переконатись у цьому, достатньо продивитись рецензії, що їх друкували українські письменники.

Один з ключових аргументів критики висловив Іван Дніпровський²⁹: «Надзвичайно складні історичні події, з яких взято „Арсенал”, спрощено до карикатури, що дає невірне вражіння про ворожі сили, поборені пролетаріатом, а значить і про силу переможця»³⁰.

«Фальшивий Арсенал» – так назвав свій відгук Валер'ян Поліщук³¹. Він писав:

28 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 426.

29 Іван Данилович Дніпровський (справжнє прізвище: Шевченко; 1895–1934) – письменник, перекладач, драматург. Автор п'єс *Любов і дим* (1925), *Яблуневий полон* (1928), повісті *Яхта «Софія»* (1930) та ін. Був членом Гарту і ВАПЛІТЕ.

30 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 196.

31 Валер'ян Львович Поліщук (1897–1937) – поет, прозаїк і літературний критик. З 1919 р. – член УПСР. Заарештований у листопаді 1934 р., засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, покарання відбував на Соловецьких островах, розстріляний у 1937 р.

В «Арсеналі» подано лише карикатурні одиночки, якихось учительок, гімназистів, кількох куркуликів, дурних, як буряк у телескопі, чудачка-професора й акторів у романтично-бутафорських костюмах і ще дещо. Це так карикатурно й несолідно подані сили Центральнорадського фронту. По-перше, це не зовсім вірно. У національному русі Центральної Ради брали участь солідніші сили, інакше ці чудачки не могли б узяти й розбити героїв-арсенальців, інакше робітництво Арсеналу треба було б вважати за цілковитих шлапаків, що попалися до рук цих чудачків-націоналістів. Це ж наклеп на робітництво, що викриває фальш фільму. Не можна ворога робити дрібного карикатурою, з якою в героїчній жертвовності борються, розкриваючи груд – стріляй! – робітники і чомусь не перемагають [...] якийсь плакат, де з одного боку карикатурні постаті, а з другого – герої-великомученики³².

Отже, наведені письменницькі претензії до Довженка полягали у тому, що він зробив ворогів більшовиків примітивнішими і дурнішими, ніж вони були насправді. Письменники зовсім не дорікали йому «зрадою неньці-Україні».

Прецікаву реакцію на зображених у *Арсеналі* персонажів-прихильників УНР, можна знайти у справі-формулярі на Миколу Бажана. Тут у розлогодному донесенні (що, без сумніву, належить перу якогось українського літератора), датованому початком 1932 р., міститься докладний аналіз творчості Бажана і згадується його ставлення до творчості Довженка. Ось яку оцінку, зокрема, висловлено щодо *Арсеналу*:

Іронізуючи з українських національних людців, Довженко ставиться до них з огидою й презирством не тому, що це був класово контрреволюційний табір в революції 17 року на Україні («Арсенал»), а тому, що ці людці, будучи представниками української нації, не здібні були на творчі

32 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 199.

акції участі в класовій боротьбі, а сиділи в своїх «тихеньких кімнатах» і як національні обивателі молились до каганців з лампадною оливою³³.

Тепер щодо невдоволення і претензій українського керівництва, про які писав Довженко. Навряд чи вони в той час мали місце, адже у Москві Арсенал сприйняли позитивно. А головне про нього схвально відгукнувся особисто Сталін після того, як у листопаді 1928 р. фільм показали учасникам Пленуму ЦК ВКП(б). Ігор Белза («Чорний»), про якого ми вже згадували і який писав музику до *Арсеналу*, наводив такі слова Сталіна про фільм: «Справжня революційна романтика»³⁴. До того ж ВУФКУ отримало подяку від ЦК ВКП(б) за Довженків фільм. У кожному разі справа-формуляр не дає підстави вважати про якісь виразні критичні настрої керівників УСРР щодо Довженка. Понад те, у червні 1929 р. він, на запрошення німецької фірми Прометеус, перебував у Берліні, де брав участь у ремонті *Звенигори* і *Арсеналу*³⁵. Мине зовсім небагато часу і питання про виїзд Довженка за кордон вирішуватиметься не так просто (про це ще йтиметься).

Я спробував співставити відгуки на *Арсенал*, написані у 1928–1929 рр., із відгуками тих глядачів, які дивилися цей фільм у 2021 р. Ось як відгукуються сучасні глядачі: «Цікавий фільм. Сама тема не дуже цікава (себе маю на увазі); але при цьому практично всі особи та багато планів дуже виразні. Тобто з погляду **ЩО** – кіно на любителя; а ось що стосується **ЯК** – тут високий пілотаж»³⁶. І ще один відгук: «„Арт-хаус, арт-хаус“ [...]. Ось де він – справжній

33 ГДА СБУ, спр. С-997, т. 1, ч. 2, арк. 125.

34 Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 59.

35 Див. там само, с. 65.

36 *Арсенал*, «RU Tracker» [онлайн, дата доступу: 6 V 2022]: <<https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=5492242>>.

арт-хаус! Я навіть не очікувала, що можу так вразитись і отримати таке задоволення від німого 80-річного фільму. Саме майстерно знятий фільм, на віки»³⁷. Тут важливе підкреслення високої якості новаторської форми Довженкової кінопродукції. Тобто зміст, політичне начиння відсувається на другий план чи взагалі на маргінеси. Звісно, за життя Довженка пильнували і за змістом, і за формою.

Тепер варто повернутися до твердження Олександра Довженка про те, що якісь українські письменники їздили до Москви з протестом і вимогою зняття фільму *Арсенал* з екрана. У справі-формулярі відсутні свідчення про це, хоча вони ніби мали б бути. Втім, тут відсутня й не менш важлива інформація про те, як Довженко вперше побачив Сталіна, що якраз пов'язано з письменниками. Сталося це під час візиту української письменницької делегації на чолі з Іваном Куликом³⁸ до Москви. Близько 40 літераторів з УСРР, а з-поміж них Микола Хвильовий, Микола Куліш³⁹, Микола Бажан, Борис Антоненко-

37 Там само.

38 Іван Юліанович Кулик (справжнє ім'я: Ізраїль Юделевич Кулик; 1897–1937) – письменник, радянський політичний діяч. З 1914 р. з родиною в еміграції у США. Член РСДРП(б) з 1914 р. 1917 р. повернувся в Україну, у грудні 1917 р. – член першого уряду Радянської України (народний секретар закордонних справ). У 1918 р. – один із співорганізаторів Українського червоного козацтва (разом із Віталієм Примаковим), керуючий справами Раднаркому УСРР. У 1924–1926 роках – консул СРСР у Канаді. Один із керівників Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), у 1934–1937 рр. – перший голова Спілки радянських письменників України, у 1935–1937 рр. – директор Партвидаву КП(б)У, член ЦК КП(б)У. Заарештований 27 VII 1937 р., розстріляний 10 жовтня того самого року.

39 Микола Гурович Куліш (1892–1937) – драматург, автор п'єс: *97* (1924), *Комуна в степах* (1925), *Хулій Хурина* (1925), *Народний Малахій* (1927), *Мина Мазайло* (1929), *Патетична соната* (1931), *Маклена Граса* (1933) та ін. Президент ВАПЛІТЕ після Михайла Ялового. У п'єсі *Патетична соната* створив образ української націоналістки Марини Ступай – літературного двійника Аглаї із забороненого роману Миколи Хвильового *Вальдшнепи*. Репресований за фальшивими обвинуваченнями, розстріляний 3 XI 1937 р.

-Давидович, Валер'ян Поліщук, Володимир Сосюра⁴⁰, Олександр Довженко, 12 лютого 1929 р. у приміщенні ЦК ВКП(б) на Старій площі зустрілись із генеральним секретарем⁴¹. Головував Лазар Каганович, який виступав на початку українською мовою.

На той момент Олександр Довженко, зрозуміло, не уявляв, що із Сталіним йому ще неодноразово доведеться зустрітись. Не міг передбачати і того, що у березні 1946 р. у розмові з агентом «Могилевським» зізнається: «Я хоч і боюсь його, але, хто ж, як не я, може по-справжньому уявити, що за велика людина Сталін!»⁴².

Земля

По карт[ині] «Земля» не встигли в експедиції зняти фруктовий садок, на тлі якого вмирає дід актора (центральна фігура фільму). Після приїзду до Києва Довженко вирішив, що роль діда найкраще і лише дасть актор Надемський⁴³,

40 Володимир Миколайович Сосюра (1898–1965) – український поет, автор понад 40 збірок поетичних творів. У 1917–1920 рр. воював спочатку на боці УНР, пізніше – у Червоній армії. У двадцятих роках в різний час був членом ряду літературних об'єднань: Плуг, Гарт, ВАПЛІТЕ, ВУСПП. У 1927 р. на замовлення ЦК КП(б)У написав пропагандистську *Відповідь* на вірш Євгена Маланюка *Послання* (1926).

41 Докладніше про цю зустріч див.: Ю. Шаповал, «Они чувствуют себя, как гости...» *Над сторінками стенограми зустрічі Сталіна з українськими письменниками 12 лютого 1929 року*, «Літературна Україна», 12 X 1995, 19 X 1995; його ж, *Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії*, Генеза, Київ 2001.

42 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 78.

43 Микола Захарович Надемський (1892–1937) – актор театру і кіно, театральний режисер. З 1906 р. навчався у Київському художньому училищі, згодом у театральній студії ім. Марії Савиної у Москві. Як театральний актор та режисер брав участь у гастролях у Стокгольмі та Гельсінґфорсі з трупю Шуміхіна. З 1920 р. – актор Києво-Печерського робітничого театру, пересувного театру Цукортрест, з 1921 р. – актор театру ім. Лесі Українки в Києві. У 1922–1926 рр. – актор і режисер низки експериментальних театрів України. У 1923–1925 рр. працював у Харківському театрі ім. Івана Франка. З 1926 р. – на Одеській та Київській кінофабриках. У 1937 р. заарештований за фальшивими обвинуваченнями і у грудні того самого року розстріляний.

який грав діда в карт[инах] «ПКП»⁴⁴ та «Звенигора». Але оскільки Надемський був у відлучці в Середній Азії, то вирішили будівництво декорації садка відкласти до його приїзду, а поки що знімати інше. Нарешті збудували садок, приїхав Надемський, купили 40 кавунів, 20 пудів яблук по 6,50 [рубля] пуд. Зробили пробну зйомку і, подивившись цю плівку, вирішили, що садок знімати неможливо. Він неприродний, збляклий, рідкий і помітно штучний через те, що пізня осінь і вже немає густої зелені. І вирішили поїхати в теплий край т[обто] в Сухумі, в складі режисера, помічника, асистента адміністратора, оператора, помічника оператора, примера і три актори. Вважаю, що якби Довженко відмовився від думки зайняти в ролі діда лише Надемського, він з успіхом міг би відзняти садок чи в експедиції, чи в Києві, десь на натурі без витрат на декорацію та фрукту. Він повинен був відмовитися від цієї думки ще тому, що повинен був знати, що на початку листопада робити штучний садок на літо смішно та злочинно. Винен у цій справі художній відділ, який повинен був швидше, ніж Довженко, про це подумати.

Фрукта обійшлася в 150 руб[лів], а декорація понад 1000 (тисяча) рублів⁴⁵.

Ось таким було одне з перших агентурних донесень про фільм *Земля*. Належало воно агенту з криптонімом «Кашолін», який – і це можна зрозуміти – працював на Київській кінофабриці. Спочатку насправду йшлося про «економічну контрре-

44 *ПКП (Пілсудський купив Петлюру)* – фільм режисерів Георгія Стабового і Акселя Лундіна 1926 р. Ідея фільму належала чекістам, начальнику Київської губернської ЧК Якову Ліфшицю. Юрій Тютюнник зіграв у ньому сам себе. Спочатку у фільмі знімався і Григорій Котовський, який також грав сам себе, але у період зйомок його було вбито і цю роль виконав актор. Симона Петлюру, якого також зображували у фільмі, було вбито у Парижі саме цього року. Докладніше див. Я. Файзулін, *Документи з архівів КГБ розкривають закардрові таємниці фільму-агітки «П. К. П.» – «Пілсудський купив Петлюру»*, «Український інститут національної пам'яті» [онлайн, дата доступу: 6 V 2022]: <<https://old.uinp.gov.ua/publication/dokumenty-z-arkhiviv-kgb-rozkrivayut-zakadrovitayemnitse-filmu-agitki-pkp-pilsudskii-kup>>.

45 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 14–14 зв.

волюцію», про фінансові перевитрати, про вимоги Довженка при складанні кошторису, про те, що «він ніколи не хоче поступитися дирекції в асигнуванні тієї чи іншої суми на якусь особливу зйомку»⁴⁶. 16 листопада 1929 р. агент «Свій» повідомляв, що кінофабрика на експедиції до Сухумі втратила 7000 рублів, але «дирекція з відчуття незручності цю цифру дуже зменшує і всю цю справу намагається замазати»⁴⁷.

Так розпочиналася історія з *Землею*, яку 1930 р. буде визнано найкращим іноземним фільмом Національною радою кінокритиків США. У 1958 р. на Всесвітній виставці в Брюсселі за результатами опитування 117 критиків і кінознавців з 26 країн світу міжнародне журі включить фільм до списку 12 найкращих фільмів усіх часів. 8 грудня 2015 р. *Земля* увійде до списку світових шедеврів світового кінематографа, складеного ЮНЕСКО.

Цей фільм Олександр Довженко знімав у липні-листопаді 1929 р. У лютому наступного року комісія правління ВУФКУ прийняла фільм, визнавши, що *Земля* відповідає за своєю ідеологічною орієнтацією лінії партії та заходам, вжитим для земельної реорганізації у сільському господарстві⁴⁸.

На екрани *Земля* вийшла 8 квітня 1930 р. Вийшла після офіційно рекомендованих купюр та 32 офіційних та приватних показів у Харкові, Києві, Москві, Ленінграді. Сам Довженко писав, що задумав цей фільм, «як твір, що провіщав початок нового життя на селі. Але знищення куркульства як класу і колективізація – події виняткової політичної ваги, що сталися, коли фільм був вже готовий, перед самим його показом, – зробили мій голос надто слабким і недостатнім. На Україні в ЦК мені було заявлено, що я своєю роботою і поведінкою у Москві

46 Там само, арк. 13.

47 Там само, арк. 16.

48 Див. М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 72–73.

осоромив українську культуру, і мене закликали до порядку. Від мене вимагали каяття [...]»⁴⁹.

З ким саме у ЦК КП(б)У розмовляв Олександр Довженко і хто йому дорікав, залишається таємницею дотепер. Одначе наслідок цієї зустрічі був: Землю почали критикувати, на адресу Довженка полетіли обвинувачення у нехтуванні висвітленням класової боротьби, пантеїзмі та біологізмі, у захисті куркулів та оспівуванні журби за минулим.

Ось що писав, зокрема, 29 березня 1930 р. у газеті «Правда» (центральному партійному друкованому органі!) Павло Бляхін⁵⁰:

І на початку і наприкінці Довженко малює [...] село надзвичайно хлібородним, пишним, потопаючим у садах, нивах та баштанах. Це село повне чисто української лірики, повне здорової плотської любові, чудових і щасливих дітей, які обіцяють продовжувати у віки прекрасне покоління. У результаті стає зовсім не зрозумілим, через що люди «б'ються» між собою? Після перегляду фільму «Земля» можна зробити лише один і далеко не марксистський висновок: сама природа створила людей різними – одних добрими (це комуністи, середняки та бідняки), а інших злими (це куркулі). Біда Довженка полягає в тому, що він втратив відчуття міри і, давши волю своєму здоровому, жадібному для біологічного таланту, ґрунтовно вихолостив класовий зміст фільми, змінив її політичну установку. У цьому напрямі йому, поза сумнівом, сильно «допоміг» оператор Демуцький⁵¹, який саме такі

49 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 426.

50 Павло Андрійович Бляхін (1886–1961) – партійний і державний діяч, письменник, сценарист, автор повісті *Червоні дияволята* (1923–1926). У 1926–1927 рр. працював заступником завідувача відділу друку ЦК ВКП(б), членом колегії Головліту від відділу друку ЦК ВКП(б). У 1927–1928 рр. – член правління Совкіно, у 1928–1934 рр. – заступник голови Главреперткому.

51 Данило Порфірович Демуцький (1893–1954) – кінооператор, основоположник школи українського операторського кіномистецтва. Заслужений діяч мистецтв УРСР (1954). У Києві разом з Довженком зняв фільми: *Арсенал* (1929), *Земля* (1930), *Іван* (1932). У 1932 р. (під час зйомок *Івана*) був вперше заарештований. У жовтні 1934 р. заарештований вдру-

шматки знімав з особливим смаком, посилюючи біологічний сектор картини. Фільма «Земля» розрахована не на робітничо-селянського масового глядача, а на кваліфікованих одинаків⁵².

Особливого резонансу набув віршований відгук Дем'яна Бедного⁵³, надрукований у газеті «Известия» 4 квітня 1930 р. під назвою *Філософи*. Ось як починалася ця цілком хамська за тональністю рецензія тоді ще обласканого владою Бедного:

Новоявленной кинокартины «Земля». Вуаля!
Киноспецы в Москве нынче «Землю» показывают.
Бестолковым зрителям словесно досказывают
То, что последними «не понимается»,
ими «неправильно воспринимается»⁵⁴.

А далі Бедний прямо переходив до прямих політичних обвинувачень (та ще й яких!):

ге. Після звільнення у квітні 1935 р. був змушений виїхати до Узбекистану. У січні 1938 р. – новий арешт, ув'язнення, яке закінчилось звільненням у червні 1939 р. У 1935–1937 і 1941–1948 р. був оператором Ташкентської студії кінохроніки і художніх фільмів. Лауреат Сталінської премії (1952).

52 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 306.

53 Дем'ян Бедний (справжнє ім'я: Юхим Олексійович Придворов; 1883–1945) – письменник, поет, публіцист і громадський діяч, родом з Херсонської губернії. Освіту здобув у Київській військово-фельдшерській школі, навчався також на історико-філософському факультеті Петербурзького університету. Друкувався з 1899 р., а в 1912 став більшовиком. Співпрацював у газеті «Правда». Писав сатиричні вірші та байки, підписуючи їх: «Дем'ян Бедний, мужик вредний». Це була вбрана у віршовану форму злободенна публіцистика з хвацько заримованою партійною агітацією і пропагандою. Багато рис Бедного використав Михайло Булгаков для створення образу критика Берліоза в романі *Майстер і Маргарита*. У 1930 р. (в той рік, коли він громив Довженка) Сталін розкритикував Бедного, звинувативши його в наклепі на російський народ. Але тоді критика була закритою, на публіку не вийшла. У 1936 р., після появи опери-фарсу *Богатирі* на лібрето Бедного, вона стала публічною. Бедного виключили з партії, із Спілки письменників у 1938 р. У роки війни друкувався, але під псевдонімом Д. Боевой.

54 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 309.

«Земля» кулацкая кинокартина.
На ней показана нам Украина,
Кулацки-румяная,
Сытая, пьяная,
Дебелая, прочная,
Нарядная, сочная.
Буйной плотью бунтующая,
Сладострастно – «жартующая»,
Ненатуральная,
Сплошь театральная,
С опереточно-пошлым душком,
С гопаком,
С любовными парами,
С шаблонными аксессуарами.
Вековой уклад, старина –
Вот ее подоплека.
Трактор в ней – новизна –
Как у дядьки у киевского бузина:
Сбоку-припёка.
А вернее: ПРИЕМ МАСТЕРСТВА
ДЛЯ МАСКИРОВКИ ЕЕ СУЩЕСТВА,
Советской цензуре подачка..
Грязный трактор тут выдумка.
Так. Привходящая.
А жизнь настоящая,
Жизнь вечная – вот:
Беременной бабы живот,
Поле ржаное,
яблоко наливное,
Подсолнух, арбуз на бахче..
А не трактор в горячей моче!
Ведь поле-то, поле – кулацкое! Чье же?
и кулацкое яблочко тоже!
и арбуз на бахче на кулацкой, конечно!
и вот это все – вечно! Да, вечно!..
НА КАРТИНЕ НЕ ВИДНО ГРЯДУЩЕЙ РАСПЛАТЫ.
Ниоткуда в картине она не сквозит.
КУЛАКУ НИКАКАЯ БЕДА НЕ ГРОЗИТ.
Что ж увидит в картине бесхитростный зритель
Сквозь «навод», сквозь искусный, сверкающий лак?

ЧТО ОДИН ТОЛЬКО ЕСТЬ НА ЗЕМЛЕ ПОБЕДИТЕЛЬ
И ЭТО КУЛАК!..⁵⁵

Ще далі Бедний бере собі у партнери не кого-небудь, а самого
Володимира Леніна:

На ленинские слова:
«из всех искусств для нас
важнейшим является кино»
и главного в этих словах не заметили,
Основного не сметили:
Не важнейшее само по себе,
А ДЛЯ НАС, в нашей острой борьбе
Наших врагов НЕ ЖАЛЕЮЩЕЕ.
Боевое, ударное средство
А НЕ САМОДОВЛЕЮЩЕЕ
КИНОЭСТЕТСТВО...
У нас развелась компания Мастеров-недодрог,
Не пускающих нас на запретный порог,
Дуто-чваных своєю дешевою Философией глупой,
грошевой.
Чваные эти недоучки
изобретают киноштучки,
Втирают нам киноочки.
А во что нам обходится все? Пустячки?
Что ни кинорежиссер, то гений.
От гения ждут откровений,
Гений морщится,
Гений топорщится,
Гений важно кривляется,
Черт знает за что он цепляется,
Какие выводит порой вензеля,
Он заранее шумит, величается,
А потом получается,
Получается киноземля!⁵⁶

55 Там само, с. 311–316.

56 Там само, с. 319–320.

16 квітня 1930 р. на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) було вирішено «призупинити демонстрування картини Довженка „Земля” до внесення Культпропом ЦК ВКП(б) відповідних поправок у картину, що виключають порнографічні та інші елементи, що суперечать радянській політиці»⁵⁷.

Землю було знято з показів. При цьому критики вказували на ключовий недолік фільму: мотиви біологічні іноді затемнюють питання класової боротьби⁵⁸. Попри прославляння колективізації, яку в *Землі* символізує поява першого трактора на селі, Довженко дуже поетично змалював традиційний світ українського селянства, красу природи та сільського буття доіндустріальної доби. Саме це і дало підстави вважати, що стрічка в своїй основі є антирадянською та прославляє куркулів.

Для того, щоб належно оцінити глибину підлості таких рецензентів, як Бедний, варто пам'ятати про суспільно-політичний контекст, в якому вони їх виголошували. У липні–вересні 1929 р. розпочалися арешти визначних діячів української науки, культури і УАПЦ за обвинуваченнями у створенні Спілки визволення України. Показовий політичний процес у цій справі розпочнеться у Харкові 9 березня і триватиме до 19 квітня 1930 р. Якраз в момент виходу *Землі* на екрани та її обговорення.

Ще раніше, 27 грудня 1929 р., на заключному пленарному засіданні Всесоюзної конференції аграрників-марксистів Сталін виголосив промову *До питань аграрної політики в СРСР*. Він висунув гасло переходу від політики обмеження «експлуататорських тенденцій куркульства» до політики ліквідації куркульства як класу. Вже 5 січня 1930 р. на засіданні Політ-

57 Цит. за: *Кремлевский кинотеатр. 1928–1953. Документы*, Российская политическая энциклопедия, Москва 2005, с. 117.

58 Л. І. Брюховецька, *Перерваний політ. Українське кіно часів ВУФКУ: спроба реконструкції*, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Київ 2018, с. 193.

бюро ЦК ВКП(б) було створено спеціальну комісію для вироблення заходів щодо куркульства на чолі з В'ячеславом Молотовим. В УСРР створюють таку саму комісію на чолі із тодішнім генеральним секретарем ЦК КП(б)У Станіславом Косіором. 23 січня в Україні ухвалено рішення, що зобов'язувало всі партійні організації розпочати розкуркулення у районах суцільної колективізації.

Розпочинається шалена антикуркульська кампанія, на стільки жорстока, що на це змушений зреагувати Сталін: 2 березня 1930 р. у газеті «Правда» з'явилась його стаття *Головокружение от успехов*. В ній він звинуватив у «перегинах» (себто у надзвичайній жорстокості режиму, яка викликала опір селян) при проведенні колективізації місцеву владу. Та як би там не перегинали, а куркуль залишається головним ворогом. А тут Довженко з його начебто куркульським фільмом *Земля...*

Справа-формуляр зберегла згадку Миколи Бажана («Уманського») про ту ситуацію: «Після „Землі” націоналісти-письменники знову почали вихваляти Довженка, але виступи преси, окремих виступ Д. Бедного, викликали в Довженка роздратування та занепокоєння»⁵⁹.

Насправді це було більше, ніж роздратування та занепокоєння. З'ясується це у 1945 р. в Москві, у привілейованій кремлівській лікарні. Там Олександр Довженко неочікувано зустріне хворого і вже морально побитого владою, як і він сам, земляка Дем'яна Бедного. Останній зізнається: «Не знаю, забув уже за що я тоді вилаяв вашу „Землю”. Але скажу вам – ні до, ні після я такої картини не бачив. Що це був витвір справжнього великого мистецтва». Цитуючи ці слова і згадавши про зустріч у щоденнику, Довженко занотує: «Я промовчав. Ся скотина своєю „критикою” продажного хама, що осідлала була мою „Землю”, привела мене на край могили, одняла 10 років життя

59 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 121.

і надовго зробила мене нещасним, гонимим. Я трохи тоді не послідував за великим поетом»⁶⁰.

Під великим поетом він мав на увазі Володимира Маяковського, з яким зустрівся у Москві за день до його самогубства. А врятувало Довженка, здається, те, що саме у 1930 р. Бедний наразився на сталінську критику. Хоча Олександр Довженку у зв'язку з Землею також нагадали, ким він насправді є для більшовицької влади в Україні.

Тодішній начальник Головмистецтва⁶¹ Фелікс Кон⁶², висловлюючи свою думку про фільм, підкреслив:

Попутників я поділяю на дві категорії. Перша – ті, що йдуть з нами, щоб нас використати. З такими Главмистецтво боротиметься до кінця. Другі – ті, що чесно й щиро бажають стати нашими, але ще не зовсім наші. На них ми маємо

60 О. П. Довженко, *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013, с. 335.

61 Головмистецтво (рос. Главискусство) – Головне управління у справах художньої літератури та мистецтва – центральний радянський державний орган, який здійснював керівництво всіма видами мистецтва (театром, музикою, кіно, образотворчим мистецтвом, цирком, естрадою, художньою самодіяльністю). Було створено у системі Наркомосвіти РРФСР 13 IV 1928 р. Головмистецтво об'єднало керівництво у сфері мистецтва, раніше розосереджене у різних управліннях Наркомосвіти (Головполітпросвіт, Головнаука, Управління академічних театрів та інших). До складу Головмистецтва входили також Головрепертком, який здійснював контроль за видовищами та репертуаром. У 1933 р. було перетворено на Управління театральньо-видовищними підприємствами (УТВП) Наркомосвіти РРФСР. Головмистецтва існували й у наркомпросах союзних, автономних республік. У 1936 р. керівництво усіма видами мистецтв відійшло від наркоматів освіти до Комітету у справах мистецтв при Раді Народних Комісарів СРСР.

62 Фелікс Якович Кон (1864–1941) – польський революціонер єврейського походження, політичний діяч УСРР. Перебуваючи на засланні, проводив антропологічні дослідження корінних народів Сибіру. З 1917 р. – комісар Харківської губернії у польських справах, член колегії НКЗС УСРР, польського бюро при ЦК РКП(б). У 1920 р. – член Польського ревкому. У 1921 р. – відповідальний секретар ЦК КП(б)У, в 1922–1923 рр. секретар Виконкому Комінтерну. У 1925–1930 рр. редактор газети «Красная звезда», «Рабочей газеты», журналу «Каторга и ссылка». В тридцятих роках працював у державних установах РРФСР, у 1930–1931 рр. – завідувач сектору мистецтв Наркомату освіти РРФСР. Помер 1941 р. під час евакуації з Москви.

впливати, зближувати їх з нами, але аж ніяк не відштовхувати. Довженко належить до другої категорії попутників⁶³.

Це публічно його називають попутником, а для чекістів він – абсолютно не попутник, «не наш», а представник націоналістичної контрреволюції. Ось чому, коли після критики Землі режим збирається підсолодити пігулку і надає Олександрові Довженку можливість поїхати за кордон, чекісти проти.

Про це не було відомо до оприлюднення справи-формуляра. Там є висновок Політконтролю (ПК) Київського окружного відділу ГПУ:

Режисер Довженко у ВУФКУ працює з 1926 року. За цей період часу їм здані наступні картини: «Сумка дипкур'єра», «Звенигора», «Арсенал» та «Земля». Останній фільм викликав цілий потік суперечливих думок про цінність картини. Ряд відповідальних партійних працівників м[іста] Москви про картину відгукувалися як про к[онтр]-р[еволюційний], націоналістичний фільм (фельетон Дем'яна Бедного у Известиях від 4/IV-30 р.).

Оскільки дискусія про картину набула різко політичного характеру, а це не могло не вплинути на самого Довженка, вважаємо, що зазначений момент, а також вплив його дружини Солнцевої, який, за нашими відомостями, надзвичайно великий, дає підстави вважати, що Довженка з розпростертими обіймами буде прийнято за кордоном, де спробують його відповідним чином використати. Є побоювання, що назад Довженко може не повернутися, а тому вважаємо за потрібне Довженку у виїзді за кордон відмовити. Поїздка Солнцевої абсолютно ніякими міркуваннями не викликається. Їй також у виїзді слід відмовити⁶⁴.

Та 19 червня 1930 р. за кордон Олександр Довженко все-таки виїхав. Зазвичай писали, що з ним були Юлія Солнцева

63 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 334.

64 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 17.

і Данило Демуцький⁶⁵. Проте поїхав ще наглядач – Соломон Лазарович Орелович⁶⁶. Він походив з єврейської родини власника бакалійного магазину, маючи незакінчену середню і не маючи вищої освіти, він став прибічником більшовиків, чекістом, а згодом, як заведено говорити, організатором кінотовиробництва. Мав навіть кілька публікацій на цю тему. В одній з них у 1930 р. закликав до наступу «на буржуазні елементи, що залишилися в кіномистецтві»⁶⁷. Покерувавши кіномистецтвом, Орелович повернеться в органи, де у 1937 р. ліквідують його самого: він буде розстріляний своїми ж колегами-чекістами.

А у 1930 р. він разом з Довженком, Демуцьким і Солнцевою гастролює у Берліні, Гамбурзі, Празі, Парижі і Лондоні. Втім, *гастролює* – не зовсім те слово, адже цю подорож було використано не лише для промоції Землі, а й для ознайомлення з кіноноваціями. Однією з них було звукове кіно або тонфільм, як тоді мовилося.

Повернувшись до Москви у жовтні 1930 р., Довженко у листі до Івана Соколянського пише:

65 Див. М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 77.

66 Соломон Лазарович Орелович (1902–1937) – чекіст і організатор кінотовиробництва. З жовтня 1920 до листопада 1924 р. – в особливому відділі ВЧК 4-ї армії (цензор, контролер, слідчий), секретар підвідділу ВУЧК у Харкові, співробітник СОУ ВУЧК, начальник інформаційного відділення ВЧК/ГПУ УСРР, секретар економічного відділу ГПУ УСРР, старший уповноважений Політконтролю (ПК) ГПУ УСРР. У 1924–1927 рр. – директор Ялтинської кінофабрики ВУФКУ. У 1927–1928 рр. завідувач виробничого відділу Київської кінофабрики. У 1928–1930 рр. – директор Одеської кінофабрики ВУФКУ. У 1930–1931 рр. – директор Київської кінофабрики. З 11 XII 1931 р. – директор Московської кінофабрики Союзкіно. З серпня 1933 по липень 1934 р. – заступник начальника відділу резервів ГПУ УСРР у Харкові, з липня 1934 по січень 1935 р. – заступник начальника відділення резервів НКВД УРСР у Києві. З січня 1935 по 15 VIII 1936 р. – заступник начальника Управління місць ув'язнення НКВД УРСР. З 1936 по липень 1937 р. – директор Київської кінофабрики. 17 VII 1937 р. заарештований в Києві. 7 вересня того самого року в особливому порядку засуджений до страти і розстріляний у Києві. Реабілітований у 1956 р.

67 Цит. за: Л. І. Брюховецька, *Перерваний політ...*, с. 185.

Кіно лише зараз починає виходити з свого дитинячого віку. Через три роки ми будемо співучасниками і свідками таких чудес, що все, що робилося і робиться нині, пригадуватиметься як наївні іграшки. Такий буде тон-кольор-стерео-широкоекранфільм [...]»⁶⁸.

Схоже, Орелович давав іншу інформацію про подорож. Майже нічого не збереглося з його повідомлень у справі-формулярі і можна впевнено твердити, що їх (у часи, ближчі до наших) вилучили, оскільки дуже легко можна здогадатись, хто міг знати і повідомляти про те, з ким контактував Довженко під час закордонного відрядження. Ось уривок з одного з його донесень, що потрапив до робочого зведення січня 1931 р.:

Довженко, перебуваючи в Чехословаччині, завів був дружбу з директором Празької кінофірми «Меркур-фільм». Цей директор, виявляється, – українець, колишній петлюровський офіцер; працює за завданнями УНР'івського апарату; купує у ВУФКУ картини, ремонтує їх, міняє написи і використовує для «української пропаганди». Так, наприклад, із «Арсенала» він зробив фільм, скерований проти «кацапів», із «Землі» – проти колективізації, за кооперацію.

Крім цього, Довженко зв'язався був з фашистським кіноклубом. Довженко довідався, з ким має справу, тільки після розмови з Миколою Любченком (Повпред у Чехословаччині)⁶⁹, зрозумів, з ким він має справу.

68 Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 82–83.

69 Микола Петрович Любченко (псевдонім: Кость Котко; 1896–1937) – письменник, журналіст, дипломат. Колишній боротьбист, до партії більшовиків увійшов у 1920 р. У 1921–1924 рр. працював у Народному комісаріаті закордонних справ: заввідділу інформації, уповноважений в Одесі, перший секретар Повпредства УСРР у Варшаві, старший референтом у НКЗС. У 1924–1929 рр. працівник редакції газети «Комуніст» – заввідділу, згодом член редколегії. У 1929–1931 рр. – радник Повпредства УСРР у Празі. З грудня 1931 по травень 1934 р. – голова Української організації Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном. Водночас з травня 1933 по 15 XI 1934 р. – член редколегії журналу «Комуніст». Заарештований у грудні 1934 р. як «активний учасник

Цікаво, що в приватних розмовах Довженко трохи по-іншому малює Європу, ніж в офіційних доповідях. У розмові з Савченком⁷⁰, з Корнійчуком, Ярошенком тощо він вихваляє надзвичайно велику повагу до особи громадян в Англії, добре забезпечення безробітних [...]»⁷¹.

Можна лише уявити собі зміст інших донесень авторства Соломона Ореловича.

Олександр Довженко зовні ставився до нього приязно, але насправді, як зауважував один з агентів, «терпіти не міг і вважав його фальшивою людиною та позером»⁷². У жовтні 1931 р. цікаву характеристику дала Юлія Солнцева:

Соломон Лазаревич (Орелович) є типовим представником касти чекістів. Він має особливу релігію – ГПУ, Балицький та на них молиться. А водночас, він низький міщанин та обиватель. Коли ми були за кордоном – він мало не кинувся одного разу на мене, коли ми були вдвох⁷³.

Після повернення з-за кордону до Києва Соломон Орелович керував Київською кінофабрикою, а Олександр Довженко

контрреволюційної організації». Засуджений до 7 років позбавлення волі, розстріляний у групі соловецьких в'язнів у грудні 1937 р.

70 Яків Григорович Савченко (1890–1937) – поет, літературний критик, публіцист. В двадцятих роках працював у київських газетах «Більшовик» і «Пролетарська правда». З 1920 р. у ВУФКУ й на кінофабриці (1931–1933). Викладав теорію драми, сценарію і літератури на сценарному та режисерському факультетах Київського кіноінституту. У 1933 р. звільнений з роботи, у вересні 1937 р. заарештований як учасник антирадянської націоналістичної організації і за те, що за завданням цієї організації нібито «проводив проти Радянської влади шпигунську, шкідницьку і терористичну діяльність». У листопаді 1937 р. розстріляний у Києві.

71 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 21.

72 Там само, арк. 198.

73 Там само, арк. 36.

здумав фільм про експедицію Умберто Нобіле⁷⁴ на Північний полюс на дирижаблі. Проте керівництво Українфільму відхилило його заявку. Йому зробили пропозицію, від якої він не зміг відмовитися.

Іван (1932)

У травні 1928 р. Олександр Довженко дав інтерв'ю журналу «Кіно» про розвиток української кінематографії. Його запитали: «Якими заходами (на Ваш погляд) треба виконувати гасло XV з'їзду ВКП(б) про кіно?». Ось якою була відповідь:

Режисер – радянський обов'язково, а не спецмаестро. Жива ув'язка зі справжньою радянською кіногромадськістю. Науковий, культурний, дитячий фільм. Відповідальність у роботі. Постійне ділове керівництво в справах кіно та активний інтерес до нього урядових і партійних кіл⁷⁵.

Довженко ніби наврочив собі подальшу творчу долю після фільму *Земля*. Справді, як спецмаестрові, Довженкові запропонують зникнути. Далі в його творчій долі будуть лише фільми на замовлення. І все почнеться з *Івана*.

Фільм *Арсенал* розсварив Довженка з українською некомуністичною інтелігенцією. Розсварив і де з ким, хто працював за умов комунізованої України (наприклад, з Лесем Курбасом). Однак цей фільм певною мірою зблизив Довженка із Сталіним, який відразу оцінив Довженкову здібність до міфотворчості.

74 Умберто Нобіле (1885–1978) – італійський дирижаблестроитель, дослідник Арктики, генерал. У 1928 р. керував експедицією, яка на дирижаблі досягла Північного полюса. Ця експедиція закінчилася аварією, частина екіпажу загинула, для порятунку вцілілих були здійснені міжнародні рятувальні експедиції. Серед рятувальників був норвезький полярний мандрівник Руал Амундсен (1872–1928), який під час пошуків загинув.

75 Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 57.

Це вам не якийсь ординарний кіноагітатор, а творець «революційної романтики», як висловився сам вождь після перегляду *Арсеналу*.

Вихід *Землі*, очевидно, не впав Сталінові в око, оскільки він і його приборчаники саме займались однозначно земними, а не романтичними справами: провадили масштабну війну проти селянства. Тим часом Довженко, отримавши замовлення на кіноапологію індустріалізації, все ще відчував тягар попередніх обвинувачень. Це констатував один з агентів у донесенні у квітні 1931 р.:

Замазування й заперечування класової боротьби Довженко пропонує також і в своїй творчості («Земля»). Небажанням мати справу з цією «неприємною штукою» (класова боротьба) [...] можна пояснити давній [Так у тексті. Очевидно, правильно: довгий – Ю.Ш.] період його мовчання як режисера, бо вже цілий рік Довженко нічого не ставить і не відомо ще, коли він здасть сценарій «Івана»⁷⁶.

Насправді, як знаємо вже, Довженко повернувся з-за кордону у жовтні 1930 р., а зйомки *Івана* почалися у червні 1931 р. Не такою довгою була творча пауза. Сценарій фільму, за його словами, він написав за 12 днів⁷⁷. Перед тим Довженко ще

76 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 27.

77 Див. *Довженко без гриму...*, с. 427. Ось як описував сюжет *Івана* сам Олександр Довженко в інтерв'ю журналу «Кіно»: «Сюжет *Івана*?... Зовсім нескладний: Івана разом з багатьма колгоспниками посилають на Дніпрельстан для участі в будівництві. Таких фактів у нашому житті мільйони, бо процес успішної індустріалізації потребує робітної сили, людей, кадрів. Разом з тим зміст *Івана* складний і глибокий, бо Іван, стикнувшись з новою технікою, з новим ставленням до праці, з новими соціалістичними методами, зазнає поразки, тому що Іванова обмежена, індивідуалістична культура безсила підвестися на вищий щабель без заперечення дрібно-власницької своєї природи, без ліквідації решток капіталістичної психіки. Хоч Іван, маючи добрі м'язи, працював сумлінно, вперто, він примушений був, проте, визнати: – «я роботи не вмію. Тут не тільки м'язи, тут інша хватка... Школа тут потрібна». І, усвідомивши, що без практики, без опанування нової техніки, без засвоєння нових соціалістичних метод праці справжнім

й встиг висадити сад на території Київської кіностудії, що було для нього своєрідною терапією.

Працювати над «Іваном», – зізнавався Довженко, – мені було важко, тому що тягар фейлетону Бедного продовжував тиснути на мене з усією силою [...]. Я був відсунутий у табір безплідної буржуазії, як людина хоча й талановита, але політично обмежений обиватель [...]. У мене почав псуватися характер. Я став нервовим і роздратованим. Я вів замкнене життя⁷⁸.

Це слова Олександр Довженка з його автобіографії 1939 р. Звернімо увагу і на інші слова, які там присутні: «Я мучився. Найвище політичне керівництво жило у Харкові, я в Києві»⁷⁹. По-різному можна потрактувати ці слова. До певної міри їх пояснив Микола Бажан («Уманський»). У одному з донесень він згадував, що повернувшись з-за кордону у 1930 р., Довженко пішов із візитом до члена Політбюро ЦК КП(б)У, народного комісара освіти УСРР Миколи Скрипника. Він зустрів Довженка «дуже вороже. Це, з одного боку, занепокоїло Довженка, а з іншого, – викликало озлоблення проти Скрипника, яке згодом, вже після фільму „Іван“, ще більше зросло, оскільки Довженко через проф. Соколянського дізнався, що Скрипник написав дуже гостру статтю проти Довженка, трактуючи його діяльність просто як ворожу. Стаття ця надрукована не була, а водночас Довженко переконався у глибокій ворожості до себе з боку Скрипника»⁸⁰.

пролетарем не станеш, Іван іде вчитися, щоб стати новим робітником, новою людиною, що її здатне створити тільки соціалістичне підприємство». Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 379–380.

78 Довженко без гриму..., с. 427.

79 Там само.

80 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 123. Версію про причини цієї ворожості Миколи Скрипника можна знайти в одному з агентурних повідомлень. Данило Демуцький після повернення з-за кордону нібито розповів знайомій про те, що в одній з європейських

Після *Землі* Довженко з усією глибиною розуміє темний і світлий бік сили начальства. В першу чергу харківського, яке уособлює ригористичний старий більшовик (хоча й при цьому націонал-комуніст) Микола Скрипник. Начальство може карати, а може й навпаки. Він відчуває, якої сили набуває централізація, придушення інакомислення. Упокорюючи село, більшовицька влада паралельно упокорює інтелектуалів, для яких свобода творчості – не порожні слова.

Тим часом начальство було добре проінформоване про те, як йде робота над сценарієм *Івана*. Не дивлячись на те, що перші зйомки вже було проведено, сценарій був обговорений лише 23 травня 1931 р. на засіданні редакційної ради (редакторату) Київської кінофабрики.

Про це повідомляв агент «Холмський», акцентуючи увагу на дискусії, що розгорнулася під час обговорення. Були висловлені різні думки, в тому числі про те, що у сценарії Довженко «цілком свідомо й демонстративно продовжує філософську лінію „Землі”, тобто біологізм та ідеологізм», про «ідеологічні хиби», «відсутність класової боротьби», а без цього «найхудожніший, найдосконаліший твір втрачає політичну вартість, навіть стає шкідливим» тощо⁸¹. «Холмський» відзначав, що лише Микола Бажан (тоді ще майбутній агент «Уманський») кваліфікував

столиць вони сиділи з Довженком в кафе, а до них «підсів якийсь громадянин, який запропонував їм як помітним діячам кіномистецтва не повертатися до СРСР, а залишитися за кордоном, де він, нібито, пропонував їм дуже вигідні умови. За словами Демуцького, Довженко погодився на пропозицію цього громадянина та було признанено зустріч наступного дня, але вона чомусь не відбулася. Після приїзду до Харкова Довженко був викликаний до Скрипника, який дуже благоволив до Довженка і який зустрів його нібито фразою зі священного писання: „Смакуючи, скуштував мало меду і сі аз помираю”, після чого сказав, що йому відомі переговори, які були у Довженка за кордоном і що він вибачає його лише тому, що вважає одним з єдиних стовпів українського мистецтва тощо. Після чого справу було зам'ято». ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 267–268.

81 Там само, арк. 28.

сценарій «як твір пролетарський, зроблений за наукою та словами Леніна, не визнавав ні єдиної помилки, протестуючи проти будь-яких змін»⁸². Висновок «Холмського» був такий:

Сценарій можна затвердити тільки після ґрунтовної переробки, виготовлення двох варіантів (німий, звуковий) заповнення порожніх кадрів, схвалення від громадських організацій. Цілком вірно каже т[овариш] Щупак⁸³, що нова робота Довженка рішить, з ким він з пролетаріатом чи ні⁸⁴.

Одначе свій новий кінопроект впертий Олександр Довженко не віддав на поталу знавцям «біологізму», «ідеологізму» та «класової боротьби», хоча в процесі зйомок переживав і нервував. Фільм *Іван* було завершено 1 листопада 1932 р. Він мав вказівку завершити його до 15 річниці Жовтневої революції. У 1939 р. Довженко писав:

Це був мій перший звуковий фільм, знятий на дуже поганій апаратурі, ще не освоєній початківцями звукопрацівниками. Одначе фільм я встиг зробити, хоча для цього й довелося у найостанніший час посидіти, не відходячи від монтажного столу, без сну, вісімдесят п'ять годин поспіль. Фільм вийшов все ж сируватим, рихлим. Керівництво прийняло його погано⁸⁵.

82 Там само.

83 Самійло Борисович Щупак (1894 або 1895–1937) – літературний критик і журналіст. Належав до літературної організації Всеукраїнська спілка пролетарських письменників. У двадцятих роках – редактор журналу «Глобус», газет «Більшовик» і «Пролетарська правда». У 1930–1936 рр. – редактор «Літературної газети». У тридцятих роках редагував журнал «Критика». Під час української літературної дискусії 1925–1928 рр. був одним із найактивніших критиків позицій, обстоюваних Миколою Хвильовим. Заарештований у листопаді 1936 р. за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності та здійсненні терактів. Розстріляний у Москві у березні 1937 р.

84 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 29.

85 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 428.

Директивно визначений термін закінчення фільму, поспіх, небажання Олександра Довженка давати сценарій для читання іншим режисерам – все це мало й позитивну сторону: сценарій Івана уникнув численних правок, а головне ніхто не встиг наказати, що повинно бути в тексті, а чого слід позбутися. За словами одного з агентів, «керівництво кінофабрики (Косячний⁸⁶, Орелович) не могло забезпечити ідеологічно чітких установак; постійно вносилися якісь зміни, нові епізоди, словом, була величезна плутанина, що ускладнювалася поспіхом»⁸⁷. Коли агент «Журналіст» запитав одного з учасників знімальної групи Івана, чи буде Довженко зважати на критику його сценарію, він відповів:

Мабуть, ні. Далі з приводу цього, тов[ариш] Крикун зазначив, що в своєму новому фільмові «Іван» Довженко хоче подати найбільше «довженківського». Тому він нарочито притягнув до цієї роботи тих людей, які йому потрібні. Він нарочито нікого не взяв з активних партійців, комсомольців до себе в групу. Бо, за словами Довженка, цей «народ» заважає в його роботі своїми зауваженнями по лінії громадсько-політичної витриманості картини⁸⁸.

Хвилі, що здійнялися в УСРР ще під час зйомок Івана, по чекістських каналах докочувались до ОГПУ СРСР, в першу чергу до Секретно-політичного відділу. Керівництво цього відділу спеціально відрядило до Києва співробітника 4-го відді-

86 Петро Максимович Косячний (1898–1937) – політичний діяч. З 1930 р. брав активну участь в організації українського кіновиробництва. Був членом Правління і комерційним директором ВУФКУ, керівником та директором Київської кінофабрики «Українфільм». Згодом працював заступником голови Чернігівського облвиконкому, в цьому статусі допомагав Олександрові Довженку у зйомках епізоду фільму *Щорс*. Репресований як учасник антирадянської націоналістичної організації і розстріляний у вересні 1937 р.

87 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 198.

88 Там само, арк. 35.

лення Миколу Шиварова⁸⁹, якому доручили переглянути фільм. Це цікава і практично невідома особа. Він був болгариним за походженням і журналістом за фахом. Працюючи у Секретно-політичному відділі ОГПУ СРСР, він зарекомендував себе тим, кого в радянські часи іронічно називали «мистецтвознавець у цивільному». Саме чекіст Шиваров вів низку літературних справ, жертвами яких стали відомі літератори (наприклад, Осип Мандельштам). Отже, московські чекісти знали, кого скерувати до Харкова на перегляд, щоб оцінити *Івана*.

6 листопада 1932 р. Микола Шиваров потрапив на закритий громадський перегляд. Після нього він у рапорті керівникові СПО Молчанову⁹⁰, зауваживши, що не знає української мови і не все зрозумів, тим не менш вказав на «окремі моменти, що становлять безперечний ідеологічний провал», але висновок зробив такий: «З усім тим, якщо немає міркувань, що впливають із оцінки тексту, я вважаю картину допустимою для показу

89 Микола Христофорович Шиваров (1898–1940) – болгарський журналіст, чекіст. Втік з болгарської в'язниці до Росії і з 1924 р. працював в центральному апараті ОГПУ СРСР. У 1931 р. закінчив на літературному відділенні Інституту ім. Покровського. Оперуповноважений 4-го відділу, помічник начальника 6-го відділення СПО ГУГБ НКВД СРСР. Вів низку літературних справ: групи Памір, Осипа Мандельштама, Миколи Клюєва, Миколи Ердмана, Володимира Масса та ін. У двадцятих роках вів досьє на Максима Горького, у тому числі на основі доповідей його секретаря – Петра Крючкова. З лютого 1937 р. – в Управлінні НКВД Свердловської області. Заарештований у грудні 1937 р., а у червні 1938 засуджений до 5 років виправно-трудоих таборів. У червні 1940 р. покінчив життя самогубством у Каргопольському таборі НКВД.

90 Георгій Андрійович Молчанов (1897–1937) – в чекістських органах з 1920 р., у 1931–1936 рр. – начальник Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР, комісар держбезпеки 2-го рангу. Цей відділ переслідував усіх супротивників Сталіна – селян, які виступали проти колективізації, троцькістів, правих опозиціонерів, священнослужителів та ін. Брав активну участь в організації репресивного кіровського потоку і фальсифікації показових політичних процесів в 1935–1936 рр. З листопада 1936 до лютого 1937 р. був на керівній чекістській роботі в Білоруській РСР. Заарештований і знищений у 1937 р.

на екрані»⁹¹. Чекістський рецензент з Москви виявився ліберальнішим за місцевих критиків Довженка...

17 листопада 1932 р. начальник Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Юхим Кривець⁹² і начальник 2-го відділення СПО Семен Долинський-Глазберг⁹³ у листі до Молчанова звітували:

[...] повідомляємо, що нами про фільм «Іван» було поінформовано директивні інстанції, внаслідок чого було виділено спеціальну комісію з н[азваним]/представником для перегляду та видалення з картини найбільш політично невитриманих кадрів. Нині по Україні картина демонструється у виправленому вигляді. Крім цього у Ц[ентральному] О[ргані] КП(б)У «Комуніст» дано вичерпну критику картини «Іван»⁹⁴.

Довженків *Іван* з'явився у розпал більшовицької індустріалізації та під час голоду, який став платою за антилюдський

91 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 69–70.

92 Юхим Хомич Кривець (1897–1940) – в органах ЧК з 1918 р., а з вересня 1931 р. – начальник Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР. З лютого 1933 р. – перший заступник начальника Дніпропетровського обласного відділу ГПУ. У 1934–1936 рр. – заступник начальника Економічного управління ГПУ УСРР, заступник начальника, т.в.о. начальника, начальник економічного відділу УГБ НКВД УСРР. З грудня 1936 р. – начальник УНКВД Чернігівської області, з січня 1937 р. – начальник УНКВД Дніпропетровської області, з березня 1938 р. – начальник УНКВД Орджонікідзевського краю. 28 І 1939 р. звільнений з посади. Заарештований у січні 1939 р. і розстріляний у січні 1940.

93 Семен Мойсейович Долинський-Глазберг (1896–1938) – в ЧК з 1919 р. У 1926–1930 рр. – т.в.о. уповноваженого контррозвідувального відділення, старший уповноважений 2-го (іноземного) відділення Контррозвідувального відділу ГПУ УСРР. У 1930–1936 рр. – старший уповноважений контррозвідувального відділу, начальник 2-го відділення Секретного відділу, начальник 2-го (українського) відділення Секретно-політичного відділу ГПУ/УГБ НКВД УСРР, перший помічник начальника, помічник начальника секретно-політичного відділу УГБ НКВД УСРР. У 1936–1937 рр. – заступник начальника Управління НКВД Дніпропетровської області. З липня 1937 р. – у розпорядженні Управління НКВД Східно-Сибірської області в Іркутську. Заарештований у серпні 1937 р. і розстріляний в лютому 1938.

94 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 68.

радянський прогрес. Тоді знімали десятки стрічок про будівництво ДніпроГЕС-у. Одначе саме Довженкові і саме за фільм Іван влаштовують справжнє політичне і моральне аутодафе.

Микола Скрипник, хоч і приготував, як вже відзначалося, свою погромну статтю проти Івана, не заперечував проти рішення колегії Наркомату освіти УСРР про присвоєння Олександрові Довженку звання народного режисера республіки. Повідомлення про це друкується 14 листопада 1932 р.⁹⁵ Це був медяник, а батоном стала (згадана у цитованому чекістському листі) стаття Тодося Тарана *З питань про фільм «Іван» О. Довженка*, перша частина якої з'явилась у газеті «Комуніст» 12 листопада, а друга і третя – відповідно 15 і 16 листопада 1932 р.

Поганою загрозливою статтею називав цю публікацію Олександр Довженко⁹⁶. Таран, зокрема, підкреслював:

Довженкове трактування ролі партії, ролі машини на соціалістичному підприємстві, а відтак ролі пролетарського колективу – **це пісня не з нашого голосу** [...]. Автор кінофільму «Іван» **не з наших позицій** взявся відтворити велику боротьбу за соціалістичну будову. Він не розуміє ленінської науки про класи, про пролетарську революцію, про соціалістичне будівництво [...]. Для автора, що береться в художніх образах відтворити грандіозні процеси в країні будованого соціалізму, потрібне глибоке класове розуміння **суті** речей, а його можна здобути в активній участі в самому процесі соціалістичного будівництва, в наполегливій роботі над собою, в рішучому переборенні, в звільненні від впливів чужої нам ідеології⁹⁷.

Про те, як громили Довженка за Івана, писало чимало авторів. А ось справа-формуляр дає можливість зробити суттєвий додаток до написаного. І зробити це можна за допомогою самого

95 Див. М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 88.

96 Див. *Довженко без гриму...*, с. 428.

97 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 403–404.

Олександра Довженка. Стривожений, розлючений, розбурханий згаданою критикою, він раптом у розмові з інформатором визнає... справедливість деяких обвинувачень на свою адресу. Це феноменально цікаво, адже це засвідчує його приховані інтенції. Ці Довженкові зізнання містить спеціальна довідка *Про настрої і дії керівництва Українфільму і Довженка після оцінки «Івана»*. Ось що, зокрема, говорив Довженко одному з агентів:

А знаєш, вони, сучі сини, знали, до чого причепитися. Адже всі ці місця в «Івані», на які в Харкові вказували, – і прохід матері, і промова прогульника, і багато іншого – справді надзвичайно двозначно замислені. Прогульник у всій картині найсильніша постать [...]»⁹⁸.

Далі Довженко розкриває свій потаємний задум:

Я хотів показати глядачеві нескінченну низку всіх цих механізмів, лебідок, підйомних кранів тощо, що кидаються у повному хаосі, щоб глядач відчув всю безглуздість подібного будівництва, відчув ненависть, підкріплену його власним голодним шлунком і посилену безглуздою смертю робітника, убитого баддею [...]»⁹⁹.

Трохи ошелешений агент робить висновок:

Це раптове одкровення, невідомо чим викликане, принаймні надзвичайно важливе. Адже воно суперечить усім попереднім і наступним словам Довженка і Солнцевої та їхніх друзів, які спростовували наявність хоч трохи сумнівних з ідеологічного погляду місць в «Івані»¹⁰⁰.

98 ГДА СБУ, ф. 11, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 64.

99 Там само, арк. 66.

100 Там само, арк. 64, 66.

Агент також аналізує, як вплинула критика на Довженка:

Все, що відбулося, на нього сильно вплинуло, він сильно зовні змінився, не щадив найрізкіших висловів для оцінки (у своєму колі) харківських оцінок «Івана». За старанного сприяння Солнцевої у Довженка сформувалася така точка зору, що негативна оцінка «Івана» походить не від дійсних вад картини, а від поганого ставлення до нього, до Довженка з боку харківських керівних кіл. При цьому Довженко дозволив собі найбрудніші висловлювання на адресу керівників української партійної організації, а також на адресу харківських пролетарських письменників, називаючи їх «ублюдками», творчими імпотентами тощо¹⁰¹.

Перебуваючи у непростому стані під час зйомок Івана, Олександр Довженко почав гудити не лише харківське, а й московське керівництво, що миттєво відбилося у чекістських документах. Він дозволяв собі вельми критичні висловлювання не лише на адресу харківських керівників, а й Сталіна. Ось що мовилося у робочому зведенні від 10 січня 1932 р.:

Довженко щойно повернувся з Кавказу. Не відзнявши жодного кадру, Довженко натомість привіз багато обурливих анекдотів-контрреволюційних балачок на адресу т[овариша] Сталіна та інших вождів партії. Так, наприклад, Довженко у вузькому колі розповів, що він чув від відповідальних партійців у Тифлісі такі чутки:

- а) «Сталін – педераст»;
- б) «мати Сталіна – повія»;
- в) «Коли Сталін приїжджав у Тифліс, він назвав свою матір шльондрою і прогнав від себе» тощо¹⁰².

Чекісти збирали інформації і про те, як реагував Довженко на голод, яким були вражені українські села:

101 Там само, арк. 63.

102 Там само, арк. 49.

Довженко ще з більшою гарячністю критикує політику комуністичної партії в справі колективізації, розповсюджуючи перебільшені, панікерські чутки – «Село гине. Вимирає. Голодують. Нічого їсти. Під Києвом в одному з сіл повстання. В Узбекистані справжня війна. Піднялися узбеки [...]. Комісари в Москві жирують [...]. Бенкет під час чуми»¹⁰³.

Узагальнюючи настрої Довженка під час роботи над *Іваном*, чекісти у одній з довідок відзначали:

Зовні Довженко увесь цей час тримався цілком по-радянські. А у колі небагатьох, близьких осіб висловлював вкрай негативні судження про нашу країну, про становище інтелігенції в ній, заявляв, що їй не надано жодних прав, протиставляв становище інтелігенції на заході, робітників розцінював як «тварин», «бидло», вказував, що для них основне «спання, їжа, дружина» і соціалізм їм не потрібен, – вони якщо і співчують йому, то лише з «тваринних» спонукань¹⁰⁴.

Такого роду висловлювань чимало у справі-формулярі. Та повернімось до Сталіна. Один з агентів констатує:

З надзвичайно ненавистю ставиться до т[овариша] Сталіна, називаючи його такими словами, які мені важко відтворити. Д[овженко] вважає, що існування мистецтва при сучасному ладі неможливе. Наприклад я, каже він, поставив би такий фільм, який змусив би весь світ здригнутися від жаху. Я показав би сто п'ятдесят мільйонів голодних людей, які харчуються соєю і капустою, і показав би жменьку тупих ситих маніяків, які ґрунтовно наївшись у закритих їдальнях, проповідують голодним соціалізм і морочать їм голову маячнею про успіхи будівництва¹⁰⁵.

103 Там само, арк. 61.

104 Там само, арк. 76–77.

105 Там само, арк. 66.

Розплата не забарилася. За словами Юлії Солнцевої, Всеволод Балицький виписав ордер на арешт Олександра Довженка. Навряд чи це зробив Балицький, який приїхав в листопаді 1932 р. в УСРР як повноважний представник ОГПУ. А ГПУ УСРР ще очолював Станіслав Реденс¹⁰⁶. Проте цілком ймовірно, що ордер таки був виписаний.

Насильницька колективізація, Голодомор в Україні, згорання політики українізації, масові арешти української інтелігенції, сфабриковані політичні справи – все це тло, на якому Довженкові знов доводиться переживати злам. Треба знову робити вибір. Як вижити?

Я втік з Харкова до Москви, – напише Олександр Довженко у своїй автобіографії 1939 р., – щоб більше не жити в українській обстановці, не бути одіозною фігурою і не мучитися від різних випадковостей¹⁰⁷.

Насправді, втеча відбувалася не так просто. За неї Довженко вважав за потрібне виправдатися перед тодішнім лідером КП(б)У Станіславом Косіором. 25 листопада 1932 р. він написав йому листа, в якому, зокрема, мовилося:

Те, що робилося в українській пресі – в «Комуністі» й «Комсомольці України» – по-перше, суперечить запевненням т. Хвилі щодо чуйного, уважного підходу до аналізу моєї творчості, по-друге, грубо й по-негарному тенденційне. Я не читав усіх статей Ф. Т. в «Комуністі», але перша

106 Станіслав Францевич Реденс (1892–1940) – в органах ЧК з 1918 р. 3 липня 1931 до лютого 1933 р. – повноважний представник ОГПУ по УСРР, голова ГПУ УСРР. З лютого 1933 до липня 1934 р. – повноважний представник ОГПУ по Московській області. 3 липня 1934 до січня 1938 р. – начальник Управління НКВД Московської області. 3 січня до листопада 1938 р. – нарком внутрішніх справ Казахської РСР. Заарештований у листопаді 1938 р. і розстріляний в лютому 1940.

107 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 428.

стаття, що я її читав, говорить мені про те, що автор її злий і кінематографічно недосвідчений.

Другий автор статті в «Комсомольці України», письменник-комуніст Іван Ле¹⁰⁸, заявляє зараз в Москві, що він не може приховати своєї радості із приводу мого кінця на Україні. Він радий, що нарешті відбулося і що він завжди вважав, що режисер з мене не вийде. До речі, він же під час перебування свого сумним завідуючим художнім відділом кінофабрики затверджував мій сценарій, як пролетарське досягнення, рівного якого немає навіть в українській літературі¹⁰⁹.

І знов-таки втеча Олександра Довженка і Юлії Солнцевої до Москви без чекістів не обійшлася. Наприкінці грудня 1932 р. Довженко і Солнцева виїхали у Сухумі офіційно до будинку відпочинку. Насправді їх запросив на свою дачу Нестор Лакоба¹¹⁰, як згодом згадувала Солнцева. І ось там, на дачі, вона отримала листа від Бориса Шумяцького¹¹¹, який керував тоді всією кіне-

108 Іван Ле (справжнє ім'я: Іван Леонтійович Мойся; 1895–1978) – письменник. Брав участь у боротьбі проти Української Народної Республіки на боці більшовиків, у 1928–1930 р. жив і працював у Донбасі, редагував журнал «Забой». Типовий представник і захисник соцреалізму в літературі. У центрі уваги в його творах – комуністи, комсомольці, робітники, незаможники. За його твором *Роман міжгір'я* режисер Фавст Лопатинський створив у 1933 р. однойменний фільм.

109 Цит. за: О. Безручко, *Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб*, Сучасний письменник, Київ 2008, с. 20–21.

110 Нестор Аполлонович Лакоба (1893–1936) – політичний діяч у Абхазії, вважався другом Сталіна. З лютого 1922 р. голова Раднаркому Абхазії, а з квітня 1930 – також голова ЦВК Абхазької РСР. За наявною версією був отруєний під час вечері з Лаврентієм Берією у грудні 1936 р. Після цього оголошений ворогом народу.

111 Борис (Бер) Захарович Шумяцький (1886–1938) – партійний і державний діяч. Під час громадянської війни – один з керівників партизанів Західного Сибіру. З кінця 1926 р. – ректор Комуністичного університету трудящих Сходу. У 1930 р. призначений головою правління Союзкіно. У 1933–1938 рр. голова Державного управління кінофотопромисловості СРСР, з 1936 р. також заступник голови Комітету у справах мистецтв. Регулярно влаштовував у Кремлі кіноперегляди, вів стенографічні записи обговорень фільмів за участі Сталіна та інших керівників. 7 І 1938 р. був звільнений з посади за

матографією СРСР і позитивно оцінив *Івана*. Довженко і Солнцева поїхали до Москви, по дорозі не виходячи на жодній станції на перон (про що Шумяцький спеціально попередив, а його, очевидно, попередили працівники радянської спецслужби).

А у Москві Олександр Довженко, який в Україні оповідав анекдоти на межі пристойності про Сталіна і відверто висловлював ненависть до нього, раптом відчув світлу сторону сили червоного диктатора. Сталін зустрівся з Довженком і Шумяцьким, вони переглянули *Івана* і фільм сподобався вождю. Він нібито подзвонив Всеволоду Балицькому і ордер на арешт Довженка було ліквідовано¹¹².

Цькування, ясна річ, припинили. Довженко і Солнцева переїзять до Москви. В автобіографії 1939 р. Довженко стверджував, що писав Сталіну листа¹¹³. У Юлії Солнцевої інша версія. У книзі записів відвідувачів Сталіна за 1932–1933 рр. імені Олександра Довженка немає.

Аероград (1935)

Зазвичай «Іван» вважається творчою невдачею художника. Це, звісно не так. Довженко у фільмі показав себе зрілим художником. В «Івані», можливо, як ні в якому іншому фільмі, виявляються найхарактерніші особливості творчості Довженка, його переваги і його недоліки¹¹⁴

– так писав у 1935 р. Борис Шумяцький. Тодішній кіноміністр добре розумів: скільки б не критикували фільм і його творця

обвинуваченням в участі у контрреволюційній терористичній організації і шпигунстві.
Розстріляний у липні 1938 р.

112 Див. *Довженко без гриму...*, с. 313.

113 Там само, с. 429.

114 Цит. за: Р. Соболев, *Александр Довженко*, Искусство, Москва 1980, с. 123.

у Радянському Союзі, Довженко зробив кіно, яке сприйняли за кордоном і це було кіно, зроблене в СРСР.

Саме Борис Шумяцький супроводжував радянські фільми на перший Венеціанський фестиваль у 1932 р. і зафіксував один з відгуків італійської преси на *Івана*:

Нам стало ясно, що ми не знали ще до цього часу, що таке геній кінематографії, який може витримати порівняння з геніальними музикантами й представниками інших суміжних мистецтв [...]. Довженко доводить нам, яким великим може бути екран, коли він освітлений думкою геніального митця¹¹⁵.

Іван Кошелівець цілком справедливо зауважує, що часто високу оцінку фільмам з СРСР на Заході давали люди прорадянськи налаштовані, які не знали реалій комуністичної диктатури, ті, для кого Радянський Союз був уособленням свободи і соціальної справедливості¹¹⁶. Це так, але Довженкового *Івана* відзначали й ті, хто зовсім не мав симпатій до радянського кіно. Роміл Соболев, наприклад, наводив слова англійського критика Ричарда Роуда про *Івана*: «Цей фільм є великим шедевром кіно»¹¹⁷.

Можливо, найкраще пояснення того, чому давалися такі оцінки фільмам Олександра Довженка, належить Андрію Тарковському. У 1969 р. він писав:

Поряд з ним усі його навіть найталановитіші сучасники (за винятком Барнета¹¹⁸ з його чудовою, несправедливо

115 Там само, с. 131.

116 І. Кошелівець, *Про затемнені місця...*, с. 92–93.

117 Р. Соболев, *Александр Довженко...*, с. 131.

118 Борис Васильович Барнет (1902–1965) – кінорежисер. Лауреат Сталінської премії (1947). Заслужений діяч мистецтв УРСР (1951). У 1933 р. був режисером звукового фільму *Окраїна*, використовуючи новаторські прийоми монтажу. Цей фільм отримав Кубок Муссоліні на Другому Венеціанському кінофестивалі у 1934 р. На Київській

забутою «Окраїною») так і не можуть позбутися «конструювання» своїх фільмів – він їх створював. Я, здається, знайшов потрібний вираз: Довженко вклав душу в радянське кіно¹¹⁹.

Безумовно, як в *Землі*, так і в *Івані*, Олександр Довженко створив не те, чого хотіла від нього партія. Матеріали справи-формуляра, як вже зазначалося, виразно це підтверджують. На початку фільму десять хвилин (!) Довженко показує Дніпро, пороги, лоцманів (у вишиванках з короткими руками), за допомогою яких пороги лише й можна було подолати. І це все має зникнути після побудови Дніпрельстану. Все це достатньо виразно контрастує з картинами будівництва, наштовхує на думку, що в ім'я індустріалізації руйнується щось вічне і ще невідомо, чи буде це нове кращим за те, що існувало віками, і те, що примушують зникнути у доволі стислі терміни.

Залишилося вкрай мало свідчень про настрої Олександра Довженка після переїзду до Москви. Одне із них можна знайти у справі-формулярі на Миколу Бажана. У квітні 1933 р. у розмові з агентом «Пиворізом» Юлія Солнцева казала:

Ми з Сашком ще нічого не вирішили, але для нас ясно, що вся ця сволота, усі наші вороги, провалились і вельми ганебно. Тупоголовий чекіст Реденс провалився і тепер «Івана» знов пускають на всі екрани без будь-яких переробок. Одне слово, все добре, але Сашко тепер так скоро картин ставити не буде. Він поїде у подорож тощо, а поспішати робити картини йому, звісно, не треба. Нехай все вгамується. Де він буде працювати – поки важко сказати¹²⁰.

поставив фільми: *Подвиг розвідника* (1947), *Щедре літо* (1950) і *Концерт майстрів українського мистецтва* (1952). Покінчив життя самогубством.

119 Цит. за: С. Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 622.

120 ГДА СБУ, спр. С-997, т. 1, ч. 2, арк. 153.

Про провал, як висловилася Юлія Солнцева, ворогів і критиків Івана насправду вже можна було говорити: 7 квітня 1933 р. питання про Івана було піднято на рівень Політбюро ЦК КП(б)У і з пунктів ухвалених того дня рішень виглядав так: «Доручити т[оваришу] Затонському усунути всі перешкоди щодо постановки картини Довженка „Іван” в кінотеатрах України»¹²¹.

Справа-формуляр зберегла ще один надзвичайно важливий момент – реакцію Олександра Довженка на самогубство Миколи Хвильового. Як вже зазначалося, розірвавши з ВАПЛІТЕ і згадуючи про це об'єднання в автобіографії 1939 р., Олександр Довженко давав вельми несправедливі оцінки учасникам цієї літературної організації (зокрема, дорікав їм хуторянством, провінційністю). Можна припустити, що робилося не зовсім щиро, а з міркувань перестраховки. Насправді він знав, якими неординарними особами були ті, хто згодом увійде до мартирологу, хоч і підкомуністичного, але все-таки українського Ренесансу 1920–1930 рр.

З особливим пієтетом Олександр Довженко ставився особисто до Миколи Хвильового. Справа-формуляр це виразно засвідчує. Коли стало відомо про самогубство Хвильового, про те, що він застрелився (знаючи, що його заарештують), Довженко з Москви приїхав до Харкова. Він несподівано з'явився у будинку Слово в квартирі Хвильового. Поза сумнівом, це була демонстрація, з ким насправді Довженко, кого насправді шанує. Ось як описував цей момент Юрій Смолич («Стріла»):

Знову я побачився з Довженком після досить тривалої перерви, в ніч після самогубства Хвильового 13 травня 1933 року. Довженко чи то випадково, чи спеціально приїхав до Харкова. Він увійшов у кімнату, де лежав у труні Хвильовий, було пізно і людей було трохи, підійшов пря-

121 Центральний державний архів громадських об'єднань України [далі: ЦДАГОУ], ф. 1, оп. 6, спр. С-282, арк. 122.

мо до труни, ні на кого не дивлячись, узяв голову обома руками, нахилився, поцілував заклеєну рану, повернувся і вийшов. Слідом за ним вийшли Йогансен, Слюсаренко та я. Вчотирьох ми вирушили блукати до парку. Довженко весь час мовчав. Йогансен на згадку прочитав йому посмертний лист Хвильового, який той залишив на столі перед собою в момент пострілу, який встигли прочитати лише кілька людей, які прибігли першими надати допомогу, і який потім кудись одразу зник. Я не пам'ятаю точно змісту листа, у ньому Хвильовий писав, що причина його самогубства «арешт Ялового», який він розцінював як «розстріл нашої генерації», і заявив, що він нічого не розуміє, оскільки «ми були чесними комуністами». Йогансен по пам'яті процитував лист абсолютно точно. Довженко стрепенувся і попросив ще раз прочитати. Йогансен повторив і додав: «Ми маємо цей лист запам'ятати на все життя». Довженко нічого не відповів і продовжував похмуро мовчати. Після цього я його не бачив знову кілька років, якщо не брати до уваги швидкоплинних зустрічей на вулиці або в театрі¹²².

Важко точно визначити, де саме перебували Довженко і Солнцева між січнем і червнем 1933 р. По це відсутні інформації навіть у такого ретельного дослідника, як Микола Куценко¹²³. Проте можна точно сказати, коли за Довженком у Москву поїхала його справа-формуляр. У квітні 1934 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Борис Козельський¹²⁴ і начальник 2-го відділення

122 ГДА СБУ, ф. 11, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 301.

123 Див. М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 91.

124 Борис Володимирович Козельський (справжнє ім'я: Бернард Вольфович Голованевський; 1902–1936) – в ЧК з 1921 р. З 1924 р. – в ГПУ УСРР. У 1927–1930 рр. – начальник 2-го відділення Секретного відділу ГПУ УСРР, у 1930–1932 рр. – помічника начальника Секретного/Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР. У 1932–1936 рр. – заступник начальника, т. в. о. начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР, а потім – Секретно-політичного відділу УГБ НКВД УСРР. У січні 1936 р. застрелився в робочому кабінеті в Києві.

Олександр Шерстов¹²⁵ надіслали до Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР листа з проханням встановити у Москві Олександра Довженка для надсилання справи-формуляра¹²⁶. Невдовзі надійшла відповідь і 5 квітня 1934 р. згадану справу за тодішнім номером 3933 скерували до московських чекістів¹²⁷. Тепер вони наглядали за Довженком.

Як справедливо зауважував Девід Ширер, «війна була постійним мотивом для всіх більшовицьких лідерів»¹²⁸, а режим прихованого надзвичайного/воєнного стану став перманентним механізмом запровадження та існування більшовицької влади. Важливою складовою політико-ідеологічного забезпечення цього стану у Радянському Союзі було так зване оборонне кіно. Новий, «оборонний», кінопроект Олександра Довженка чудово вписувався в це.

У липні 1934 р., виступаючи на Всесоюзній нараді по тематичному плануванню художніх фільмів на 1934 р., Олександр Довженко розповів про намір створити фільм про Далекий Схід і кінокомедію *Цар*¹²⁹. Виступав Довженко по доповіді Олександра Фадєєва¹³⁰ і з ним же вирішив співпрацювати над

125 Олександр Макарович Шерстов (1904–1936) – в ЧК з 1922 р. У 1923–1929 рр. – помічник уповноваженого Контррозвідувального відділу ГПУ УСРР, помічник уповноваженого, уповноважений, старший уповноважений Секретного відділу ГПУ УСРР. У 1929–1933 рр. – на чекістській роботі в Одесі. У 1933–1936 рр. – оперуповноважений на правах помічника начальника 2-го (українського) відділення, начальник 5-го відділення Секретно-політичного відділу ГПУ/УДГБ НКВД УСРР. У лютому 1936 р. виключений з списків особового складу НКВД УСРР через смерть.

126 ГДА СБУ, ф. 11, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 94.

127 Там само, арк. 100.

128 Д. Р. Ширер, *Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг.*, РОССПЭН, Москва 2014, с. 190.

129 Див. М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 91.

130 Олександр Олександрович Фадєєв (1901–1956) – письменник і політичний діяч. Лауреат Сталінської премії першого ступеня (1946). У 1942–1944 рр. був головним редактором «Литературной газеты», військовим кореспондентом. У 1946–1954 рр. –

сценарієм цієї картини. З ним і з Юлією Солнцевою у вересні 1933 р. виїхав для ознайомлення з цим далеким краєм.

Поза сумнівом для Олександра Довженка це була втеча. Втеча і від тієї смертельної загрози, що він її пережив. І від страшних реалій голоду 1932–1933 рр. І від усвідомлення того, що Україну обезголовлюють інтелектуально, знищуючи інтелігенцію, згортаючи українізацію, а значить і всі ті здобутки в культурі, що їх принесло попереднє десятиліття.

Разом з тим Олександр Довженко захопився красою Далекосхідного Краю, а найбільше – мешканцями Зеленого Клину – українськими переселенцями. Один із них, Василь Глушак, став прототипом головного героя фільму – Степана Глушака. Вперше зустрівшись з неукраїнським краєвидом, Довженко знаходить тут простір безмежної поетики і накреслює сценарій фільму, що ніколи не побачить світу: *Загублений і віднайдений рай*.

Повернувшись до Москви у січні 1934 р., Олександр Довженко за два з половиною місяці створює сценарій фільму *Аероград*. Створює вже сам, без Олександра Фадеева, співпраця з яким не склалася через якісь незгоди (хоча дружні стосунки вони зберегли). Сценарій готовий і що з ним робити? Знову узгодження, правки, зауваження, підозри, можливі обвинувачення? Одна думка про це гнітить Довженка. І він вирішує знов апелювати до світлої сторони сили вождя.

14 квітня 1934 р., о 13 годині 10 хвилин, як засвідчує реєстрація відвідувачів Сталіна, Олександр Довженко заходить до

генеральний секретар і голова правління Спілки письменників СРСР, а у 1954–1956 – секретар правління. Автор повісті *Розлив* (1923), романів *Розгром* (1926), *Молода гвардія* (1946, друга редакція: 1951). До кінця вісімдесятих років роман *Молода гвардія* сприймався як ідеологічна схвалена партією історія підпільної організації Молода гвардія, хоча Фадеев намалював картину далеку від історичних реалій. 13 V 1956 р. покінчив життя самогубством. Його предсмертний лист було вилучено і надруковано вперше у 1990 р. Див. *Предсмертное письмо А. А. Фадеева в ЦК КПСС. 13 мая 1956*, «Известия ЦК КПСС» 1990, № 10, с. 147–151.

кремлівського кабінету вождя¹³¹. Він перебуватиме там одну годину і десять хвилин. Ось як згадував про це:

Мене примусили звернутися безпосередньо до товариша Сталіна чимало обставин, що склалися перед постановкою фільму «Аероград». Мені було дуже трудно. І я подумав: один раз в трудну хвилину мого життя я вже звертався листовно до товариша Сталіна, і він врятував мені творче життя і забезпечив подальшу творчість; безперечно, він допоможе мені й тепер. І я не помилився. Товариш Сталін прийняв мене рівно через двадцять дві години після того, як лист був вкинутий у поштову скриньку¹³².

Про те, чи було вкинуто лист у поштову скриньку, і про мотиви такого вчинку Довженка цінну інформацію зберегла справа-формуляр. Йдеться про рукописну (напевно, службову) записку оперуповноваженої Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Поліни Терновської¹³³, складену, схоже, на підставі агентурного донесення. Ось що вона, зокрема, писала:

Довкола Довженка збиралося багато творчих працівників кіно та театру, які з ним дуже [нерозбірливо]. З місцевими націоналістами він мав погані стосунки. Вони вважали його дворушником та зрадником. Вони вважали, що він, як справжній українець, повинен був бути близьким з націоналістами, проводячи їхні ідеї у своїх творах та у своїй поведінці. Так, Солнцева, дружина Довженка, говорила, що націоналісти України переслідують скрізь

131 Див. *На приеме у Сталина. Тетради (журнали) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953)*. Справочник, ред. А. А. Чернобаев, Новый хронограф, Москва 2008, с. 127.

132 О. Довженко, *Учитель і друг*, [в:] *Зустрічі з великим вождем. Розповіді знатних людей України про свої зустрічі з товаришем Сталіним*, Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», Київ 1939, с. 54.

133 Поліна Парфентійовна Терновська (дати народження і смерті невідомі). У 1935 р. була старшим лейтенантом держбезпеки, а звільнилася з органів у 1937 р. через хворобу. Подальша доля невідома.

Довженка і де тільки можуть заважають йому, зокрема, говорила, що картину «Іван» затискали в Україні, в Наркомосі та ЧК, завдяки впливу Скрипника, який не любив Довженка. У суспільно-політичному житті Довженко налаштований дуже по-радянському, активно, завжди гаряче та з любов'ю реагуючи на всі події. Він дуже добре відгукнувся і говорив про радянський Далекий Схід, де був 4 місяці. Веде у кінематографії велику громадську роботу, керуючи життям творчих працівників [...].

Зараз він зустрічається з людьми рідко, працює, іноді буває у письменників Бабеля, Пільняка¹³⁴. Останнім часом Довженко мав дуже пригнічений настрій у зв'язку з його розривом з Фадеевим.

Його хвилювало, як поставляться у ЧК до написаного ним сценарію. Він був у т[овариша] Стецького¹³⁵, який обіцяв, що із ним зустріне́ться для того, щоб Довженко прочитав сценарій та обговорили б його. Він чекав на цю зустріч щодня і мучився, щодня дзвонячи до секретаря Стецького, який усе відкладав зустріч.

Тоді 13/IV о 3-й годині дня він підійшов до контрольної будки Кремля і передав на ім'я Й. В. Сталіна коротеньку заяву з проханням його прийняти. Вже вночі йому зателефонували і призначили йому на 14/IV в 1 г[одині] дня прийом у Сталіна. Він з'явився страшенно схвилюваний і сказав, що хотів би прочитати сценарій. Сценарій він прочитав і отримав добрий відгук. Пішов окрилений і щасливий,

- 134 Борис Андрійович Пільняк (справжнє прізвище: Вогау; 1894–1938) – письменник. Написав між іншими *Повість непогашеного місяця* (1926), яка містила натяк на участь Сталіна в ліквідації Михайла Фрунзе за допомогою лікарів. Був радянським письменником, твори якого видавали найбільше. Заарештований у жовтні 1937 р. і розстріляний у квітні 1938.
- 135 Олексій Іванович Стецький (1896–1938) – комуністичний діяч, журналіст. У 1929–1935 рр. – завідувач відділу агітації, пропаганди і друку, завідувач відділу культури і пропаганди, завідувач відділу культури і пропаганди ленінізму ЦК ВКП(б). У 1934–1938 рр. – головний редактор журналу «Большевик». У 1935–1938 рр. – завідувач відділу партійної пропаганди і агітації ЦК ВКП(б). Керував пропагандистськими кампаніями тридцятих років, організовував викриття «троцькістів», «зінов'ївців», «шкідників», «куркулів», «підкуркулників» та ін. 26 IV 1938 р. заарештований і розстріляний у серпні того самого року.

будучи в дуже піднесеному настрої. Він сказав: «Тепер працюватимемо і зроблю велику гарну картину»¹³⁶.

Отже, Олександр Довженко не вислав листа до Сталіна поштою, а передав його через охоронців Кремля, не боячись, що вони можуть по-різному відреагувати на цей його крок. Терновська пише, що Довженко переживав, як поставляться у ЧК до написаного ним сценарію. Важко стверджувати однозначно, але його могло налякати перше обговорення сценарію *Аерограда*, що відбулося 10 квітня у московському Будинку кіно¹³⁷. У кожному разі він потрапив, як мовиться, на саму гору, до комуністичного ареопагу – до Сталіна і до присутніх в той момент в його кабінеті Сергія Кірова¹³⁸, В'ячеслава Молотова і Климентія Ворошилова¹³⁹. Вже під час розмови до сталінського кабінету увійшов Валеріан Куйбишев¹⁴⁰, а Андрій

136 ГДА СБУ, ф. 11, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 101–101 зв.

137 Див. М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 94.

138 Сергій Миронович Кіров (справжнє прізвище: Костріков; 1886–1934) – більшовицький діяч, з 1926 р. перший секретар Ленінградського губернського комітету/обкому і міськкому партії та Північно-Західного бюро ЦК ВКП(б). Вбитий 1 XII 1934 р. Вбивство Кірова було використане для розгортання широкомасштабних репресивних акцій проти колишніх учасників опозиції. Для України це принесло новий тур чисток працівників політики українізації, управлінців, діячів культури.

139 Климент Єфремович Ворошилов (1881–1969) – військовий і політичний діяч СРСР. У 1925–1940 рр. – нарком з військових і морських справ і нарком оборони СРСР. У 1953–1960 рр. – номінальний глава Радянської держави, тобто голова Президії Верховної Ради СРСР.

140 Валеріан Володимирович Куйбишев (1888–1935) – партійний і державний діяч, член Політбюро ЦК ВКП(б) з 19 XII 1927 по 25 I 1935 р. З травня 1934 до січня 1935 р. – перший заступник голови Ради Народних Комісарів СРСР та перший заступник голови Ради праці і оборони СРСР. Був одним з найближчих сподвижників і радників Сталіна з питань економіки.

Жданов, зайшов вже майже під кінець розмови з Довженком¹⁴¹.

Ось як згадував про це сам Довженко:

Товариші Сталін, Ворошилов, Молотов і Кіров уважно вислухали сценарій «Аероград». Товариш Сталін зробив ряд вказівок і роз'яснень. З його зауважень я зрозумів, що його цікавить не тільки зміст сценарія, але й професійна, виробнича сторона нашої справи. Розпитуючи мене про Далекий Схід, товариш Сталін спитав, чи можу я показати на карті місце, де б я збудував місто, якби був не режисером, а будівником. Я відповів, що можу. Тоді він повів мене в свій маленький кабінет, обвішаний картами. Я показав місце і пояснив, чому я так думаю. Ця конкретна думка виросла у мене на основі вивчення Далекого Сходу, його господарства і перспектив, як я їх собі уявляв. Мені й досі радісно згадати, що Йосиф Віссаріонович мене про це спитав. Я побачив у цьому його пошану до нової ролі радянського художника. Я вийшов від товариша Сталіна з просвітленою головою, з його побажанням успіху і обіцянкою допомогти¹⁴².

Про тогочасний настрій Довженка згадував і Микола Бажан («Уманський»):

Після написання сценарію «Аероград» і після того, як він прочитав його тов[аришу] Сталіну та членам Політбюро, він, приїхавши до Києва, розповів мені докладно про цю зустріч. Він був неймовірно вдячний тов[аришу] Сталіну, говорячи про нього із захопленням¹⁴³.

Після того, як сценарій освятив Сталін, *Аероград* ще обговорювали у Москві на різних зібраннях, але – ясна річ – ніяких принципових зауваг чи заперечень проти нього не було. А ось

141 Див. *На приеме у Сталина...*, с. 127.

142 О. Довженко, *Учитель і друг...*, с. 55.

143 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 124.

чекісти не були б чекістами, якби не втрутились у зйомки фільму біля кордонів СРСР. Слід визнати, що якогось масштабного втручання не було, але провести кастинг вони Довженкові допомогли.

1 червня 1934 р. заступник начальника Особливого відділу ОГПУ СРСР Ігнатій Сосновський¹⁴⁴ і тимчасовий начальник 4-го відділення того самого відділу Ізраїль Ніколаєв¹⁴⁵ скеровують помічнику начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ Михайлу Горбу¹⁴⁶ листа стосовно запрошеного Довженком на роль у фільмі *Аероград* японського підданого Хатторі Санджі¹⁴⁷.

- 144 Ігнатій Ігнатович Сосновський (Добржинський; 1897–1937) – чекіст. З 1918 р. служив у польській армії, був резидентом польської розвідки в Росії. У 1920 р. заарештований і завербований чекістами. У 1920–1931 рр. – на різних керівних посадах у ВЧК/ГПУ/ОГПУ СРСР. У 1931–1935 рр. – начальник 2-го відділення, помічник начальника, начальник 1-го відділення, заступник начальника Особливого відділу ОГПУ/НКВД СРСР. З січня 1935 р. – перший заступник начальника Управління НКВД Саратовського краю. Заарештований у листопаді 1936 р. і через рік розстріляний.
- 145 Ізраїль Мойсейович Ніколаєв (Рамберг; 1899–1937) – чекіст з 1919 р. До 1923 р. – співробітник Башкірського ГПУ, згодом у Східному відділі, потім у Особливому відділі ОГПУ СРСР. З 1931 р. – помічник начальника 4-го відділення, заступник начальника і начальник 3-го (далекосхідного) відділення, начальник 6-го відділення Особливого відділу ОГПУ/НКВД СРСР. З грудня 1936 р. – начальник 2-го відділення Контррозвідального розділу – 3-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. У квітні 1937 р. заарештований і у вересні того самого року розстріляний.
- 146 Михайло Савелійович Горб (справжнє ім'я: Розман Мойсей Санелевич; 1894–1937) – діяч радянської розвідки. Старший майор держбезпеки (1935). В органах держбезпеки в Україні з 1919 р., за рекомендацією Фелікса Дзержинського перейшов на роботу в центральний апарат ВЧК, займався створенням нелегальної резидентури у Європі, згодом працював в Іноземному відділі ВЧК/ГПУ. У 1922–1924 рр. – на розвідувальній роботі в Німеччині. У 1924–1933 рр. – в Іноземному відділі ОГПУ СРСР. З березня 1933 до липня 1934 р. – начальник 4-го відділення і помічник начальника Секретно-політичного відділу ГУГБ НКВД СРСР. З серпня 1934 р. – заступник начальника Особливого відділу ГУГБ НКВД СРСР, з 1937 р. – заступник начальника 3-го (контррозвідального) відділу ГУГБ НКВД СРСР. Заарештований у квітні 1937 р. і розстріляний у серпні.
- 147 Хатторі Санджі (Санжі; 1908–1937) – режисер Ленінградського художнього театру ім. Радлова. Народився в Японії, як опинився в СРСР, встановити не вдалося. Заарештований 10 VI 1936 р. у Сталіно і етапований до Ленінграду. Тут був розстріляний 28 V 1937 р.

Лист містить прохання вжити заходи для відсторонення Санджі, оскільки останній розробляється як активний японський розвідник¹⁴⁸. 5 червня надходить відповідь Секретно-політичного відділу ОГПУ:

Запрошення японського підданого Хатторі Санджі для участі у кінокартині «Аероград» знаходилося на стадії переговорів із режисером цієї картини Довженком. На нашу пропозицію директор фабрики відвів зазначеного Хатторі, проти чого Довженко не заперечував. Так, за сюжетом їхньої картини їм необхідно мати одного–двох японців, вони планують укласти договір з артистом театру Мейерхольда японцем Секи Сан, компрометуючих матеріалів на якого у нас немає; за наявності таких у вас прохання негайно повідомити¹⁴⁹.

З серпня 1934 р. Олександр Довженко зі знімальною групою веде натурні зйомки фільму *Аероград* у тайзі між Владивостоком та Хабаровськом. У листопаді вони продовжуються вже у Москві у кінопавільйонах.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито Сергія Кірова. Того самого дня за пропозицією Сталіна приймається постанова ЦВК СРСР *Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів*. Згідно з постановою, строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, а вирок виконувався негайно після винесення. 9 грудня Григорій Петровський підписав постанову ВУЦВК *Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР*, де були враховані згадані вище положення¹⁵⁰.

148 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 103.

149 Там само, арк. 102.

150 Див. *Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, «Більшовик», 10 XII 1934.*

Дедалі міцнішою ставала репресивна хвиля, яка з особливою силою вдарила по Україні. Хартією терору називають постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. З такою характеристикою важко не погодитись, адже у багатьох сфальсифікованих слідчих справах обвинуваченим приписувалась підготовка терористичних актів. Це позбавляло обвинувачених будь-якої можливості перевірки їх справ навіть тоді, коли вони під час суду (або імітації такого) відмовлялись від попередніх/вичавлених зізнань і переконливо спростовували висунуті проти них обвинувачення. У 1935 р. прокурором СРСР було призначено Андрія Вишинського¹⁵¹. Він скасував прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки у справах про державні злочини. Особлива нарада, а також інші позасудові органи (двійки, трійки) стали знаряддям масових репресій.

За таких умов Олександр Довженко завершував *Аероград*, який вийшов на екрани 6 листопада 1935 р. 8 листопада фільм переглядав Сталін, як зауважує Сергій Тримбач, вочевидь не вперше. Борис Шумяцький зафіксував сталінську реакцію на *Аероград*: «От напустив туману, символів. Але це нічого. Він прогіше не може. Одне слово, „наплив”. А виходить здорово [...]. Річ вийшла цікавою, патріотичною в добромум сенсі цього слова»¹⁵².

9 листопада фільм подивилося правління Українфільму: зауважень не було, у телеграмі, надісланій до Москви у «Совкино»

151 Андрій Януарійович Вишинський (1883–1954) – політичний діяч, юрист, дипломат. У 1903 р. приєднався до партії меншовиків. Після Лютневої революції 1917 р. був комісаром міліції Якиманського району в Москві. Підписав наказ про арешт Володимира Леніна. У 1920 р. вступив до партії більшовиків. З липня 1923 р. – суддя Верховного суду СРСР. Відтоді суміщав роботу в інших органах і суддівство. У 1925–1928 рр. – ректор Московського університету. У 1935–1939 рр. – генеральний прокурор СРСР, обвинувач у головних сталінських показових політичних процесах. У 1939–1944 рр. – заступник голови Ради Народних Комісарів СРСР, а з 1940 р. – заступник наркома, потім міністра закордонних справ. У 1949–1953 рр. – міністр закордонних справ і керівник делегації СРСР при ООН. Помер у Нью-Йорку.

152 Цит. за: С. Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 321.

були лише суперлятиви. 10 листопада, як засвідчує запис Бориса Шумяцького¹⁵³, на кремлівський перегляд був запрошений Олександр Довженко, який почув і зауваження, і загальну високу оцінку *Аерограда* від Сталіна.

Рецензії у газетах «Комуніст», «Вісті ВУЦВК», «Харьковский рабочий» містили винятково позитивні оцінки. Вже нічого не міг сказати і один з ключових противників Довженка – Микола Скрипник: він застрелився у липні 1933 р.

Літературознавець Григорій Костюк, який на момент виходу *Аерограда*, вже був політв'язнем в одному із радянських концтаборів, згадував, що саме у таборі вперше побачив цей фільм. Культурно-виховна частина організовувала кінопокази для в'язнів.

Ми (маю на увазі політичних в'язнів), – писав у своїх спогадах Григорій Костюк, – ніколи не відвідували цих «виховних вечорів» та, наскільки пригадую, нас ніхто і не примушував. Але, коли одного разу оголосили, що висвітлюватимуть новий фільм Олександра Довженка «Аероград», я пішов. Збентежено покидав я залу після перегляду фільму. Тут було все: і талановите схоплення краси й безмежності далекосхідних просторів СРСР, і залізні колони прикордонних частин, і грізні постаті їхніх командирів, і надлюдська слухняність бійців, і пильність розвідників НКВД, і могутність аеродромів, і безстрашність радянських ескадриль, що патрулюють у підхмарних висотах над Тихим океаном недоторканість СРСР. Одне слово, було все, що потребувала урядова пропаганда, але не було тільки відомого мені автора «Землі» й «Івана», не було великого митця, не було живих, психологічно складних, але завжди хвилюючих довшенківських героїв. Я виходив з сумним настроєм. У мене було відчуття, що я був на похоронах великого нашого «поета кіно»¹⁵⁴.

153 Див. *Кремлевский кинотеатр...*, с. 920.

154 Г. Костюк, *Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах*, кн. 1, Смолоскип, Київ 2008, с. 572–573. Я вирішив поцікавитись, як оцінюють *Аероград* сучасні глядачі. Ось деякі

27 листопада 1935 р. у одній з московських газет було надруковано матеріал про *Аероград* і тут же вміщено розповідь Олександра Довженка про фільм. З-поміж іншого він підкреслив, що наступний фільм мріє зробити «сильнішим і довершенишим від того, що зробив до сьогоднішнього дня»¹⁵⁵. Він вже знав, який фільм зніматиме, але він не мав гадки, що на нього чекає з наступним фільмом.

Щорс (1936–1939)

У 1927 р. у своїй публікації про те, як Олександр Довженко знімав *Звенигору*, Павло Нечес написав:

З акторами нещастя не було, але – від нервового напруження отримав удар адміністратор Лугвенев, оператор

оцінки з 2021 р.: «Дякую, подивився з величезним задоволенням. Маразм, звичайно, тріскучий, але чого ще чекати від агітки? А зроблено чудово, кожна сцена опрацьована на п'ять із плюсом. Розстріл зрадника – справді пробирає. Самурай і справді дивно сатиричний [...]. Образи яскраві, скульптурно чіткі, жодного змазаного – причому аж до, так би мовити, третьорядних [...]. Вже про ворогів радянської влади я мовчу – всі дивовижно звіроподібні і так соковито спливають отрутою [...]»; «Початок фільму кумедний, йдуть люди нікого не чіпають, раптом вилазить страшний бородатий бандит і починає бідних людей бивати, потім з'ясовується, що бандит у фільмі подається як добрий, а мирні вбиті – це бандити. Цей бородатий бандит, вбиваючи друга, називає його зрадником, хоча насправді зрадник він, оскільки він зрадив дружбу. Старовір розповідав про те, як більшовики вантажать людей у вагони як худобу і відвозять кудись, дивно, що це допустили у фільм, враховуючи, що сказане правда, яку приховували. Наприкінці фільму з неба спускається масовий десант, серед якого можна розглядіти кілька нещасних, у яких заплуталися стропи і бідолахи падають свічкою вниз, але ці трагедії не мали мабуть великого значення, головне зняти агітаційний фільм, головне громадська користь, особисті трагедії це дрібниця порівняно зі світовою революцією»; «До слова, актора, який грав Глушака, – Степана Шагайду – через три роки розстріляли». *Аероград*, «RU Tracker» [онлайн, дата доступу: 6 В 2022]: <<https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=161445>>.

155 Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 115.

Завелев¹⁵⁶ зламав ногу і захворів крововиливом у нирках, його помічник Панкратєв захворів крововиливом в печінці, проф. Кричевський¹⁵⁷, який керував художнім формуванням картини, отримав нервовий удар правої руки. Чому це сталося з людьми, що працювали коло цієї картини? А тому, що постановник задумав картину за зовсім новим пляном, далеким від трафарету в сучасному кіно, за пляном, який вимагав надзвичайного напруження розуму і всієї нервової системи¹⁵⁸.

Виробництво фільму *Щорс* потребуватиме «надзвичайного напруження розуму і всієї нервової системи» від самого Олександра Довженка. Нещастя трапиться саме з ним. Таким побачив Довженка Ігор Белза («Чорний») у серпні 1938 р.: «Він справляє враження абсолютно знівченої, змученої людини, що стоїть на межі душевної хвороби»¹⁵⁹. Почалося все 27 лютого 1935 р. Саме тоді Михайло Калінін на засіданні Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР вручив Довженкові орден Леніна. Коли режисер повертався на своє місце, з президії пролунали слова Сталіна, звернені до Калініна: «За ним борг – „український Чапаєв”. „Він” – це Довженко, а „український Чапаєв” – це фільм „Щорс»»¹⁶⁰.

156 Борис Ісаакович Завелев (1876–1938) – кінооператор. З 1914 р. працював у кінофірмі Акціонерне товариство Олександра Ханжонкова, де зняв близько 70 картин. Згодом на студіях ВУФКУ Ялти і Одеси.

157 Василь Григорович Кричевський (1872–1952) – художник, архітектор, графік. За української влади його обрали першим ректором Державної академії мистецтва в Києві, а пізніше був професором Архітектурного інституту. Керував мистецькою частиною у виробництві українських фільмів: *Тарас Шевченко*, *Тарас Трясило*, *Борислав сміється*, *Звенигора*, *Назар Стодоля*, *Сорочинський ярмарок* та ін. Під час війни виїхав з Києва, спочатку до Львова, потім – до Німеччини. У 1949 р. виїхав до Венесуели. Перепохований на українському цвинтарі у Бавн-Бруку (США, штат Нью-Джерсі).

158 Цит. за: *Перше десятиліття...*, с. 104.

159 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 200.

160 Цит. за: Г. Б. Марьямов, *Кремлевский цензор. Сталин смотрит кино*, Киноцентр, Москва 1992, с. 51.

А ось як у 1940 р. Микола Бажан у газетній статті описував те, як виникла ідея створити фільм про Миколу Щорса:

«Подумайте про Щорса!» – товариські порадив товариш Сталін Олександрову Довженку під час однієї із зустрічей. Товариш Сталін з новою силою оживив у пам'яті художника великі образи і події бурхливих років громадянської війни. Художник загорівся творчим поривом. Пройшов деякий час. З тією непорівняною увагою, чуйністю, вдумливою делікатністю стосовно людей, на яку здатен лише такий геніальний знавець і вчитель людей, як Йосиф Віссаріонович Сталін, – він знов викликав до себе Олександра Довженка і сказав йому: «Ви не приймайте мою пораду за якусь директиву. Я не хочу зв'язувати вас своєю порадою стосовно ваших подальших творчих планів, оскільки, можливо, ваше серце і не приваблює тема про Щорса». «Ні, Йосиф Віссаріонович, – відповів Довженко. – Серце моє тягнеться до цієї теми»¹⁶¹.

Так писав Микола Бажан. Він згадував зустріч Сталіна із Довженком, яка відбулася 22 травня 1935 р. і тривала 20 хвилин¹⁶². На початку цього місяця Довженко вже встиг поспілкуватись із місцевим начальством, себто із Станіславом Косіором і Павлом Постишевим. Вони, а також Панас Любченко, були присутні в цей момент у сталінському кабінеті у Кремлі.

Чергову, не зафіксовану в журналі сталінських відвідувачів, зустріч Сталіна з Довженком влаштував Борис Шумяцький. 10 листопада 1935 р. під час традиційного кремлівського кіносеансу попросив вождя викликати Довженка, оскільки, на думку кіноміністра, «потрібне орієнтування та благословення на нову роботу по Щорсу»¹⁶³. Переглянувши *Чапаєва* братів Васильє-

161 М. Бажан, *Александр Довженко*, «Советская Украина», 15 XI 1940.

162 Див. *На приеме у Сталина...*, с. 164.

163 Цит. за: С. Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 322.

вих і *Останній маскарад* Михайла Чіаурелі¹⁶⁴, Сталін викликав Довженка. Останній розповів, як працював над *Аероградом*, а вождь дав високу оцінку і вказав на слабкі місця у цій стрічці. Далі розмова перейшла на *Щорса*. На сталінське запитання, як йде робота, Довженко, як зафіксовано у стенограмі, відповів: «Зібрано масу матеріалу. Не було коли віддати усі сили на цю роботу. Ось тепер трохи втомився, але готовий всі сили віддати цій постановці»¹⁶⁵.

Юлія Солнцева свого часу спростовувала це запевнення. Вона писала:

Я бачила і була впевнена, що «Щорса» він не хотів робити. У нього були інші думки про новий кінематограф. У цей час він думав про три екрани, про круглі зали і безперервний рух на цих екранах, і про людину посеред зали. Він ходив до уряду і розповідав про свій проект, вважаючи, що кінематограф повинен цим зайнятися. А його відправляли назад, вважаючи все це маячнею¹⁶⁶.

Сталін вимовив свої слова про українського *Чапаєва* наприкінці лютого 1935 р. Олександр Довженко у той час ще повним ходом працював над *Аероградом*, але фільм про *Щорса* вже увірвався в його життя. У пресі і у суспільному житті насамперед України почалася справжня істерика: всі шукали сліди Миколи

164 Михайло Едишерович Чіаурелі (1894–1974) – кінорежисер, сценарист, актор. Лауреат Сталінської премії (1941, 1943, 1946, 1947, 1950). З 1928 р. – режисер Держкінопрому Грузії. У 1946–1955 рр. – режисер Мосфільму, а у 1955–1957 – Свердловської кіностудії. Серед поставлених ним фільмів: *Останній маскарад* (1934), *Велика заграва* (1938), *Клятва* (1946), *Падіння Берліна* (1949), *Незабутній 1919 рік* (1952) та ін. У своїх фільмах, кон'юктурних і неправдивих, так само фальшиво зображував Сталіна.

165 Цит. за: С. Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 323.

166 Цит. за: там само, с. 329.

Щорса, всі апелювали до Довженка, щоб, за його словами, творити фільм про Щорса¹⁶⁷.

Чим же так уславився Микола Щорс? І взагалі, хто він? Народився у червні 1895 р. у місті Сновськ (тепер Щорс Чернігівської області). У 1914 р. закінчив Київську військово-фельдшерську школу, а в 1916 – військове училище в Полтаві. Був підпоручником царської армії, учасником Першої світової війни. У 1918 р. став членом партії більшовиків. У лютому того самого року очолив червоногвардійський загін на Чернігівщині. Згодом українець Щорс брав участь у формуванні військових підрозділів у Самарській та Симбірській губерніях Росії.

У вересні 1918 р. Микола Щорс став командиром Богунського полку, сформованого ним із розрізаних партизанських загонів у нейтральній зоні. У жовтні того самого року очолив бригаду 1-ї Української радянської дивізії, що складалася переважно з полків ЧК, угорських інтернаціоналістів, поволзьких татар тощо. На початку 1919 р. бригада під командуванням Щорса брала участь у боях з українськими військами на напрямку Чернігів–Київ. Після захоплення більшовиками Києва Щорс був призначений військовим комендантом міста. Ось чому комуністи зробили йому пам'ятник у самому центрі Києва¹⁶⁸.

167 Див. напр.: *Шефи фільма «Український Чапаєв»*, «Вісті ВУЦВК», 17 III 1935; *Соратники Щорса допоможуть створити фільм про «Українського Чапаєва»*, «Вісті ВУЦВК», 18 III 1935; *Радянські письменники у створенні фільма про Щорса*, «Вісті ВУЦВК», 28 III 1935; *Приїзд і виступ Довженка*, «Вісті ВУЦВК», 29 IV 1935; *Матеріали про Щорса*, «Вісті ВУЦВК», 10 V 1935; *Почесна книга щорсівців*, «Вісті ВУЦВК», 14 V 1935; *Щорсівці в таборах*, «Вісті ВУЦВК», 18 V 1935; *Матеріали про Щорса*, «Вісті ВУЦВК», 24 V 1935; *Створимо монументальний фільм*, «Вісті ВУЦВК», 30 V 1935; *Мистецька майстерня під керівництвом Довженка*, «Вісті ВУЦВК», 2 VI 1935; *Бойовим шляхом Щорса*, «Вісті ВУЦВК», 29 VI 1935 та ін.

168 Пам'ятник у Києві знаходиться на перетині бульвару Шевченка і вулиці Симона Петлюри. Його відкрили 30 IV 1954 р., хоча вперше ідею встановити пам'ятник ще у 1936 р. висунув Сталін. Авторами монументу є скульптори Михайло Лисенко, Микола Суходолов і Василь Бородай та архітектори Олександр Власов і Олексій Заваров. Пам'ятник

Про те, як Микола Щорс пішов з життя, ще й досі сперечаються дослідники. З березня 1919 р. він був командиром 1-ї Уманської радянської дивізії. У серпні його призначили командиром Таращанської 44-ї стрілецької дивізії 12-ї армії, що вела бої з Львівською бригадою Української Галицької Армії. 30 серпня 1919 р. неподалік від станції Коростень Микола Щорс загинув. Поховали його в Самарі, в Росії. Дружина Щорса Фрума Хайкіна пояснювала, що боялися, щоб над могилою не було наруги.

А щодо загибелі виникло щонайменше три версії. Перша: Щорса вбила ворожа куля. Друга: його вбили свої, вороги більшовиків, троцькісти та меншовики, які пролізли на керівні посади в 12-й армії. У 1958 р. виникла третя версія: так, Щорса вбили свої, але не вороги партії, а більшовики, через те, що він був неслухняним командиром, ігнорував накази командування 12-ї армії. Ось чому у складній бойовій обстановці, не маючи можливості віддати начдива під суд, командування та реввійськрада 12-ї армії наказали знищити непокірного командира¹⁶⁹.

Миколі Щорсу являє собою кінну висотою 13,8 метрів. Статую виготовлено з бронзи та встановлено на постаменті з висотою 6,5 метрів. Отже, Щорс сидить на коні. Колись на цьому самому місці не сидів, а стояв граф Олексій Бобринський – політик, меценат, підприємець, економіст, засновник цукрової промисловості України, будівничий першої залізниці в Росії та на Наддніпрянській Україні. У 1926 р. пам'ятник графу демонтували. До речі, одним з тих, хто позував скульпторам при створенні пам'ятника Щорсу, за іронією долі був студент Леонід Кравчук, майбутній перший президент незалежної України, хоча саме проти незалежної України Микола Щорс боровся.

169 Див.: А. Шарый, *Субботнее интервью. Александр Дроздов*. «Радио Свобода» [онлайн], 9 XI 2002 [дата доступу: 6 V 2022]: <<https://www.svoboda.org/a/24187730.html>>; Ю. Митрофаненко, *Боженко, Щорс та інші. Трагедія «червоних отаманів»*, «Історична правда» [онлайн], 16 III 2018 [дата доступу: 6 V 2022]: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/16/152209/>>; О. Зінченко, *Щорс. Таємниця смерті та початок міфу*, «Історична правда» [онлайн], 30 VIII 2019 [дата доступу: 6 V 2022]: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/08/30/156168/>>.

Так чим же була смерть Миколи Щорса – випадковістю чи злочином? В момент загибелі Щорса поруч з ним були його заступник Іван Дубовий¹⁷⁰ та інспектор реввійськради 12-ї армії Павло Танхіль-Танхілевич¹⁷¹. Інспектор зник безслідно за день, а єдиний свідок загибелі начдива Іван Дубовий був репресований в добу ежовщини. Та на допитах Дубовий встиг зізнатися, що це він убив Щорса. Це підтвердили інші свідки. Завіщо ж убили начдива? За непокору, за незгоду з кадровими призначеннями, за потенційну некерованість? Все це дискутується дотепер, а на початку роботи над фільмом ніби все було більш-менш зрозуміло, а Іван Дубовий, який у 1935 р. видав невеличку книгу спогадів про Щорса, ще був його соратником.

28 квітня 1935 р. Довженко приїздить з Москви до Києва, щоб, як писала газета «Вісті ВУЦВК», розібратися «у тому величезному матеріалі про „Українського Чапаєва” – Щорса, – який надходить звідусіль до історико-літературного бюро при Українфільмі». У день приїзду Довженко відвідав Київську кінофабрику. Газета також повідомляла: «Разом з тов. Довженком прибули заст[упник] нач[альника] Головної управи кіно-фото-

170 Іван Наумович Дубовий (1896–1938) – військовий діяч командарм 2-го рангу (1935). З 1935 р. – командувач Харківського військового округу, член Військової ради при наркоматі оборони СРСР, член Військової ради при наркоматі оборони СРСР. У 1935 р. видав книжку *Мої спогади про Щорса*. Заарештований у серпні 1937 р., розстріляний за звинуваченнями в участі у троцькістській антирадянській змові та організації вбивства Щорса у липні 1938 р.

171 Павло Самуїлович Танхіль-Танхілевич (1893–?) – політінспектор реввоєнради 12-ї армії. Через два місяці після смерті Щорса він був на Південному фронті на посаді цензора-контролера Військово-цензурного відділення Реввійськради 10-ї армії. 4 III 1920 р. був заарештований за підозрою у шпигунстві і запроторений до концтабору на один рік. Після закінчення терміну ув'язнення підлягав виселенню за межі прифронтової смуги. За деякими відомостями перебував у Естонії. У 1926 р. був зареєстрований в адресній книзі філателістів міста Саратова. Висновком головної військової прокуратури Генеральної прокуратури Російської Федерації від 28 VI 2000 р. реабілітований. За що саме реабілітований, сказати поки що важко.

промисловості СРСР тов[ариш] Юрков і нач[альник] Експорт-фільму тов[ариш] Усіевич»¹⁷².

У листопаді 1935 р. Олександр Довженко знов приїхав з Москви до Києва. На Київській кінофабриці будують спеціальний павільйон для зйомок фільму *Щорс*, який згодом дістане назву *щорсівський*. У березні 1936 р. Довженко знов у Києві, продовжує роботу над сценарієм. Сценарій до *Арсеналу* Довженко створив всього за два тижні. Робота над сценарієм до *Щорса* перетвориться над справжню муку. Довженко писатиме його значно довше і він буде не таким конспективним, як це було на попередніх його фільмах.

Найголовнішою проблемою було те, що Довженкові ніяк не вдавалося зробити із *Щорса* загальноукраїнського героя, а при цьому партійно-державне керівництво України прагне контролювати хід роботи над сталінським замовленням, прагне допомогти зденерованому режисеру-орденоносцю. І тоді Довженко вирішує апелювати до Москви, розраховуючи полегшити собі роботу. Орієнтовно у вересні 1936 р. він передає сценарій *Щорса* до Головного управління кінематографії і просить допомогти в редакції сценарія. Ось як він згадував про це:

Вручаючи керівництву ГУКа сценарій, я сам заявив, що образ *Щорса* у мене недостатньо завершений. А сталося це не від недбалості чи легковажності, а від неправильної поради, даної мені українським керівництвом, у вирішенні образу *Щорса* як борця з троцькістським командуванням. Ця помилка призвела до збіднення *Щорса*, до збіднення драматичної колізії. Я це відчув, але мені вже потрібна була допомога та узгодження тут у Москві¹⁷³.

172 *Режисер Довженко в Києві*, «Вісті ВУЦВК», 29 IV 1935.

173 *Кремлевский кинотеатр. 1928–1953. Документы*, сост. К. М. Андерсон, Л. В. Максименков и др., ред. Г. Л. Бондарева, РОССПЭН, Москва 2005, с. 367.

Борис Шумяцький тримав сценарій, напевно, не знаючи, що робити, і лише 3 листопада 1936 р. повідомив Довженка, що сценарій *Щорса* буде затверджувати Сталін. Після роздумів Довженко вирішує, що лише вождь може врятувати його, але треба пояснювати, чому так довго готується сценарій і що заважає підготовці. 26 листопада 1936 р. Довженко пише листа Сталіну і знов списує проблеми на рахунок українського керівництва і Шумяцького, який тримав сценарій майже два місяці, хоча «керівництво повинне саме допомогти режисеру виправити сценарій і вже виправлений представити Вам, якщо Ви знайдете це за потрібне»¹⁷⁴.

Далі Довженко повідомляє, що має вже два письмові висновки ГУК-а, «вірніше три, якщо вважати і перше, видане мені помилково, і відібране на другий день, тобто у день запиту Вами сценарію. У третьому висновку, додатковому, йдеться, що «збіднення образу Щорса і розмаїття фарб і уваги фігурі Боженка створює становище, коли небезпідставно здається, що автор, мабуть, більше співчуває Боженку, ніж Щорсу».

А на зборах режисерського активу, куди я вже запрошений не був, це формулювання викладалося у важчому вигляді. І ось пішли з ГУКа твердження – есерівська ідеологія, співчуття не Щорсу і, не безпідставно, спроба обдурити Вас [...]. Вибачте мене, дорогий Йосипе Віссаріоновичу, але якщо я не вірю, щоб Ви побачили в моїй недосконалій, правда, праці протягування есерівської ідеології. Я радянський робітник мистецтва. Це – моє життя, і якщо я що роблю не так, то через брак талановитості чи розвитку, а не через злобу [...]. А Микола Щорс буде прекрасним, глибоким та хвилюючим. У сценарії зараз я це вже майже зробив, і маю ще багато хороших думок попереду¹⁷⁵.

174 Там само.

175 Там само, с. 368.

Сталін прочитав сценарій *Щорса*. Ось як виглядали правки вождя, які він надіслав Борису Шумяцькому 9 грудня 1936 р.:

Т. Шумяцький!

1. Щорс вийшов надто грубуватим та малокультурним. Потрібно відновити дійсну фізіономію Щорса.
2. Боженко не зовсім вийшов. Автор, мабуть, більше співчуває Боженку, ніж Щорсу.
3. Штабу Щорса не видно. Чому?
4. Не може бути, щоб у Щорса не було трибуналу, інакше він не став би сам розстрілювати бійців через дрібниці (табакерка та ін.).
5. Не добре, що Щорс виглядає менш культурним і грубішим, ніж Чапаєв. Це неприродно¹⁷⁶.

Через кілька днів, 11 грудня, Борис Шумяцький пише доповідну записку голові уряду В'ячеславу Молотову. Він жаліється, як сценаристи і режисери дискредитують і цькують кінематографічне начальство, обвинувачуючи його в бюрократизмі, у затисканні свободи творчості і як це начальство героїчно протистоїть цим несправедливим обвинуваченням. Шумяцький пише, що під час постановки нових фільмів «ми забракували кілька хибно зроблених у них епізодів»¹⁷⁷.

При цьому наводить лише один приклад. І це приклад роботи над сценарієм *Щорса*:

Ми вказали О. Довженку на необхідність виправлення збідненого ним образу Миколи Щорса у його новому сценарії «Щорс», зміни явної переваги, яку віддає Довженко у сенсі багатства фарб фігурі Баженка [Правильно: Боженка – Ю.Ш.] порівняно з образом основного героя – Щорса, та низку інших. Але Довженко зі звичайною для нього зарозумілістю сперечався з нами, доводячи, що його Щорс і Баженко – справжні образи і виправленню не

176 Цит. за: там само, с. 371.

177 Там само, с. 372.

підлягають. Тоді ми запропонували йому ці виправлення
в обов'язковому порядку¹⁷⁸.

У грудні 1936 р. сценарій *Щорса* обговорюють в редакції газети «Правда». Це якби легітимізує текст сценарію і дозволяє перейти до його реалізації. У лютому 1937 р. розпочинаються зйомки в Чернігові.

Бюджет фільму після завершення зйомок становитиме 5 мільйонів рублів (перевитрата 2 мільйони). За роботу над *Щорсом* Довженко, за спеціальним рішенням Політбюро ЦК ВКП(б), отримає 100 тисяч рублів¹⁷⁹.

Проте це все – ніщо у порівнянні з тим, чим доведеться Довженку розплатитись за роботу над *Щорсом*. Він вирішить, що обговорення в редакції «Правди» достатньо. Та не так вважатиме Борис Шумяцький. Він своїм наказом припинить зйомки у квітні 1937 р., оскільки режисерський сценарій не було затверджено кінематографічним начальством. Тепер Довженко повинен скоротити і доопрацювати сценарій. Що він і робить. Він не міг вчинити інакше.

Ще у березні 1935 р. Олександр Довженко запропонував письменнику Всеволоду Вишневському співавторство у написанні сценарію *Щорса*, але потім зрікся цієї пропозиції¹⁸⁰. 22 червня 1937 р. у листі до Вишневського він зізнається: «Мені хочеться померти. Я думаю про це вже місяці. Я думаю – я почав думати (бажати) смерті на 43-му році життя»¹⁸¹. Тобто від початку зйомок *Щорса*. 2 червня 1944 р. він чомусь вва-

178 Там само.

179 Див. *Документи ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917–1953*, ред. А. Н. Яковлев, сост. А. Артизов, О. Наумов, МФД, Москва 1999, с. 428.

180 Див. А. Марьямов, *Довженко...*, с. 258–260.

181 Цит. за: І. Кошелівець, *Про затемнені місяця...*, с. 99.

жав за потрібне пригадати роботу над фільмом. «На „Щорсі”, – записує Довженко, – я заболів грудною хворобою»¹⁸².

Що ж трапилось? Що сприяло цьому? Насамперед слід пам'ятати слушне зауваження Івана Кошелівця: Довженкові було притаманне, «раз узявшись за якусь роботу, захоплюватися накопиченням матеріалів і розробкою окремих епізодів, без яких, здавалося йому, ніяк не можна обійтися. У результаті нагромаджувалося стільки матеріалів, що він не годен був дати собі раду з ними. Так було і з „Щорсом”»¹⁸³. З усього Радянського Союзу після того, як оголосили, що фільм про Щорса Сталін замовив особисто, до Довженка приходив колосальний матеріал: спогади, довідки, свідчення сучасників, результати пошуків краєзнавців тощо. Все це треба було передивитись, осмислити, врахувати.

У квітні 1936 р., повідомляючи, що Довженко отримав понад 13 тисяч листів-спогадів бійців, соратників Щорса, газета «Пролетарська правда» писала:

З купи листів і оповідань О. П. Довженко добуває часто одну фразу, один натяк, що допомагає режисерові в розкритті образу Щорса, що дає нитки до точного відтворення історичної обстановки. Довгими годинами О. П. Довженко розмовляє з Григорієм Щорсом¹⁸⁴. Серед тиші свого робочого кабінету, оточений документами, портретами, книгами про Щорса, режисер жадібно ловить кожне слово брата героя, ділиться з ним своїми міркуваннями про майбутній сценарій, про весь майбутній творчий процес створення фільму¹⁸⁵.

182 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 331.

183 І. Кошелівець, *Олександр Довженко. Спроба творчої біографії*, Сучасність, Нью-Йорк 1980, с. 204.

184 Григорій Олександрович Щорс (1907–1940) – молодший брат Миколи Щорса. Наприкінці тридцятих років був одним із заступників наркома Військово-морського флоту. За існуючою версією був отруєний.

185 Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки...*, с. 119.

Та ключова проблема для Олександра Довженка полягала не в тому, щоб опрацювати матеріал, послухати молодшого брата Щорса. Питання полягало в тому, як зробити з фельдшера героя українського народу, як його зробити «прекрасним, глибоким та хвилюючим», як писав Довженко у листі до Сталіна. І ось тут справа-формуляр розкриває чимало цікавого.

23 вересня 1936 р. Олександр Довженко на одній з центральних вулиць Києва зустрів агента «Федорова», який повідомляв:

Зараз він почувається політично препогано. «Йому», – каже він, – «накинули Щорса», він до цієї теми не відчуває жодного потягу, і він відчуває, що він скандально провалиться. «Ну що ж? Треба ще якийсь час носити ярмо, ставище України, все одно, рано чи пізно зміниться»¹⁸⁶.

Продовжити зйомку *Щорса* Довженкові дозволили у липні 1937 р. Він знімав на Полтавщині, в тому числі у селі Ярьські, про що вже згадувалось. Десь близько 20 вересня кіногрупа повернулася до Києва. Нагадаю, що це було вже в момент, коли розпочалися масові операції НКВД (в тому числі й національні). Великий терор набирив силу.

І тут сталося те, що можливо найвиразніше описано у донесенні агента «Алексеева»:

Настрій Довженка вкрай знижений. Пояснює він це, з одного боку, огидним самопочуттям (він, мабуть, дуже серйозно хворий), з іншого боку, фантастичним незезінням у роботі. Як приклад Довженко навів випадок, коли можна було знімати масову сцену бою лише у вихідний день (іншими днями не можна було отримати масовку), упродовж восьми вихідних днів трималася похмура погода і зйомка скасовувалась. Нарешті, 9-й вихідний день, який був останнім, оскільки після нього військова частина, що бере участь у масовці, йшла з таборів, цей

186 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 105.

9-й день видався сонячним і все вдалося зняти. А на ранок стало відомо, що цей матеріал нікуди не годиться, оскільки у зйомці брав участь актор, який грав роль Дубового, він вів війська в атаку. Дубовий був заарештований, коли вони знімали, але відомості про це ще не дійшли до знімальної групи¹⁸⁷.

Командарма II ранга командуючого Харківським військовим округом Івана Дубового заарештували 21 серпня 1937 р. з санкції Климента Ворошилова. 22 серпня протокол допиту Дубового прочитав Сталін¹⁸⁸. Він не так давно читав сценарій фільму *Щорс*, в якому Дубовий виглядав як сподвижник Щорса, а тепер вождь прискіпливо аналізував зізнання командарма. У грудні того самого року на допитах у Москві він зізнався, що є вбивцею Щорса. Стало зрозуміло, що Олександр Довженку доведеться кардинально переробити сценарій.

Про те, як почувався у цей час Довженко, можна зрозуміти з донесення Миколи Бажана («Уманського») від 21 жовтня 1937 р.:

Після «Аерограда», почавши знімати фільм «Щорс», Довженко був в дуже бадьорому, піднесеному настрої. Але боротьба з усілякими ворогами, що загострилася, низка арештів його близьких і далеких знайомих (С[оломон] Орлович, П[етро] Косячний, І. Косило, Б[орис] Загорський¹⁸⁹, М[айк] Йогансен), виключення з партії чоловіка його сестри Дудка і, нарешті, погіршення здоров'я і ускладнення зі зйомками фільму (арешт Дубового, що змушує шукати нове закінчення фільму і робити складні перезйомки..., невдоволення виконавцями основних ролей Щорса

187 Там само, арк. 106.

188 Див. В. Хаустов, *Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.*, РОССПЭН, Москва 2009, с. 197.

189 Борис Григорович Загорський – актор, режисер. У 1926–1929 рр. – актор Одеської кінофабрики ВУФКУ, з 1930 р. – на Київській кінофабриці «Українфільм». У 1937 р. заарештований в Києві і розстріляний.

і Боженка) – все це значно погіршило останнім часом його настрій. Він знов повернувся у лоно націоналістів¹⁹⁰.

Важко сказати, кого мав на увазі «Уманський», до кого повернувся Довженко, але впевнено можна стверджувати, що до своїх серцевих справ Олександр Петрович повернувся. У нього стався інфаркт. Зйомки *Щорса* зупинили на чотири місяці.

Коли я його востаннє бачив у «Барвісі»¹⁹¹, – повідомляв Микола Глущенко («Ярема», «Художник»), – де він лікувався, він мені сказав: «Бачите, куди мене привела моя творчість. Якби я був певен, що в живопису зроблю дещо, то я залишив би кіно». Каже, що спить більшу частину часу, щоб бути спокійнішим і забути. У «Барвісі» він вже близько 3-х місяців, у той час, як дорога кожна година при такому злочинному запізненні випуску фільму «Щорс»¹⁹².

Глущенко даремно хвилювався: Довженко повернеться до Києва 26 січня 1938 р., а вже в лютому продовжить зйомки *Щорса* за зміненим сценарієм та з іншими акторами у головних ролях. Миколу Щорса гратиме московський актор Євген Самойлов¹⁹³. Він згадуватиме, що для кожного кадру знімали по 12 дублів, тобто плівки не шкодували. Довженко також наполіг на тому, щоб знімати фільм двома мовами, російською і укра-

190 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 124.

191 Барвіха – селище в Одинцовському районі Московської області. Там знаходився заснований 1935 р. клінічний санаторій для радянської номенклатури з такою самою назвою.

192 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 135.

193 Євген Валеріанович Самойлов (1912–2006) – актор. Народний артист СРСР (1974), лауреат Сталінської премії (1941, 1946, 1947). З 1940 р. працював у Московському театрі ім. Маяковського. Знімався в українських фільмах: *Том Сойєр* (1936), *300 років тому* (1956), *Повість полум'яних літ* (1961), *Довга дорога в короткий день* (1972), *Спочатку було слово* (1992).

їнською – для цього Самойлову довелося вивчити українську¹⁹⁴. І він це успішно зробив.

Справа-формуляр виразно передає той настрій і стан, в якому Олександр Довженко продовжував роботу над *Щорсом*. Микола Бажан («Уманський») зазначав, що у Довженка немає піднесення в роботі, що він не задоволений тим, як у сценарії він виписав образ Щорса. Втім, зауважує один з найближчих друзів Довженка, не лише це впливає на режисера. Його лякає і турбує «загальнополітична обстановка, особливо, розгром буржуазно-націоналістичних та троцькістських гнізд в Україні. Як я вже повідомив, Довженко внаслідок бесіди з тов[аришем] Косіором заспокоївся і прийшов у стан рівноваги, але перед його від'їздом на лікування ці занепокоєння, аж до страху власного арешту, знову в нього з'явилися. Цьому сприяла Ю. Солнцева своїми розмовами про те, що в Україні Довженку працювати неможливо, що його правильно оцінили тільки в Москві, і йому треба знову повернутися до Москви»¹⁹⁵.

Ще гіршу картину намалював своїм донесенням агент «Самойлов». Він повідомляв, що багато хто на кіностудії помічає пригнічений стан Довженка та окремі у нього дива:

Був у директора, якому заявив, що «знайшов кінець картини». Потім пішов у свій павільйон, розстелив на асфальтовій доріжці своє пальто, ліг і почав щось креслити крейдою. Коли до нього підійшов директор і запитав, що він робить, Довженко неохоче встав і відповів, що «доріжка збудована неправильно, відкоси дрібні, це він з'ясував зараз сам». На слова директора, який звернувся до нього, що кожна година часу зараз дорога і краще монтувати картину швидше, Довженко кинув репліку: «Мені не завжди це легко робити»¹⁹⁶.

194 Див. С. Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 339–340.

195 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 141.

196 Там само, арк. 220.

Отже, з одного боку, Олександр Довженко переживав певні психічні проблеми, страх. І це зрозуміло, якщо згадати не лише про те, що репресували людей з його оточення, а й те, що на нього самого під час зйомок *Щорса* було здійснено замах, про що вже йшлося. Це було причиною того, що затягнулася робота над фільмом.

Проте чекісти додали до цієї причини ще одну. Це виразно засвідчує лист начальника 4-го відділу УГБ НКВД УСРР, майора державної безпеки Арона Хатеневера¹⁹⁷ до свого московського начальства – до 4-го відділу ГУГБ НКВД СРСР від 10 лютого 1938 р.

За даними агентури, – мовилося в листі, – основними причинами зриву зйомок кінокартини «Щорс» є: наляканість та розгубленість Довженка у зв'язку з розгромом буржуазно-націоналістичних та троцькістських гнізд в Україні; страх арешту, антирадянські впливи з боку його дружини – Солнцевої та московського письменника-троцькіста Бабеля¹⁹⁸.

Чекісти дещо перебільшували впливи Солнцевої на Довженка, він і без неї міг демонструвати свої настрої, коли хотів. З Ісааком Бабелем його пов'язували дружні стосунки і московський письменник жив у квартирі Довженка, допоки він лікувався у Барвісі після інфаркту. Безсумнівно й те, що Бабель ніколи

197 Арон Меєрович Хатеневер (1905–1940) – у ЧК з 1921 р. У 1921–1937 рр. працював на різних чекістських посадах у Білорусії, у Західній та Центрально-Чорноземній області, Воронежській області. З березня 1937 р. – начальник відділення 4-го (Секретно-політичного) відділу ГУГБ НКВД СРСР. 20 VIII 1937 р. виїздив до Києва у складі бригади заступника наркома внутрішніх справ СРСР Льва Бельського. З серпня 1937 р. – помічник начальника 4-го відділу УГБ НКВД СРСР, згодом – начальник відділення 4-го відділу ГУГБ НКВД СРСР. З грудня 1937 по травень 1938 р. – начальник 4-го відділу УГБ НКВД УРСР. З лютого до травня 1938 р. – т.в.о. заступника наркома внутрішніх справ УРСР. У травні 1938 р. призначений помічником начальника Управління НКВД Ленінградської області. З липня 1938 р. – заступник начальника УНКВД Ленінградської області. Заарештований у листопаді 1938 р. і розстріляний у 1940 в Москві.

198 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 139.

не був троцькістом – його примусили зізнатися в цьому після арешту у 1939 р.

А ось те, що у Олександра Довженка паралельно із страхом загострилися антирадянські настрої – це правда. У зв'язку з цим великий інтерес і харківських, і київських, і московських чекістів викликало донесення агента «Стріли» від 4 вересня 1938 р. У цьому донесенні Юрій Смолич описував, як в Ірпені у Будинку творчості йому вдалося поговорити ввечері з Довженком, коли останній був п'яний.

Залишившись, – повідомляв «Стріла», – зі мною віч-на-віч у мене в кімнаті, Довженко у підвищених тонах почав з того, що «чому це в Грузії кіно роблять грузини, в Росії – росіяни, а в Україні і грузини і росіяни та євреї, але тільки не українці». П'яно дискутуючи з самим собою, Довженко зараз же прийшов до того, що «якщо грузинів, росіян та євреїв з кіно вигнати, то тоді зовсім не буде кому працювати в кіно України – українців саме і немає». І він робить висновок, що це зроблено спеціально, щоб українці не вирости, щоб обмежити культурний процес, що спеціально не готувалися національні українські кадри¹⁹⁹.

Коли розмова торкнулася фільму *Щорс*, Довженко заплакав і заявив, що не розуміє, де радянська влада, а де вороги, почав лаяти ворогів, зокрема, Дубового, «після викриття якого йому довелося перезнімати майже закінчену вже картину „Щорс”. Від Дубового він перейшов до узагальнень, що взагалі „що це за нація – українці – зрадник на зраднику”. Від нації зрадників-українців він перейшов до партії – „що це за партія, в якій стільки зрадників, усі вожді – зрадники”. Що це за влада, у якій усі вороги»²⁰⁰.

199 Там само, арк. 207.

200 Там само, арк. 208.

А завершилося все тим, що Довженко знов апелював до вождя: «Нехай у мене заберуть орден (він має орден Леніна) або дадуть працювати. Все розповім Сталіну – нехай робить зі мною, що хоче». І знову повертається до лайки щодо влади: «Яка не може навести лад і не вміє керувати культурою»²⁰¹.

Олександр Довженко в цей момент ходив по дуже тонкому льоду. По-перше, агентурні повідомлення про нього систематично надсилалися з України до найвищого чекістського начальства у Москві, а значить потрапляли і до Сталіна. Наприклад, 15 вересня 1938 р. цитоване донесення агента «Стріли» було надіслано тодішнім наркомом внутрішніх справ УРСР Олександром Успенським²⁰² на ім'я Лаврентія Берії, тоді ще заступника наркома внутрішніх справ СРСР²⁰³. 23 жовтня 1938 р. до Берії полетіло донесення агента «Самойлова»²⁰⁴.

А по-друге, майор державної безпеки Арон Хатеневер саме у 1938 р. виготував кілька більш-менш стандартних довідок на українських інтелектуалів і деякі з них закінчувались словами: «Підлягає арешту». Таку довідку, завзятий Хатеневер підготував, наприклад, на Максима Рильського²⁰⁵. Довженко дуже ризикував через свої антирадянські одкровення, але можна висунути припущення, що Хатеневеру просто підказали режисера-орденоносця не чіпати.

201 Там само, арк. 209.

202 Олександр Іванович Успенський (1902–1940) – комісар державної безпеки 3-го рангу (1938), один з організаторів великого терору в Україні, з січня до листопада 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР. 14 XI 1938 р. інсценізував самовбивство та втік. До квітня 1939 р. перебував на нелегальному становищі, був заарештований у місті Міасс Челябінської області. У січні 1940 р. засуджений і розстріляний у Москві. Докладніше про нього див. В. А. Золотарьов, *Олександр Успенський: особа, час, оточення*, Фолю, Харків 2004.

203 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 202.

204 Там само, арк. 214.

205 Див. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 7251, арк. 70–75. До слова, у цій довідці використовувались донесення агентів «Правдіна» і «Павленка».

Ще у грудні 1938 р. (а це прогнозувалося як *dead line* завершення *Щорса*) під час обговорення на студійній виробничій нараді Олександр Довженко заявляв, що «не хоче більше жити», «не може більше жити», що якби не прямиий наказ Сталіна, то він не робив би *Щорса*, бо це «не його тема»²⁰⁶.

Справа-формуляр зберегла ще одне свідчення. У січні 1939 р. до Києва приїхав московський посланець, заступник начальника ГУПХФ²⁰⁷ Марк Дубровський. Він розповів:

Довженко явно хворий. Монтує, потім кидається на ліжку, плаче [...]. Говорить, що тепер вся справа – у ньому самому, мовляв, ніхто не заважає йому закінчити картину, але він сам не може домонтувати. Обіцяє закінчити до 15 ІІ, але я думаю, що закінчить у березні²⁰⁸.

Саме Дубровський порадив Довженкові написати листа до нового керівника радянського кіно чекіста Семена Дукельського²⁰⁹, якого у січні 1938 р. призначили на місце репресованого

206 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 237.

207 ГУПХФ – Главное управление по производству художественных фильмов (Головне управління з виробництва художніх фільмів).

208 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 252.

209 Семен Семенович Дукельський (1892–1960) – піаніст в кінотеатрах, чекіст, державний діяч СРСР. У 1919–1924 рр. працював у ЧК/ГПУ, потім був на господарській роботі. У 1930–1931 рр. – заступник повноважного представника ОГПУ СРСР в Центрально-Чорноземній області. У 1931–1932 рр. – заступник повноважного представника ОГПУ СРСР в Білоруській РСР. У 1932–1934 рр. – повноважний представник ОГПУ СРСР в Центрально-Чорноземній області. У 1934–1937 рр. начальник Воронежського обласного Управління НКВД. У 1937–1938 рр. – співробітник для особливих доручень при народному комісарові внутрішніх справ СРСР Миколі Єжову. З січня 1938 по червень 1939 р. – голова Комітету у справах кінематографії при Раднакомі СРСР, у 1939–1942 рр. – нарком морського флоту СРСР, у 1942–1943 – уповноважений ДКО з виробництва боеприпасів на заводах у Челябінській області. У 1943–1948 рр. – заступник наркома юстиції РРФСР (з березня 1946 – міністра). З 1953 р. – персональний пенсіонер союзного значення. Ось що писав про нього у своїй книзі Григорій Марьямов: «Після арешту Шумяцького і разом з ним усього керівництва кінематографії на чолі

Бориса Шумяцького. Йшлося про лист з проханням відтермінувати закінчення *Щорса*. Довженко написав і отримав згоду, хоча Дукельського саме у цей час гудив у своїх розмовах, вважав, новий кінонарком несправедливо ставиться до нього.

Знов-таки це було ризиковано, оскільки Семен Дукельський був чекістом і можна було передбачати його реакцію на Довженкові заяви про те, що він «не дає творчим працівникам свободи творити», хоче все підкорити «своєму дуже дрібному та поганому „смаку“, що „життя незабаром стане зовсім іншим і що, зокрема, кінематографією керуватимуть люди більш придатні для цього, ніж Дукельський”»²¹⁰.

У справі-формулярі зафіксовані відгуки на *Щорса* керівників Комітету у справах кінематографії. Як повідомляла агент «Ворова», після перегляду фільму єдиною рецензією Семена Дукельського на адресу присутнього Олександра Довженка були такі слова: «Скільки витратили селітри на картину»²¹¹. Шкода було селітри керівникові радянської кінематографії, але віддамо йому належне: нічого поганого він про фільм не сказав.

І ось все владналося. Олександр Довженко таки домонтував вистраждане ним кіно, а Семена Дукельського у червні 1939 р.

Кінокомітету виявився повний профан у питаннях мистецтва, і кінематографа зокрема, що прийшов з НКВД С. Дукельський, який залишив після себе слід у численних кінематографічних анекдотах... Найбільшим нововведенням перед війною в здійснюваній тактиці одержавлення кінематографа була постанова Раднаркому, проведена Дукельським у розрахунку витравити з кіно будь-яку самостійність, затиснути його в залізні лещата. Постанова передбачала заміну існуючої системи відсоткових відрахувань від прокату фільмів, одержуваних творчими працівниками (сценаристами, режисерами, операторами, художниками, композиторами), виплатою твердих ставок. Матеріальна винагорода перестала залежати від кількості глядачів, доходів кінотеатрів, тобто, за нинішніми поняттями, від кінцевого результату. Це мало далекосяжні наслідки. Кіно цілком опинилося в кабалі у начальства. Глядацька оцінка фільмів втратила будь-яке значення». Г. Б. Марьямов, *Кремлевский цензор...*, с. 41–42.

210 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 250–251.

211 Там само, арк. 254.

прибрали з посади союзного кіноміністра²¹². Довженко пере-
силив себе і таки зробив з фельдшера Миколи Щорса україн-
ського героя, живий образ ленінського посланця-завойовника
в Україні, а з Василя Боженка (який навіть українську мову
вважав контрреволюційною)²¹³ колоритного народного персо-
нажа, як переконує Сергій Тримбач, подібного до гоголівського
Тараса Бульби²¹⁴.

1 травня 1939 р. фільм *Щорс* випущено на екрани СРСР,
а Довженко, не дивлячись на його антирадянські настрої, знов
обласканий диктатором: після перегляду *Щорса*, за одним із свід-
чень, Сталін завіз Довженка додому і вони довго походжали ніч-
ними вулицями біля Довженкового будинку²¹⁵. За іншою версією,
вони гуляли «порожніми вуличками старого Арбата»²¹⁶.

У справі-формулярі відсутні підтвердження чи спросту-
вання цього факту. Натомість вона містить зізнання Олексан-
дра Довженка, чим насправді була для нього робота над ста-
лінським замовленням, яке у своїй автобіографії 1939 р. назвав
найкращим своїм фільмом і запевняв, що «*Щорсу* я віддав весь
свій життєвий досвід»²¹⁷.

212 Михайло Ромм у своїй книзі спогадів дав Семену Дукельському коротку, але виразну характеристику: «Просто ідіот і сучий син». М. Ромм, *Устные рассказы*, Всесоюзное творческо-производственное объединение «Киноцентр», Москва 1989, с. 67.

213 Василь Боженко, хоча до кінця життя так і не навчився як слід говорити російською мовою (це, до речі, дуже точно відобразив у *Щорсі* Олександр Довженко), надзвичайно вороже ставився до всього українського. І коли одна з бродячих театральних труп звернулася до нього з листом-проханням зіграти для червоноармійців п'єсу з української класики, то Боженко залишив на цьому листі резолюцію: «Грати я дозволю, тільки не контрреволюційною мовою!». Цит. за: Ю. Шаповал, В. Золотарев, *«Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба*, Политическая энциклопедия, Москва 2017, с. 21.

214 Див. С. Тримбач, *Олександр Довженко...*, с. 345.

215 Див. *Довженко без гриму...*, с. 214.

216 Див. Е. С. Громов, *Сталин: власть и искусство*, Республика, Москва 1998, с. 192.

217 Цит. за: *Довженко без гриму...*, с. 430.

Насправді це була цілком ортодоксальна, але оздоблена Довженковою фантазією, стрічка на вже знайому по *Арсеналу* тему українізації більшовицького завоювання України. Набагато щирішим виглядає Довженкове зізнання, зафіксоване агентом під криптонімом «Кінематографіст»:

Сталін доручив мені робити картину «Щорс», а чи знає Сталін, що цим він мені вніс отруту в душу і серце? Як можна художнику сказати: ось роби те-то й те-то? А раптом у мене не вийде? Що, тоді я повинен повіситися? А кричать усі: чуйний Сталін! Де ж його чуйність? Це все – газетні передовиці²¹⁸.

У жодному своєму фільмі Олександр Довженко не показав Сталіна. Не показав і у *Щорсі*, де була нагода. У зв'язку з цим вже по війні, коли Довженка нещадно критикуватимуть, його повчав придворний режисер Михайло Чіаурелі:

Ти вождеві пожалів десять метрів плівочки. Ти жодного епізоду йому не зробив. Пожалкував! Не хотів зобразити вождя! Гордість тебе заїла, от і пожинай тепер... ти! Як треба працювати у кіно? І що твій талант? Тьху, – ось що твій талант... Нічого він не означає, якщо ти не вмієш працювати... Ти працюй, як я: думай, що хочеш, а коли робиш фільм, розкидай по ньому те, що люблять: тут серпочок, тут молоточок, там зірочка [...] ²¹⁹.

Олександр Довженко, звісно, «серпочки, молоточки, зірочки» розкидав. Це треба визнати. Хоча ці «серпочки, молоточки, зірочки» були не таких розмірів, як у Чіаурелі та в інших кіноманіпуляторів. А ось плівочку для вождя таки пожалкував. Слів похвальних не шкодував (включав навіть до інтимних записників), а плівочку – так. Пожалкував. Що правда, то правда. Жодного разу свого рятівника у своїх фільмах не показав.

218 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 178.

219 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 706–707.

Розділ 7

Війна і по війні

Про життя Олександра Довженка з моменту початку нацистсько-радянської війни, себто з 22 червня 1941 р., написано, напевно, найбільше. Вже йшлося про його евакуацію до Середньої Азії, про те, як його позбавили посади художнього керівника Київської кіностудії і що він пішов на фронт в якості військового кореспондента. Саме у цей час його поглинає література: він пише резонансні патріотичні оповідання для різних видань, веде записники, в яких фіксує ідеї та літературні плани, а також щоденники. Дослідниками описано й те, як Довженко разом з Микитою Хрущовим, Миколою Бажаном і Юрієм Яновським повертався до Києва, з якого вигнали окупантів у листопаді 1943 р. тощо.

Справа-формуляр засвідчує, що Друга світова війна для Олександра Довженка почалася не 22 червня 1941 р., а у вересні 1939, після інкорпорації земель II Речі Посполитої, які відтак іменувалися винятково Західною Україною. Сталося це після змови Гітлера і Сталіна, які поділили європейські землі між собою. Відомий пакт Молотова-Ріббентропа було укладено 23 серпня 1939 р., а 17 вересня 1939 війська Українського фронту увійшли на територію Західної України і Західної Білорусії.

22 вересня Червона армія була у Львові, а 27 вересня нацисти захопили Варшаву. Для Червоної армії комуністичні пропагандисти це іменували визвольним походом, а для населення Західної України вересень 1939 р. оголосили золотим, братерським воз'єднанням в сім'ї радянських народів. Насправді це був наслідок змови двох тираній. Тираній, що поділили між собою сфери впливу від Балтійського до Чорного моря, від Фінляндії до Бессарабії, зокрема домовилися знищити Польщу як державу. Отже, Радянський Союз вступив у Другу світову на боці нацистів. Разом із командувачем Київського військового округу Семеном Тимошенком¹ в цьому поході брали участь перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов і нарком внутрішніх справ УРСР Іван Серов.

23 вересня 1939 р. Олександр Довженко на чолі фронтової знімальної групи (у ній були Юлія Солнцева, Юрій Єкельчик, ще два оператори і кілька технічних працівників) виїхав, щоб зафіксувати те, що комуністична пропаганда називала золотим вереснем. У Довженковій автобіографії це позначено так: «Восени 1939 року, під час визвольної війни за воз'єднання Західної України і Західної Білорусії, я працював в Галичині близько двох місяців як політпрацівник і керівник операторської групи»².

Ця поїздка сприяла подальшому зближенню Олександра Довженка з Микитою Хрущовим, з яким вони вже були зна-

1 Семен Костянтинович Тимошенко (1895–1970) – радянський воєначальник, маршал Радянського Союзу (1940). Двічі Герой Радянського Союзу. У вересні 1939 р. очолював вторгнення СРСР до Польщі, внаслідок якого території Західної України та Західної Білорусії були приєднані до СРСР. У 1940–1941 рр. був наркомом оборони СРСР, а під час нацистсько-радянської війни командував фронтами. У 1961–1970 рр. – Голова Ради комітету ветеранів війни.

2 Цит. за: Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки, упоряд. і коментарі В. Агеєва, С. Тримбач, Комора, Київ 2014, с. 430.

йомі³. У січні 1938 р. Сталін скерував його в Україну, у 1939 зробив членом Політбюро ЦК ВКП(б), а повернув до Москви аж у 1949. Увесь цей час Хрущов був далекий від кремлівського двору з його інтригами, кривавими і некривавими компло-тами, з усім тим, що змушені були терпіти ті керівники, які були ближче до Сталіна.

Тиран зробив ставку на Микиту Хрущова не випадково, адже він розпочав свою кар'єру в Україні, знав місцеві умови, людей, специфіку роботи, а роки, проведені в Москві, показали його вміння проводити сталінську політичну лінію. Крім того, роки великого терору, який в Україні почався набагато раніше, ніж це прийнято вважати (фактично з 1933 р.), вплинули на стан кадрового корпусу, призвели до винищення досвідчених партійних працівників, оголошених націоналістами або ворогами народу. Потрібно було шукати нових людей для партійних та державних органів. У цьому плані кандидатура Микити Хрущова (на відміну, наприклад, від Лазаря Кагановича, який залишив недобру славу в Україні в двадцяті роки) повністю підходила.

Тим не менш Хрущов спочатку пручався: насамперед він вважав себе менш кваліфікованим працівником, ніж Станіслав Косіор. Крім того, мав великі сумніви щодо власних здібностей компетентно орієнтуватися у національній політиці, знаходити спільну мову з українською інтелігенцією. Хрущов згадував,

3 Юлія Солнцева згадувала, чому Довженко, який не був через стан здоров'я військовозобов'язаним, з'явився у Західній Україні у військовому однострої: «М. С. Хрущов запропонував нам, тобто Олександрові Петровичу з групою, виїхати на автобусах у Львів і познімати там. Це було цікаво для історії – возз'єднання України. Нам було запропоновано одягти військові костюми, що ми й зробили [...]. З нами було кілька письменників. Разом з Віктором Борисовичем Шкловським і іншими ми відправилися в Західну Україну. Поїздка ця була цікавою, для нас несподіваною». Цит. за: О. Безручко, *Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб*, Сучасний письменник, Київ 2008, с. 127.

що він відповідав Сталіну: «Я людина російська; хоча розумію українську мову, але не так, як це потрібно керівникові. Розмовляти українською я не можу, а це також має великий мінус»⁴. Відповідь Сталіна на ці аргументи була короткою. Він сказав, як згадував сам Хрущов, «що я маю працювати в Україні»⁵.

Звісно, не ідеалізуймо Микиту Хрущова. Про нього поет Андрій Вознесенський сказав:

Усередині нього страшна людина сиділа. Створений він
був із селянина, котрий перетворився на вельможу. Чому
його вихваляли люди навіть дуже талановиті? Можливо,
через те, що втручалася в справу магія влади? Це на людей
впливало і буде впливати⁶.

Микита Хрущов залишив по собі чимало слідів участі у великому терорі (недаремно вже по смерті Сталіна архівні документи з України, що могли свідчити проти головного десталінізатора, вилучали до кремлівського архіву). Та як би не чистили архіви, а все одно в них є документи з хрущовською візою «Арестовать!». Хрущов був безпосередньо причетний до багатьох каральних акцій в Україні, де за нього у 1938 р. було арештовано 106 119 осіб, у 1939 – 12 тис., а у 1940 – близько 50 тис.⁷

Проте саме у 1938 р. великий терор поступово почали припиняти, а потім провину за нього списали на шефа НКВД у 1936–1938 рр. – Миколу Єжова. А перша реакція Микити Хрущова після приїзду до Києва на побачені: «По Україні ніби Мамай пройшов. Не було [...] ні секретарів обкомів партії, ні

4 Н. С. Хрущев, *Время. Люди. Власть. Воспоминания*, кн. 1, Информационно-издательская компания «Московские новости», Москва 1999, с. 146.

5 Там само.

6 Цит. за: Ю. Шаповал, *Чиїми були «наші» у Кремлі-3? Про українців-членів Політбюро, «День»*, 16–17 IV 2021.

7 Див. А. Н. Яковлев, *По мощам и елей*, Евразия, Москва 1995, с. 179–180.

голів облвиконкомів. Невдовзі не стало і секретаря Київського міськкому»⁸. Недаремно Хрущов привіз до Києва цілу команду партійних діячів, яких добирали, враховуючи (крім іншого), щоб їх прізвища були українськими (Михайло Бурмистенко, Зиновій Сердюк⁹, Дем'ян Коротченко та ін.).

Україна – не неосязна Росія. Микита Хрущов вже тоді любив пересуватись по своїх володіннях і бачив життєві реалії. Не завжди коментував вголос, але бачив і знав. В ролі провінційного партійного боса він ясніше розумів, чим насправді була для інородців сталінська імперія. Ще більше вражень йому додала участь у «визвольному поході» Червоної армії у вересні 1939 р., себто участь у інкорпорації Західної України. Він побачив колосальну різницю між тим, як жили «поневолені брати», громадяни колишньої частини II Речі Посполитої, і українці в УРСР. Порівняння було не на користь останніх. І це сполучало враження Хрущова і Довженка від золотого вересня, хоча обидва вони не могли говорити про це вголос, прилюдно.

Під час відрядження Довженко зробив кілька публічних виступів, а 28 жовтня 1939 р. говорив у Львові на ранковому засіданні Народних Зборів Західної України у залі Львівського оперного театру. Він зокрема сказав:

Український народ Західної України за допомогою українського народу Радянської України, за допомогою великого російського народу і під керівництвом Комуністичної партії

8 Н. С. Хрущев, *Время...*, кн. 1, с. 147.

9 Зиновій Тимофійович Сердюк (1903–1982) – партійний і державний діяч. Герой Соціалістичної Праці (1963). З жовтня 1937 до січня 1938 р. – 3-й секретар Свердловського районного партійного комітету міста Москви. У січні 1938 р. переведений в Україну. З січня до квітня 1938 р. – інструктор, заступник завідувача відділу керівних партійних органів ЦК КП(б)У. З квітня 1938 до липня 1941 р. – виконувач обов'язків 3-го секретаря, 2-й секретар Київського міського комітету КП(б)У, 2-й секретар Київського обласного комітету КП(б)У. Учасник нацистсько-радянської війни, після якої на партійній роботі в Україні, Молдавії та у Москві. З 1966 р. на пенсії.

об'єднав українські землі [...]. Віднині так звана українська кон'юнктура перестає бути тридцятою черговою стравою на смердючій кухні європейського імперіалізму¹⁰.

Результатом поїздки Олександра Довженка стали не лише його пропагандистські виступи і завершений у 1940 р. документальний фільм *Визволення (Визволення українських і білоруських земель від гніту польських панів та возз'єднання народів-братів в одну сім'ю)*, зроблений спільно з Юлією Солнцевою. Результатом були і враження від побаченого, що їх Довженко висловлював у розмовах з сексотами.

Польщу, – цитує Олександра Довженка у листопаді 1939 року агент «Журналіст», – ми забрали голими руками, це подарунок німців. Але дорого нам коштуватиме цей подарунок. Зрозуміло, що незважаючи на благополучне голосування в Народні Збори, відсотків 30–40 жителів Західної України та Західної Білорусії, особливо поляки, ставляться до Радянського Союзу з недовірою та злістю. Це вже, у разі війни, – ніж за спиною¹¹.

«Стріла» (Юрій Смолич) зазначав, що розповідаючи про Західну Україну, захоплюючись її природою, містами, історичними пам'ятками та народними традиціями, що збереглися, Довженко водночас скептично оцінював перспективи радянської місцевої населення. На його думку, ворогами були 99% поляків і 50% євреїв, а місцеві українці розуміли радянізацію лише як деполонізацію, а не як прагнення до соціалізму¹².

Олександр Довженко також нещадно критикував комуністичних агітаторів, які «розписують, що в СРСР вже настав

10 О. П. Довженко, *Твори в п'яти томах*, т. 4, упоряд. Ю. Солнцева, примітки К. Волинський, Дніпро, Київ 1984, с. 8.

11 Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві [далі: ГДА СБУ], спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 261.

12 Там само, арк. 265.

рай земний, замість того, щоб чесно розповісти, у чому наші досягнення і в чому наші труднощі»¹³. Він доводив, що наслідком такої рекламної агітації буде розчарування західних українців. При цьому Довженко, за інформацією «Стріли», дозволив собі іронію:

За півтора місяці я бачив у Західній Україні лише одного агітатора, який агітував аргументами життєвої правди, а не дитячою брехнею.

– Хто ж це був?

– Я.

За його словами, виступаючи на мітингах і зборах і в розмовах з окремими особами, він завжди говорив і про труднощі, які є в Радянському Союзі, пояснюючи та розтлумачуючи їх¹⁴.

Даючи вкрай низьку оцінку радянським працівникам, яких надіслали до Західної України («всі нездари, яким у нас не можна знайти застосування»), Олександр Довженко не щадив і місцеву інтелігенцію, вважаючи її «до мозку кісток отруєною отрутою підлабузництва, пристосуванства та клерикалізму»¹⁵.

Слід зауважити, що не лише погані комуністичні агітатори, а й фільми самого Олександра Довженка мали перевиховувати населення інкорпорованої Західної України. Для пропагандистських заходів було виготовлено 250 копій україномовної версії фільму *Щорс* і саме його демонстрували в перші тижні після вторгнення Червоної армії на тепер вже колишні польські території¹⁶. У вересні 1940 р. у Львові почали демонструвати

13 Там само.

14 Там само, арк. 266.

15 Там само.

16 Див. О. Гнатюк, *Відвага і страх*, пер. М. Боянівська, вид. 3, Дух і літера, Київ 2017, с. 176.

і документальний фільм Довженка *Визволення*¹⁷. Проте невдовзі ця стрічка зникла з екранів¹⁸.

Наважуся висунути припущення, що трапилось це не лише через запроваджені вже на той момент комуністичною владою репресії проти «ощасливленого» місцевого населення. Гадаю, причиною було й те, що Олександр Довженко, залишаючись собою, ввів кілька епізодів, що мали викликати неоднозначну реакцію глядачів. Достатньо згадати довгий і мовчазний епізод з полоненими поляками (власне, майбутніми жертвами Катинського злочину), які не можуть не викликати співчуття. Особливо, якщо зважити на одну обставину: офіційно Радянський Союз не оголошував Польщі війну. Відтак показаних у фільмі польських вояків не можна було вважати військово-полоненими. Також у фільмі можна бачити ніби щойно визволений від польського ярма народ. І раптом виникає відчуття: це народ багатий та цивілізований, в ньому живе дух свободи і це важко приховати від кінокамери.

Прагнучи уніфікувати устрій на колишніх польських землях із політичним і соціально-економічним ладом на території СРСР, комуністична влада розпочала усувати осіб, що заважали (чи евентуально могли завадити) цим планам. Обсяги роботи для радянських спецслужб були величезними, адже внаслідок вересневої кампанії 1939 р. і подальших приєднань територій до Радянського Союзу перейшла територія площею близько 200 тисяч квадратних кілометрів (тут включені Західна Україна і Західна Білорусія, Прибалтика, Бессарабія

17 Про цей фільм кінокритик Ростислав Юренев у вересні 1940 р. написав у всесоюзній газеті «Кино»: «З матеріалів, знятих хронікерами, з фотографій живої дійсності Олександр Довженко зробив правдивий і мудрий фільм». Цит. за: М. В. Куценко, *Сторінки життя і творчості О. П. Довженка*, Дніпро, Київ 1975, с. 147.

18 Там само, с. 238.

і Північна Буковина) з населенням 12 мільйонів осіб¹⁹. Головну роль у репресивній політиці і утвердженні нових владних структур на захоплених територіях почали відігравати оперативно-чекістські групи (ОЧГ)²⁰. Вони мали проскрипційні списки своїх майбутніх жертв.

Як свідчать архіви, з осені 1939 до осені 1940 р. було репресовано, переважно депортовано без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення, близько 10% населення Західної України та Західної Білорусії. За архівними даними, на листопад 1940 р. з цих районів було вислано 318 тис. сімей, або 1 173 170 осіб²¹.

Ясна річ, Олександр Довженко не міг знати усього цього. Проте у червні 1940 р., після показу свого фільму *Визволення* він у приватній розмові про Західну Україну сказав: «Там тепер дуже неспокійно. У горах багатьох убивають, та й у селах теж. Масу народу вивозять звідти углиб країни. Працівників туди дали нікчемних. Виходить так, що зіткнулися нижча культура з найвищою»²².

І ще одне висловлювання. Після чергової поїздки до Західної України у приватній розмові з агентом «Могилевським» Довженко констатує, що там «знову НКВД виконує валову

19 Див. R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, с. 32.

20 Докладніше див.: І. Льюшин, *Оперативно-чекістські групи НКВС в західних областях України у вересні–жовтні 1939 року (за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України)*, [в:] *1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, Львів 2001, с. 178–182; І. Льюшин, О. Пшенніков, *Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.)*, «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 2000, № 2/4 (13/15), с. 424–433.

21 Див. В. С. Парсаданова, *Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг.*, «Новая и новейшая история» 1989, № 2, с. 36.

22 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 276.

роботу, знову захоплюються, ламають дрова»²³. Довженко переконує свого співрозмовника в тому, що «Сталін не отримує належної інформації, що до нього багато чого не доходить. Зокрема, Сталіну не розповідають про всі факти насильства, пограбування, знущань, яких припускалися наші працівники на Західній Україні»²⁴.

Поза сумнівом, Сталін знав набагато більше, ніж це міг уявляти Довженко. І про події на приєднаних після змови з нацистами землях, і про самого Довженка. Як вже зазначалося, у червні 1940 р. новий шеф НКВД СРСР Лаврентій Берія докладно познайомився з агентурними матеріалами на Олександра Довженка і дав вказівку взяти його в активну розробку²⁵.

Така розробка актуалізувалася і тим, що у жовтні 1940 р. Довженко став художнім керівником Київської кіностудії. Особливу активність виявляв у 1939–1941 рр. Григорій Зельдович, тобто агент «Альберт», який рахувався за 2-м відділом ГУГБ НКВД СРСР. Втім, інші агенти також не оминали Довженка своєю увагою. У цьому зв'язку вкрай цікавим є повідомлення «Могилевського» про приїзд Довженка до Москви 3–10 червня 1940 р. Тоді відбувся перегляд нацистського документального фільму *Feldzug nach Polen* ('Кампанія в Польщі').

«Могилевський» описує реакцію Олександра Довженка, який разом з висновком про те, що Адольф Гітлер є тепер найстрашнішим і найнебезпечнішим ворогом Сталіна, наважився на твердження про те, що «німці, здається, розумніші за нас і рішучіші», що Гітлер провадить «справді європейську політику, а ми – провінційну»²⁶. Понад те, агент фіксує судження Довженка, яке для нього невдовзі набуде особливого значення:

23 Там само, арк. 281.

24 Там само.

25 Там само, арк. 285.

26 Там само, арк. 281.

Цілком зрозуміло, що Гітлер має мільйони ентузіастичної молоді, хлопців двадцяти років, які підуть за нього у вогонь і воду, це не обдурені люди, а твердо впевнені в правоті свого погляду на світ; навіть у вузьких рамках картини видно, що фашизм став прапором великих мас²⁷.

Звертають на себе увагу слова «це не обдурені люди, а твердо впевнені в правоті свого погляду на світ». Звісно, що не всі в Німеччині були аж так захоплені нацистською ідеологією, але Адольф Гітлер добився економічних успіхів і вже тим (а не лише насильством) переконував свій народ, що він – рятівник нації. Для Довженка, як видається, тут важливим було порівняння із сталінською Росією, де слова про успіхи і щасливе життя заступали наявність рекламованих успіхів і згаданого щасливого життя, де панував терор. Ось чому Довженко відчував, що з початком великої війни суспільство не буде монолітним, не всі чинитимуть спротив²⁸. Ці думки не відпускати-муть його і пізніше.

Тепер звернімо увагу на дивні на перший погляд, але насправді дуже точні слова Олександра Довженка про те, що Гітлер провадить «справді європейську політику». Ці слова були сказані задовго до того, як сам Адольф Гітлер для стенограми Мартіна Бормана²⁹ в лютому 1945 р. вимовить: «Я був останнім

27 Там само.

28 Ще у серпні 1931 р. агент «Журналіст» зафіксував таке висловлювання Олександра Довженка щодо війни: «Все буде вирішено в 2–3-х місячний термін і наша „доблесна“ армія побіжить при першій появі ворожих аеропланів. Куди ми гідні зі своїми нещасними танками, броньовиками та іншим озброєнням? Ми можемо битися тільки списами та сокирами. Ми – дикуни. Про дух армії теж говорити особливо не доводиться, адже всі червоноармійці знають про те, що їхні сім'ї на селі живуть в жадливих умовах. Так що захищати існуючий лад вони будуть зовсім не з таким жаром, про який кричать на мітингах і святах». ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 35.

29 Мартін Борман (1900–1945) – нацистський діяч. З травня 1941 р. – заступник Гітлера у НСДАП, керівник партійної канцелярії. З квітня 1942 р. – особистий секретар фюрера. Під час штурму Берліна у 1945 р. знаходився в бункері поруч з Гітлером. У 1946 р. заочно

шансом Європи»³⁰. Коментуючи ставлення до Гітлера у Європі і той факт, що після перемоги над Францією у 1940 р. фюрер зіткнувся з певною готовністю європейців до розуміння і підпорядкування, Себастьян Гаффнер³¹ зауважує, що така готовність виходила з уявлень про те, що німецьке панування об'єднало б Європу, тоді як американо-радянське (російське) розділило її. І Європа, об'єднана під німецьким пануванням, ще певний час змогла б зберегти своє імперське панування в Азії та Африці, тоді як Європа, розділена між Америкою і Радянською Росією, була змушена спішно його втратити.

Гаффнер пише, що готовність пом'якшити насильство та досягти максимальної вигоди від підпорядкування більшій потузі виявилися вже 1938 та 1940 р.:

Ця готовність тут і там була пов'язана з уявленням, що Європа може дуже потребувати такої єдності. Навіть якщо її буде досягнуто ціною (нехай на початковому етапі) німецького панування. Ще був живий спогад про те, як бісмарківська Прусія 1866 року об'єднала переможені німецькі землі – й потім розчинилася в об'єднаній таким чином Німеччині. Хіба не можна було уявити, що переможна Німеччина так само поступово розчиниться в об'єднаній Європі, а її огидні риси при цьому поступово згладяться? Може, цей бажаний процес навіть слід прискорити, зробивши крок назустріч? У 1940 році такі думки набули значного поширення майже в усіх країнах Європи, особливо у Франції, хоча про це пізніше ніхто й чути

засуджений Нюрнберзьким трибуналом до страти. Існували версії, що Борман вижив. У 1973 р. західнонімецький суд, спираючись на дані дослідження скелету, знайденого поблизу місця, де його бачили в останнє свідки, офіційно оголосив Бормана мертвим.

30 Цит. за: С. Гаффнер, *Гітлер. Примітки до біографії*, пер. Р. Осадчук, Видавництво Жупанського, Київ 2018, с. 111.

31 Себастьян Гаффнер (справжнє прізвище: Раймунд Претцель; 1907–1999) – журналіст, письменник, історик, який у своїх працях зосереджувався переважно на темах новітньої історії Німеччини. Автор книжок *Вінстон Черчілль* (1965), *Зраджена революція* (1969), *Самогубство Німецького Райху* (1970), *Гітлер. Примітки до біографії* (1978).

нічого не хотів. Якби ж тоді в Німеччині був Бісмарк³², а не Гітлер...³³

Справа-формуляр зберегла співчутливі оцінки Олександра Довженка щодо переможеної Франції і критику політики Великобританії. «Стріла» (Юрій Смолич) повідомляв, що розпитував Довженка про пакт Ріббентропа-Молотова, про союз з Німеччиною – він на користь або на шкоду СРСР?

Довженко коротко відповів: «Зрештою, я думаю, що на шкоду».

– Чому?

– Вона за нашої допомоги розправиться сама з усіма, потім відпочине кілька років і за допомогою Англії розібере нас. Німеччина – найсильніший і найстрашніший ворог. І Довженко почав ляяти фашистів, одночасно розхвалюючи їх організованість та дисциплінованість, «не до прикладу нашої розхлябаності»³⁴.

У червні 1940 р. Довженко очолює групу працівників Київської кіностудії, яка виїздить до Бессарабії на зйомки документального фільму про «визволених трудящих». З 1 по 10 липня 1940 р. Олександр Довженко, Юлія Солнцева, а також кіногрупа здійснювали зйомки на Буковині³⁵. Довженко напoліг,

32 Отто фон Бісмарк (1815–1893) – державний діяч, перший канцлер Німецької імперії у 1871–1890 рр. У зовнішній політиці дотримувався принципу балансу сил (або європейської рівноваги).

33 С. Гаффнер, *Гітлер...*, с. 111.

34 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 306.

35 Спираючись на пакт Ріббентропа-Молотова та виходячи з того, що Німеччина була зайнята війною проти Англії і Франції, Сталін прийняв рішення приєднати до СРСР Буковину і Бессарабію. 28 VI 1940 р. радянський уряд вручив румунському послу в Москві ультиматум про негайну передачу цих територій Радянському Союзу. Того ж таки дня частини Червоної армії зайняли Буковину і Бессарабію. Проте Олександр Довженко не потрапив на інші «визволені» території. Восени 1939 р. радянський уряд нав'язав урядам Литви,

щоб з ними поїхав Кость Герасименко («Павленко») і влаштував для останнього відрядження від ЦК ЛКСМУ. Художньо-документальний фільм *Буковина – земля українська* монтуватиме Юлія Солнцева, а Довженко у титрах буде позначений як художній керівник цього кінопроєкту. Про цей фільм сам Олександр Довженко пізніше розповідав:

Дуже важко робити цю картину. Ми повинні представити в картині всю цю справу інакше, ніж було насправді. Якби ви бачили, як жили там люди [...]. Вони всі жили у чудових хатах, дуже добре одягалися, були вільними та незалежними. Зараз там стає дедалі гірше, гірше. Багатьох людей хапає НКВД. Загалом, з'являється знайома картина³⁶.

Спілкуючись з Довженком та Солнцевою, «Павленко» ретельно фіксував почуте. Ось один з фрагментів, як він сам висловлювався, конспекту того, що, зокрема, сказав Довженко:

Село українське у нас розділене, у ньому не залишилося нічого українського, національне треба шукати поки що лише в Карпатах та Буковині. Закривши церкви на селах, радянська влада вбила у народі святі почуття, а новим нічим їх не замінила. Люди за кордоном, у капіталістичній Європі, живуть чисто, охайно, заможнo, культурно та

Латвії та Естонії «договори про взаємну допомогу» на умовах використання Радянським Союзом їхніх військово-морських баз. 28 березня такий договір було підписано з Естонією. На її території розміщувався військовий контингент у складі 25 тис. осіб. На території Латвії, якій СРСР нав'язав договір, що був підписаний 5 жовтня, також було розміщено радянські війська. З Литвою договір було підписано 10 X 1939 р. СРСР також увів сюди свої військові сили. Влітку 1940 р. Сталін розв'язав «прибалтійську проблему». 17 червня радянські війська перетнули кордони Литви, Латвії та Естонії й окупували ці країни. Незабаром були сфальсифіковані вибори, після яких радянський уряд примусив ці країни увійти до складу СРСР. 4–5 VIII 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла рішення про вхід до складу Радянського Союзу.

36 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 99.

весело, а в нас занурені у темряву та невігластву. Одноосібники в Західній Україні, де ми проїжджали, у тисячу разів живуть краще за наших колгоспників, і було б добре, якби вони уникнули колективізації³⁷.

У одному з агентурних повідомлень мовилося про ставлення Довженка до керівництва партії та уряду. Йшлося про те, що Довженко про них відгукується добре.

І це, мабуть, щиро. Про Сталіна він завжди говорить з великою повагою. Добре відгукується про Хрущова. Часто мені розповідає про Хрущова, про свої розмови з ним. Каже, що Хрущов його цінує тим же, любить його і що у багатьох питаннях він робить навіть певний вплив на нього. Там, він каже, що Хрущов прислухається до його думки з приводу театрального мистецтва в Україні. Більше того, Довженко розповів мені, що ідея дерево-насадження в Україні також частково підказана Хрущову Довженком³⁸.

При цьому, як і в попередні роки, Олександр Довженко займав вкрай критичну позицію щодо керівників радянського кіно. У червні 1940 р. він висловлював незадоволення діями Івана Большакова, який не випускав на екрани документальний фільм *Визволення*, вимагаючи виправлень і переробок.

Довженко, – мовиться в агентурному повідомленні, – нервується, обзиває Большакова дурнем і мерзотником, заявляючи, що не подасть йому руки [...]. Потім зробив висновок: «Тому що Большаков – дурень, а головне – не українець і нічого в Україні не розуміє»³⁹.

37 Там само, т. 1, ч. 2, арк. 314–314 зв.

38 Там само, арк. 292 зв.

39 Там само, арк. 305–306.

Тут Олександр Довженко, як завжди непримиренний і однозначний. Хоча Іван Большаков і був бюрократом, але все-таки не таким одіозним, як його попередник Семен Дукельський. Крім того, саме за Большакова у жовтні 1940 р. Довженка призначать художнім керівником Київської кіностудії, про що вже згадувалось. Та на Большакова нарікав не лише Довженко.

Влітку того самого року кілька відомих кінематографістів, а саме Леонід Трауберг⁴⁰, Михайло Ромм, Олексій Каплер⁴¹, Сергій Васильєв, Фрідріх Ермлер, Григорій Александров⁴² написали розлогого листа Сталіну. У листі йшлося про дуже три-

40 Леонід Захарович Трауберг (1902–1990) – кінорежисер, сценарист. Лауреат Сталінської премії (1941) і Державної премії Росії (1967). Народний артист РРФСР (1987). Найбільш відомий як режисер кінотрилогії: *Юність Максима* (1934), *Повернення Максима* (1937), *Вибірська сторона* (1938). Співавтор сценаріїв українських кінокартин: *У мертвій петлі* (1962), *Два роки над прірвою* (1966).

41 Олексій Якович (Лазар Янкелевич) Каплер (1903–1979) – радянський письменник, кінодіяч, кінорежисер, сценарист, актор. Заслужений діяч мистецтв РРФСР (1969). Зніматися в кіно почав у 1926 р. У 1927 р. був асистентом Олександра Довженка на зйомках фільму *Арсенал*. В якості сценариста уславився як один з засновників радянської кіноленініани та творців комуністичної кінопропаганди. Зокрема, був сценаристом фільмів Михайла Ромма *Ленін у Жовтні* (1937) та *Ленін у 1918 році* (1938). З 1939 р. викладав у ВДІК-у, під час нацистсько-радянської війни був військовим кореспондентом. У 1942 р. у нього розпочався роман з донькою Сталіна Світланою, через що був заарештований у 1943 р., засуджений і етапований до Воркути, де працював фотографом. У 1948 р. заарештований вдруге і відправлений до табору. Звільнений після смерті Сталіна у 1953 р., наступного року реабілітований. Працював у ВДІК-у, а у 1966–1972 рр. був ведучим програми «Кінопанорама» на радянському Центральному телебаченні.

42 Григорій Васильович Александров (справжнє прізвище: Мормоненко; 1903–1983) – кінорежисер і сценарист. Лауреат Сталінської премії (1941, 1950). Народний артист СРСР (1948). Герой Соціалістичної Праці (1973). У 1919 р. разом з Іваном Пир'євим організував художню самодіяльність у ЧК міста Єкатеринбург. У 1929–1932 рр. разом з Сергієм Ейзенштейном і оператором Едуардом Тіссе був у творчому турне по Європі і США. У 1932 р. зняв короткометражний фільм *Інтернаціонал*, що прославляв Сталіна та його політику. Відомий як режисер фільмів *Веселі хлоп'ята* (1934), *Цирк* (1935), *Волга-Волга* (1938) та ін.

вожний стан радянської кінематографії: «На рік виходить тричотири хороші картини. Все решта винятково убого, сіро, нудно, часом безграмотно і пошловато»⁴³.

Констатуючи, що справи не лише у слабкості матеріально-технічної бази кінематографа, автори листа виступали проти бюрократизму і некомпетентності у керівництві радянським кіно (зрозуміло, що тут ішлося насамперед про Івана Большакова):

Керівництво кінематографії не розуміє, що за 22 роки партія виростила у радянському кіно кадри справжніх партійних і непартійних більшовиків-художників. Замість того, щоб у всій діяльності спиратися на ці кадри, воно, керівництво, відкидає їх від себе, розглядаючи художників кіно, як зграю дрібнобуржуазних нероб, як рвачів, як богему⁴⁴.

Автори просили Сталіна втрутитись у справи кіно і прийняти їх для розмови. Часу для прийому диктатор не знайшов, але дав доручення допомогти кінематографістам. 22 серпня 1940 р. було ухвалено рішення Політбюро ЦК ВКП(б) *Про імпорт кіноапаратури і обладнання для Комітету у справах кінематографії*, а до керівництва кінематографом вирішили долучити низку митців. Ними поповнили редакційну колегію журналу «Искусство кино» і редакційну раду при Держкіновидавці. Одним з керівників провідного главка⁴⁵ художніх фільмів Кінокомітету призначили Михайла Ромма. Художніми керівниками кіностудій призначили: Сергія Ейзенштейна (Мосфільм), Сергія Юткевича (Союздитфільм), Фрідріха Ермлера (Ленфільм), Олександра Довженка (Київська кіностудія), Михайла

43 Цит. за: Е. С. Громов, *Сталин: власть и искусство*, Республика, Москва 1998, с. 312.

44 Там само.

45 Главк – назва головних управлінь, відомчих підрозділів міністерств, центральних установ тощо. Скорочення російських слів: *главный* и *комитет*.

Чіаурелі (Тбіліська кіностудія), Амо Бек-Назарова⁴⁶ (Єреванська студія). Було реорганізовано і перезатверджено художні ради низки кіностудій⁴⁷.

Та при всьому цьому, зрозуміло, ключові рішення щодо кінематографа ухвалювались в ЦК ВКП(б) і особисто Сталіним, а втілювались в життя згаданим Іваном Большаковим та його підлеглими. Тимчасом Олександр Довженко у травні 1940 р. після довгих консультацій з фахівцем з історії козаччини Дмитром Яворницьким закінчив сценарій фільму *Тарас Бульба*. Наприкінці травня 1941 р. він завершує роботу над режисерським сценарієм. 20 червня 1941 р. у газеті «За більшовицький фільм» опубліковано уривок із згаданого режисерського сценарію. У справі-формулярі зафіксовано, що 21 червня Довженкові подзвонив Большаков і запропонував замість *Тараса Бульби* робити черговий оборонний фільм. Довженко відповів відмовою: «Тарас Бульба – також оборонний фільм»⁴⁸. А у розмові з директором студії Яковом Лінійчуком і Григорієм Зельдовичем вибухнув: «Сучий син, Большаков, невже він не розуміє, що Тарас Бульба – оборонний фільм»⁴⁹.

Саме у той час, коли Олександр Довженко готувався до від'їзду до Інкерманської фортеці на перші натурні зйомки *Тараса Бульби*, почалася нацистсько-радянська війна. Вона остаточно поклала край цьому проекту.

У передвоєнний час, як вже ми побачили, чекісти посилили пильнування за Довженком, а найбільш змістовні агентурні

46 Амо (Амбарцум) Іванович Бек-Назаров (Бек-Назарян; 1891–1965) – кінорежисер, сценарист, актор. Народний артист Вірменської РСР (1935), лауреат Сталінської премії (1941). У роки Першої світової війни отримав популярність як зірка російського німого кіно. Режисер першого вірменського художнього фільму *Намус* (1926) та ін. У 1966 р. його ім'я присвоєно кіностудії Вірменфільм.

47 Див. Е. С. Громов, *Сталин...*, с. 313.

48 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 195.

49 Там само.

донесення надсилались до Москви⁵⁰. Особливу ставку було зроблено на «Альберта», який знаходився поруч з Олександром Довженком і інформував про його настрої і поведінку. Не дивлячись на те, що Довженко буквально з перших годин після нападу Німеччини на Радянський Союз включився в антинацистську пропаганду (його статтю *До зброї!* передрукувало чимало газет, він виступив по радіо і на мітингу в Києві), «Альберт» фіксує все, що засвідчує «різко негативні, поразницькі та ін. антирадянські нотки» поведінки Довженка⁵¹, вишукує його антирадянські вчинки⁵², хоча насправді йшлося про розмови про важку ситуацію на фронті у перші дні війни.

Надзвичайно цікавий момент можна знайти у повідомленні «Альберта» від 25 червня 1941 р. Описуючи плани Довженка написати сценарій на тему щойно розпочатої війни, «Альберт» виокремлює його бажання, щоб «на студії було поставлено сатиричний фільм, у якому вивести Гітлера у шаржованому вигляді»⁵³.

Довженку, – повідомляє «Альберт», – сказали, що Гітлера показувати у наших картинах не можна. Проте він про це говорив кілька разів. Директор студії Я[ків] У. Лінійчук розповідав мені, що Довженко вранці пропонував ту саму тему секретареві ЦК Лисенку, що він, Лінійчук, висловився проти, Лисенко погодився з ним, але Довженко образився і сказав, що показати сатирично Гітлера треба⁵⁴.

Це бажання Довженка не було випадковим. Він шанував творчість Чарлі Чапліна і знав, що його знаменитий фільм

50 Див. напр. ГДА СБУ, спр. С-836, т. 1, ч. 2, арк. 298, 311, 319; там само, т. 2, ч. 2, арк. 79 та ін.

51 Там само, арк. 194.

52 Там само, арк. 198.

53 Там само, арк. 201.

54 Там само.

Диктатор Сталін заборонив показувати у Радянському Союзі. Червоний імператор побоювався небажаних паралелей і асоціацій. Коли Сергій Ейзенштейн задумав екранізувати роман Ліона Фейхвангера⁵⁵ *Лже-Нерон*, йому також не дозволили це зробити. І ось тепер Довженкові роз'яснювали, що Гітлера не слід показувати навіть у сатиричному вигляді.

Цікаво, що саме у перші місяці війни Григорій Рошаль вирішив поставити фільм *Вбивця виходить на дорогу* на матеріалах справжньої біографії Адольфа Гітлера. Йшлося про те, щоб показати шлях майбутнього фюрера до влади. Кінематографічне начальство позитивно поставилося до такої пропозиції, адже це було у 1941 р., коли потрібно було викривати Гітлера і гітлерівців. Почалася підготовка до зйомок. Проте невдовзі згори прийшла вказівка закрити фільм.

Як не дивно, відреагував на це і Олександр Довженко. У лютому 1942 р. один із сценаристів згаданого фільму Олександр Мацкін⁵⁶ приїхав з фронту у Москву і прийшов до Івана Большакова, щоб дізнатися про долю фільму про Гітлера. Большаков змінився в обличчі і сказав, що нічого не знає про цей фільм. «Я, – згадував Мацкін, – відкланявся і пішов. В „Націо-

55 Ліон Фейхвангер (1884–1958) – письменник. Через своє єврейське походження після приходу до влади нацистів у 1933 р., як і багато інших діячів культури і мистецтва, був позбавлений громадянства, його майно було конфісковано, бібліотека спалена, а голову письменника оцінили в 10 тис. марок. Втік у Францію, де в Парижі був створений Союз німецьких письменників. З 1939 р. жив у місті Санарі-Сюр-Мер, а в 1940 оселився в США, у передмісті Лос-Анджелеса. Автор багатьох антивоєнних, історичних творів, а також романів про сучасність. У 1937 р. два місяці перебував у Радянському Союзі, після чого написав книгу *Москва, 1937*, яка викликала суперечливу реакцію у світі, піддавалась критиці за наївну апологетику сталінського режиму.

56 Олександр Петрович Мацкін (1906–1996) – письменник, театрознавець, літературний критик. Літературну діяльність розпочав у 1923 р. Починаючи з тридцятих років, активно працював у театральній пресі. Статті присвячені головним чином проблемам драматургії, режисури, радянському театру. Автор книжок: *Портрети і наблюдения* (1973), *Орленев* (1977), *На темы Гоголя* (1984), *Театр моих современников* (1987).

налі” зайшов до Довженка і в особах передав йому цю розмову. Довженко схвильовано вислухав і вимовив одну фразу: „Це він, ні у кого іншого такої влади немає”»⁵⁷.

З липня по жовтень 1941 р. Олександр Довженко перебував в евакуації в Уфі, про що вже згадувалось. У жовтні він переїздить до Ашхабада, куди евакуювали Київську кіностудію. Чекісти не випускали Довженка з поля зору, а на донесенні агента «Іванова» від 13 жовтня 1941 р. є така рукописна резолюція: «Орієнтувати Ашхабад»⁵⁸. До слова, агент «Іванов» нічого не пропускає повз вуха. Коли в його присутності Довженко розмовляв з письменником Петром Панчем, двері, біля яких він стояв, рипіли. Довженко роздратовано сказав Панчу: «Петро, ти зробив би що-небудь, щоб двері не рипіли. Там, у німців цього взагалі не могло б бути»⁵⁹. Очевидно, ці слова важливо було зафіксувати, як одне з підтверджень антирадянських настроїв Довженка.

Слідом за Довженком полетів лист з наркомату внутрішніх справ Башкірської АРСР до такого самого наркомату у Туркменії з довідкою на режисера та Юлію Солнцеву і з проханням взяти Довженка у розробку⁶⁰. У довідці, зокрема, мовилось:

За наявними слідчими матеріалами Довженко упродовж кількох років був активним учасником антирадянської української націоналістичної організації. Це частково підтверджується також агентурними матеріалами. За агентурними даними останнього часу Довженко помітно активізував свою антирадянську націоналістичну діяльність, яка набуває все більш відкритих форм. Серед наближених до себе осіб він проводить відкриту націоналістичну пропаганду та висловлює поразницькі настрої⁶¹.

57 Цит. за: Е. С. Громов, *Сталин...*, с. 317.

58 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 2, ч. 2, арк. 212.

59 Там само, арк. 212 зв.

60 Див. там само, арк. 215–217.

61 Там само, арк. 215–216.

Та Олександр Довженко все-таки на певний час вислизнув з-під опіки чекістів. Шість з половиною місяців він був на фронті, потім повернувся до Москви. Наприкінці 1942 – на початку 1943 р. починається рух Червоної армії на захід. Було вирішено перенести частину Київської кіностудії з Ашхабаду до Москви. Довженка повертають на посаду художнього керівника. Він працює над документальним фільмом *Битва за нашу Радянську Україну*.

Упродовж 1943 р. він ще кілька разів побував на фронті, а в листопаді разом з Микитою Хрущовим повернувся до Києва. Не дивлячись на таке динамічне життя, саме у 1943 р. він завершує кіноповість *Україна в огні*.

Перша згадка про цей твір є в одному з листів Довженка від 12 березня 1942 р. Письменник Борис Горбатов⁶² згадував свою тодішню зустріч з Довженком у Ворошиловграді і стверджував, що остаточно задум кіноповісті (чи сценарію) сформувався під час перебування на Південно-західному фронті:

Ми тоді розмовляли з ним годин п'ять. Він говорив про всі ті проблеми, які зараз знайшли місце в його новому сценарії [...]. Він уважно стежив за подіями, які відбувалися, він думав і знав багато. І все ж він забажав поїхати на фронт, тому що одного умоглядного знання йому було мало [...]⁶³.

З того, що Олександр Довженко почув і побачив на фронті, почутого від людей, які були на окупованій території, він нотував у щоденнику і використав потім в *Україні в огні*. Крім того, він вплітав у текст кіноповісті матеріали з власних публіцистичних публікацій, художніх оповідань (наприклад, *На колючому*

62 Борис Петрович Горбатов (1908–1954) – письменник, сценарист. Лауреат Сталінської премії (1946, 1952). Під час нацистсько-радянської війни був кореспондентом газети «Правда». Автор повісті *Нескорені* (1943) та інших творів.

63 Цит. за: О. П. Довженко, *Твори...*, т. 2, с. 498.

дроті, Незабутнє, Тризна, Перемога). До слова, після публікації у газеті «Красная звезда» оповідання *Ніч перед боєм*, 3 серпня 1942 р. до редакції подзвонили з ЦК ВКП(б) з проханням: «Передайте Довженку подяку Сталіна за оповідання. Він сказав народу, армії те, що нині вкрай необхідно було сказати»⁶⁴.

На Довженка дуже сильно вплинуло побачене на фронті, зустрічі і розмови з людьми, які пережили німецьку окупацію. Це путінські пропагандисти солов'ями співають переважно про страждання Росії. Насправді тотально, без винятку, були окуповані в першу чергу Білорусія і Україна. На кінець листопада 1942 р. гітлерівці загарбали близько 2 мільйони квадратних кілометрів території тодішнього Радянського Союзу, яку населяло 85 мільйонів людей. З них в Україні було 41,7 мільйони. Німці окупували лише 17% території Росії з населенням у 27 мільйонів людей.

У січні 1945 р. репортер газети «Saturday Evening Post» Едгар Сноу надрукував матеріал під час своєї подорожі Україною. Він, зокрема, писав, що війна, яку дехто схильний називати російською славою, мала б бути «по-справедливості визнана насамперед українською війною [...]. Міста, промисловість, землеробство та людність жодної іншої європейської країни не зазнали таких тяжких нищень»⁶⁵.

Під час війни в Україні загинуло 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. було силоміць вивезено до Німеччини, 10 млн. осіб втратили притулок. Прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд. карбованців. Загальна сума втрат, яких зазнали населення й господарство України, становила майже 1,2 трильйонів рублів⁶⁶. Олександр Довженко переживав не лише

64 Цит. за: Е. С. Громов, *Сталин...*, с. 325.

65 Цит. за: Я. Й. Грицак, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*, Генеза, Київ 1996, с. 262.

66 Див. *Історія України*, ред. В. А. Смолій, вид. 3, Видавничий дім «Альтернативи», Київ 2002, с. 353.

за те, що сталося з Україною, але й за те, що буде далі, коли повернеться комуністична влада. А будуть підозри у колаборації, розслідування, покарання. Він бачив проблему у колосальній міграції населення. В Україні між 1939 і 1945 рр. відбулося кілька хвиль депортацій, евакуацій та примусових трудових призовних кампаній, які торкнулися мільйонів людей. Не всі вони повернулися додому. Їх змінили мігранти з інших республік, що посилювало русифікацію України. 14 квітня 1942 р. він записує у щоденнику:

Чи зберуться наші люде знову на Вкраїні? – Чи повернуться вони з усіх нетрів далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померших од ворога, од мору, од кулі і петлі? Чи так і лишишся там, а на наші руїни понаїдуть чужі люде і утвердять на ній мішанину. І буде вона не Росія, не Вкраїна, а щось таке, що й думати сумно⁶⁷.

У 1943 р. уривки з кіноповісті *Україна в огні* друкувались в журналі «Смена» і у газеті «Литература и искусство». Довженко надіслав свій текст у формі повісті під назвою *Победа* до журналу «Знамя». З редакції повість передали в Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), що його очолював Георгій Александров⁶⁸. Останній 9 липня 1943 р. написав доповідну записку секретареві ЦК ВКП(б) Олександрову Щербакову. Вади повісті Александров вклав у п'ять пунктів: 2. «дуже багато смертей», 3. «абсолютно безглуздо виведений образ генерала», 4. «невиправдана картина повальної втечі полку», 5. «багато перебільшених епізодів, недбалих, двозначних виразів». Та найвиразнішим був перший пункт:

67 О. П. Довженко, *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013, с. 96.

68 Георгій Федорович Александров (1908–1961) – партійний і державний діяч, вчений-філософ. Академік АН СРСР (1946). Лауреат Сталінських премій (1943, 1946). Міністр культури СРСР (1954–1955). У 1939–1940 рр. – заступник завідувача, а у 1940–1947 – начальник Відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б). Згодом працював директором Інституту філософії АН СРСР, а з 1955 до 1961 р. завідував сектором в Інституті філософії і права АН Білорусії.

Військова частина, що її зображує автор, складається цілком з українців, що не відповідає дійсності і штучно відокремлює боротьбу українського народу від боротьби всіх народів СРСР проти німців⁶⁹.

Стриманість формулювань у доповідній Георгія Александрова цілком покривалася з політичним значенням першого пункту: це було виразне обвинувачення у націоналізмі. Повз Сталіна, який сприяв Довженкові і навіть рятував йому життя, таке пройти не могло.

26 листопада 1943 р. Олександр Довженко фіксує у щоденнику: «Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість „Україна в огні” не вподобалася Сталіну і він забронював її для друку і постановки»⁷⁰.

Після цього запису із щоденника Довженка вирвано три аркуші. Очевидно, перша реакція на новину була розлогішою і можливо Довженко дав волю емоціям. Потім вирішив (він чи пізніше Юлія Солнцева), що варто перестрахуватись. Після вирваних сторінок – такий запис:

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що взрадуються врази і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» – це правда⁷¹.

28 листопада 1943 р., якщо вірити запису у Довженковому щоденнику, відбулася розмова із Микитою Хрущовим, який того дня перебував у Харкові.

69 Цит. за: Е. С. Громов, *Сталин...*, с. 325.

70 О. П. Довженко, *Щоденникові записи...*, с. 268.

71 Там само.

Я, – запише Довженко, – почув і той тон, повний обурення і гніву, яким зі мною було говорено, і ті обвинувачення, які мені були пред'явлені М[икитою] С[ергійовичем], остаточно пригнобили і прибили мене. Оказується, я ошукав М.С., я написав в «Україні в огні» щось вороже народу, партії і уряду, який я обурих своїми брутальними ворожими випадками. Відповідальні товариші, що читали мою писанину, з огидою низують плечима, не розуміючи, як це Олександр Петрович міг написати отаке. Я образив Богдана Хмельницького, я наплював на класову боротьбу, я проповідую націоналізм і т.д. Я слухав М.С. і думав: не міг я і ніколи не зможу нічого заподіяти вредного Сталіну, уже хоча б через те, що об'язаний йому своїм життям [...]. Я зрозумів, проте, по тону, яким зі мною говорилося, що С[талін] обурений мною, а за ним і Х[рущов], що вони по невмінню прощати ніколи мені не забудуть помилок «Україні в огні», промислюючи до них таємну мою ворожість до політики партії, і що в моєму житті почнуться сумні і невеселі зміни. Уже в різних колах почав розповсюджуватися розговор про заборону повісті і постановки і я відчую скоро на сивому моєму корку увесь тягар розправи⁷².

Тягар розправи не забариться. Та перед тим, як розповідати про це, слід згадати, що Олександр Довженко 28 серпня 1943 р. у Помірках, харківській місцевості, до двох годин ночі читав Микиті Хрущову свою кіноповість *Україна в огні*. У щоденнику Довженко зазначає: «М[икиті] С[ергійовичу] сценарій „Україна в огні“ дуже сподобався, і він висловив думку про необхідність надрукування його окремою книжкою на руській і українській мові»⁷³. А далі Довженко передає пряму мову Хрущова: «Нехай читають, нехай знають, що не так воно просто»⁷⁴. Отже, партійний вождь УРСР і майбутній батько відлиги був добре ознайомлений із змістом кіноповісті.

72 Там само, с. 272.

73 Там само, с. 259.

74 Там само.

Аж ось в оцінці *України в огні* досвідчений у політиці Микита Хрущов робить політичний кульбін. Захоплено оцінивши цей твір у серпні 1943 р., він різко змінює позицію наприкінці цього року. Чому? Тому, що ця кіноповість не сподобалась на горі, здалася націоналістичною кремлівським керівникам та особисто Сталіну.

Надзвичайно цікаво, що цю тему обходили біографи Олександра Довженка. Наприклад, Олександр Марьямов у своїй книзі обриває цитований вище запис Довженка із щоденника від 26 листопада 1943 р. на словах про тяжку новину. Тут немає Довженкових слів про те, що *Україна в огні* не сподобалась особисто Сталіну і – жодної згадки про спеціальне засідання, влаштоване для викриття Довженка⁷⁵.

Не згадує про це і Роміл Соболев у своїй книзі про Довженка. Понад те, він пише що «обвинувачення в різних гріхах, у том числі і недолуге обвинувачення у „націоналізмі”, знов народились у деяких українських працівників культури, На жаль, цього разу вони були почуті у Москві»⁷⁶. Це зовсім не так. Все почалося, як ми вже знаємо, не в Києві, а саме у Москві.

31 грудня 1943 р. Хрущов відмовляється зустрітися з Довженком, що останній фіксує у своєму щоденнику. А 3 січня 1944 р. він робить такий запис:

Сьогодні був у М[икити] С[ергійовича] Х[рущова]. Тяжке побачення, і зараз ось уже минуло дві години, ще не пройшло гнітюче бажання вмерти, аби не жити, не відчувати жорстокості людської. Се ніби був не М.С., і я був ніби не я. Був холодний, безжалісний небожитель, суддя і винуватий, аморальний злочинець і ворог народу, себто я. І я зрозумів, що ніякі мої аргументи, висловлені з болем душевним, і тугою, і найглибшою одвертістю самоаналізу ні в чому його не переконали і не переконують [...].

75 Див. А. Марьямов, *Довженко*, Молодая гвардия, Москва 1968, с. 311–312.

76 Р. Соболев, *Александр Довженко*, Искусство, Москва 1980, с. 228.

З цим почуттям загубленого життя і пішов я од М.С.
«Ми ще повернемось до розгляду вашого произведения.
Это мы так не оставим. Нет. Мы еще к нему вернемся».
Таким чином, я мушу жити і діяти під гнітючою нестерпною загрозою дальнішого суду. Мене ще ошельмують перед народом і всю мою многолітню працю замовчать, чи теж обернуть на зашифрований обман.

Господи, пошли мені сили. Не дай упасти мені в розпач і тугу, щоб не висохло мое серце і не ожесточилась моя душа. Пошли мені мудрість пробачити доброго М.С., що проявився малим у великості своїй, бо слаб єсть чоловік⁷⁷.

Так пише Довженко у щоденнику. А 9 грудня 1943 р. у розмові з агентом «Яремою» (Миколою Глущенком) він говорить не про жорстокість чи слабкість конкретних керівників, а про фундаментальну причину атак на нього і не лише на нього. Ці Довженкові слова не для щоденника, а для співрозмовника, якому він довіряє: «Ви самі бачите і відчуваєте на собі російський націоналізм, ніколи він себе так не виявляв, як тепер»⁷⁸. 23 грудня під час розмови з тим самим «Яремою» Довженко говорить: «Інтелігенцію, яка знається на всій національній політиці росіян і може мислити, ізолюють чи знищують. Адже кожен українець, хто рабськи не дотримується московських вказівок, вважається націоналістом»⁷⁹.

Мине багато років і з Олександром Довженком солідаризується російський письменник Едвард Радзинський, автор біографії Сталіна:

У 1944 році, у переддень перемоги Хазяїн почав повертати у країну Страх, що пішов. Більш за все його турбували національні амбіції, що прокинулись. На початку війни на фронтах його комісари говорили про українську, грузин-

77 Там само, с. 309–310.

78 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 3.

79 Там само, арк. 7.

ську, молдавську, вірменську, азербайджанську – Вітчизни. Країна була біля краю безодні, і він захоплював ці розмови: міцніше воюватимуть. Тепер це потрібно було викоріювати, випалювати із свідомості. Він завжди вважав націоналізм найнебезпечнішим динамітом [...]. У розпал війни він зібрав Політбюро і понад годину доповідав [...] про сценарій, написаний українським кінорежисером Довженком⁸⁰.

Насправді ніякого засідання Політбюро ЦК ВКП(б), як це вважалося, не було. Як засвідчує журнал запису відвідувачів сталінського кабінету, 30 січня 1944 р. Сталін скликав спеціальне засідання⁸¹. На ньому були присутні В'ячеслав Молотов, Лаврентій Берія, Георгій Маленков⁸², Анастас Мікоян⁸³,

80 Э. Радзинский, *Сталин*, Вагриус, Москва 1997, с. 539.

81 Див. *На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953)*. Справочник, ред. А. А. Чернобаев, Новый хронограф, Москва 2008, с. 425.

82 Георгій Максиміліанович Маленков (1902–1988) – партійний і державний діяч. З 1925 р. – у обліково-інформаційному підвідділі ЦК РКП(б), згодом у секретаріаті Сталіна. У 1930–1934 рр. працював у Оргвідділі Московського комітету ВКП(б), згодом очолював цей відділ. У 1934–1939 рр. очолював Відділ керівних партійних органів ЦК ВКП(б). Брав участь у репресіях, щільно взаємодіяв з керівниками НКВД. У березні 1946 р. увійшов до складу Політбюро ЦК ВКП(б). Вважався другою людиною у партії, однак після посилення впливу секретаря ЦК ВКП(б) Андрія Жданова у травні 1946 р. був знятий з посади секретаря ЦК і відправлений до Середньої Азії (формально за недоліки у літакобудуванні). У 1948 р. за підтримки Берії і Хрущова відновлений на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Фактично керував роботою ЦК у період загострення сталінської хвороби. Після смерті Сталіна став головою Ради Міністрів СРСР, першим розпочав обережну публічну критику культу особи. Разом з Хрущовим став ініціатором знищення Берії. У лютому 1955 р. залишив посаду глави Уряду, став одним із заступників, був міністром електростанцій і членом Президії ЦК КПРС. Після XX з'їзду КПРС приєднався до противників хрущовської критики культу особи, на червневому пленумі ЦК КПРС у 1957 р. разом з В'ячеславом Молотовим, Лазаром Кагановичем та ін. був оголошений членом антипартійної групи і позбавлений посад. Його призначили директором Усть-Кам'яногорської гідроелектростанції. У 1961 р. після XXII з'їзду КПРС виключений з партії. До Москви повернувся у 1968 р. після виходу на пенсію.

83 Анастас Іванович Мікоян (1895–1978) – партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1943). Член Політбюро ЦК ВКП(б)/КПРС у 1935–1966 рр. Під час

Олександр Щербаков, Пантелеймон Пономаренко⁸⁴. Україну представляли Микита Хрущов, Олександр Довженко, Олександр Корнійчук, Микола Бажан, Максим Рильський, Леонід Корнієць⁸⁵, Дем'ян Коротченко, Михайло Гречуха⁸⁶, Олександр Богомолець⁸⁷, Василь Старченко⁸⁸.

Зрозуміло, був і вождь, який виголосив промову Про антиленінські помилки та націоналістичні збочення в кіноповісті

нацистсько-радянської війни очолив Комітет продовольчо-речового постачання армії, входив до Державного комітету оборони, згодом був на керівній державній роботі. Приєднався до Хрущова, підтримуючи курс на десталінізацію. У 1964–1965 рр. – голова Президії Верховної Ради СРСР.

- 84 Пантелеймон Кіндратович Пономаренко (1902–1984) – партійний і державний діяч, дипломат, генерал-лейтенант (1943). З січня до березня 1938 р. – інструктор, з березня до червня 1938 – заступник завідувача відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б). У 1938–1947 рр. – перший секретар ЦК Компартії (більшовиків) Білорусії. У роки нацистсько-радянської війни був членом військових рад фронтів та армій, керував диверсійним рухом, очолював Центральний штаб партизанського руху. З 1948 р. – на партійній і державній роботі у Москві. У 1954–1955 рр. – перший секретар ЦК Компартії Казахстану. Згодом – на дипломатичній і викладацькій роботі.
- 85 Леонід Романович Корнієць (1901–1969) – партійний і державний діяч. З серпня 1938 р. – голова Президії Верховної Ради УРСР, а з вересня 1939 – голова Раднаркому УРСР. У період нацистсько-радянської війни – член військових рад Південного та Північно-Кавказького фронтів, військ Чорноморської групи, Воронезького фронту, член нелегального ЦК КП(б)У. У 1944–1950 рр. – перший заступник голови Ради Міністрів УРСР, потім заступник голови Ради Міністрів УРСР. З листопада 1953 р. на державних посадах у Москві.
- 86 Михайло Сергійович Гречуха (1902–1976) – державний і партійний діяч. У 1938–1939 рр. – перший секретар Житомирського обкому і міськкому КП(б)У. З липня 1939 по січень 1954 р. – голова Президії Верховної Ради УРСР. У 1954–1959 рр. – перший заступник, а з квітня 1959 – заступник, згодом радник голови Ради Міністрів УРСР. З 1966 р. на пенсії.
- 87 Олександр Олександрович Богомолець (1881–1946) – учений-патофізіолог, у 1930–1946 рр. – президент ВУАН/АН УРСР.
- 88 Василь Федорович Старченко (1904–1948) – агрохімік, партійний і державний діяч. Член-кореспондент АН УРСР (1945). З травня до грудня 1938 р. – голова виконавчого комітету Київської обласної ради депутатів трудящих. З грудня 1938 р. – заступник голови Ради Народних Комісарів УРСР, а з 1946 – заступник голови Ради Міністрів УРСР.

Довженка «Україна у вогні». Сталін прочитав кіноповість (зберігся екземпляр тексту з його позначками) і був, як мовиться, в матеріалі. Він дав абсолютно адекватну оцінку тому, на що наважився Олександр Довженко. Тут був увесь список гріхів Довженка: немає жодного слова про Леніна, критика класової боротьби і добре слово про зневажених і знищених куркулів, ігнорування того, що Велика Вітчизняна війна є також класовою війною і що «залишки експлуататорських класів» і українські націоналісти є у одному таборі з німецькими загарбниками (а Довженко їх не таврує), критичне бачення передвоєнної ситуації і вказівка на неготовність воювати з ворогом («броня тонка»), критика колгоспного ладу, теза про те, що люди при соціалізмі не схильні вибачати одне одному розбіжності у поглядах навіть в ім'я спільних інтересів, саркастичне сприйняття партійного і радянського активу, командних кадрів Червоної армії, зображення їх кар'єристами і людьми, які відірвані від народу.

Особливо образливою видалася Сталіну теза про те, що після вигнання окупантів із захоплених територій там «не буде вже, мабуть, ні вчителів, ні техніків, ні агрономів. Витовче війна. Одні тільки слідчі та судді залишаться», перед війною була лише одна зброя – «писання доносів одне на одного»⁸⁹.

Ознакою Довженкової націоналістичної ідеології Сталін вважав такі слова одного з героїв кіноповісті:

Пам'ятайте, на яких би фронтах ми сьогодні не билися, куди б не послав нас Сталін – на північ, на південь, на захід, на всі чотири сторони світу, – ми б'ємося за Україну! Ось вона димиться перед нами в пожежах, наша мучениця, рідна земля! Ми б'ємося за те, чому немає ціни у світі, – за Україну!⁹⁰

89 Цит. за: *Кремлевский кинотеатр. 1928–1953. Документы*, сост. К. М. Андерсон, Л. В. Максименков и др., ред. Г. Л. Бондарева, РОССПЭН, Москва 2005, с. 700–701.

90 Там само, с. 702.

Сталін однозначно оголосив кіноповість антирадянською, яскравим проявом «націоналізму, вузької національної обмеженості», ворожою ленінізму, політиці партії, а також «інтересам українського і усього радянського народу»⁹¹.

Правда, – зауважив кремлівський диктатор, – не є особливстю творчості Довженка [...]. Націоналістична ідеологія Довженка розрахована на послаблення наших сил, на роззброєння радянських людей, а ленінізм, тобто ідеологія більшовиків, яку дозволяє собі критикувати Довженко, розрахована на подальше зміцнення наших позицій у боротьбі з ворогом, на нашу перемогу над лютим ворогом усіх народів Радянського Союзу – німецькими імперіалістами⁹².

Засідання тривало недовго – одну годину і п'ятнадцять хвилин (з 21.05 до 22.20)⁹³. Власне, воно було влаштоване для сталінського гнівного монологу і для прикінцевого (канонічного для радянських зібрань такого ґтибу) покаяння Олександра Довженка із запевненням виправити помилки⁹⁴. Виправити, якщо вдасться вижити. Здавалося, що чекісти, які стільки років збирали на Довженка компромат, нарешті отримали остаточні (як висловлювався булгаківський професор Преображенський) підстави для арешту свого клієнта. Проте знов цього не сталося, а справа-формуляр продовжувала поповнюватися новими матеріалами.

91 Там само, с. 703.

92 Там само, с. 697, 704.

93 Див. *На приеме у Сталина...*, с. 425.

94 У червні 1944 р. у розмові з агентом «Могилевським» Олександр Довженко згадав, що він сказав Сталіну наприкінці засідання: «Я дуже страждаю від того, що приніс Вам своєю помилкою особисту прикрість». Потім навіть відповідь Сталіна, яка, за словами Довженка, звелася до того, що Сталін особисто не засмучений, а навіть задоволений, що так сталося. ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 49 зв.

Завдяки цьому стає зрозуміло, що Довженко не впав у тотальний відчай, хоча, зрозуміло, глибоко переживав влаштоване йому політичне аутодафе. 6 лютого 1944 р. у розмові з «Яремою» (Миколою Глуценком) він говорить: «Я продовжуватиму роботу над цією повістю. Справа власне кажучи в десятці фраз і без них це був би чудовий твір»⁹⁵. Понад те, Довженко плекає певний оптимізм, сподіваючись, що «після цього суду наслідків не буде. Справа цим і обмежиться, тому що після тов[ариша] Сталіна, ніхто не ризикне мені шкодити. Хоча опала вже відчувається»⁹⁶. Довженко бачить перспективу, говорячи, що далі працюватиме над сценарієм фільму про Івана Мічуріна⁹⁷, а потім планує поїхати в Україну, хоча «і там мене поступово виведуть з „почесних президентів“, знімуть мій підпис тощо»⁹⁸. Далі Довженко порадив Миколі Глуценку бути обережним і рідше зустрічатись з ним, оскільки він тепер у центрі уваги.

Отже, переляканим Олександр Довженко після кремлівського засідання не виглядав, хоча переживав і очікував неприємностей. Він знав, що робив. Україна та її люди, зокрема вояки, для нього у страшні роки війни були понад усе. У квітні 1944 р. у розмові з агентом «Філософом» Довженко зізнається:

Наказ Сталіна № 217 продиктував мені мій сценарій. Намальовані мною типи нашої армії та постаті дезертирів вирости з цього наказу. Щодо розпаду колгоспного ладу, то я показав його не повною мірою і, тим не менш, цей бік у сценарії засудили. Що було б, якби я написав всю правду!?⁹⁹

95 Там само, арк. 4.

96 Там само.

97 Іван Володимирович Мічурін (1855–1935) – біолог, селекціонер-помолог, автор багатьох сортів плодово-ягідних культур. Академік ВАСГНІЛ (1935).

98 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 5.

99 Там само, арк. 29 зв.

З колгоспним ладом все зрозуміло. Але що це за сталінський наказ, який аж так надихнув Олександра Довженка на створення *України в огні*? Йдеться про наказ № 227 (у справі-формулярі помилково № 217), що з'явився у серпні 1942 р. Цей унікальний документ мав гриф «Без публікації». Так воно й було: про нього не згадували в СРСР аж до 1990 р., коли текст уперше надрукував московський журнал «Агитатор».

На початку наказу йдеться про наступ німців, про те, що населення починає втрачати віру в Червону армію, та про те, що «деякі нерозумні люди на фронті тішать себе розмовами про те, що ми можемо й далі відступати на схід [...]»¹⁰⁰. А далі в наказі міститься вимога: «Ні кроку назад! Таким тепер має бути наш головний заклик [...]. Ми повинні встановити в нашій армії найсуворіший порядок і залізну дисципліну [...]. Панікери й боягузи повинні знищуватися на місці»¹⁰¹.

Потім – ще цікавіше. Наводиться досвід німців, котрі створили за своїми військами загороджувальні загони, штрафні роти з бійців, які порушили дисципліну. Поставили їх на небезпечні ділянки фронту й наказали спокутувати кров'ю свої гріхи. А далі в наказі розпочинається монолог самого Сталіна і стає зрозуміло, що він – автор цього наказу: «Чи не слід нам повчитися в наших ворогів, як навчалися в минулому наші предки у ворогів і здобували потім над ними перемоги? Я гадаю, слід»¹⁰².

Потім формулюються конкретні пункти – викоренити панікерів, сформувати в межах фронту від одного до трьох штрафних батальйонів (по 800 осіб), сформувати в межах армії трип'ять добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 осіб

100 Цит. за: Ю. І. Шаповал, *Доля як історія*, Генеза, Київ 2006, с. 391.

101 Там само.

102 Там само.

у кожному), сформувати в межах армії від п'яти до десяти штрафних рот (від 150 до 200 осіб у кожній).

Через три місяці після оприлюднення наказу № 227 було запроваджено положення про штрафні батальйони діючої армії. Особи середнього та старшого командного, політичного й командного складу направлялися до штрафного батальйону наказом по дивізії чи бригаді, корпусу чи армії на термін від одного до трьох місяців. Усі вони підлягали розжалуванню в рядові. Ордени й медалі в штрафника відбирали й передавали на збереження до відділу кадрів фронту. Тимчасово, коли, звісно, штрафник виправиться та ще й залишиться живий, бо штрафні батальйони використовувалися на найважчих ділянках фронту.

Знаючи все це й багато чого іншого зі свого фронтового досвіду, Олександр Довженко наважився у своєму сценарії поглянути на війну власним поглядом, а не тим, що належало формувати за сталінськими політико-ідеологічними лекалами.

Справа-формуляр виразно показує, наскільки Олександр Довженко був вражений поведінкою своїх колег і тих керівників, які йому ніби симпатизували. Під час засідання Сталін запитав його, хто був ознайомлений із сценарієм. Довженко, витримавши паузу, нікого не назвав¹⁰³.

Запитання вождя було підступним. Він вже знав, що із змістом Довженкового сценарію були ознайомлені Микита Хрущов (про це він сам згадує у мемуарах)¹⁰⁴ та Георгій Маленков (він читав текст, що зафіксовано і в хрущовських спогадах,

103 Юлія Солнцева у розмові з агентом «Могилевським» у травні 1944 р. пояснювала це так: «[...] Довженко в момент обговорення питання про нього в ЦК, коли робив доповідь Сталін, хотів був зауважити, що всі присутні на засіданні палко схвалювали його сценарій, але утримався від цього з міркувань лояльності». ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 42.

104 Н. С. Хрущев, *Время...*, кн. 2, с. 37–38.

і у справі-формулярі)¹⁰⁵. Довженко промовчав, у такий спосіб невідставивши нікого. Проте, як він пояснював агенту «Яремі» невдовзі після кремлівського засідання, був заскочений тим, що «ніхто з присутніх на цих зборах чесно і відкрито не висловив своєї думки. Справа в тому, що я свою повість читав т[оваришам] Хрущову, Коротченку, Корнійцю та Рильському. Всі вони в один голос визнали її видатною, а деякі (Рильський) геніальною, і тепер усі мовчать. Я ж вважав нижче за свою гідність розповісти про це у своє виправдання тов[аришеві] Сталіну, оскільки цим поставив би товаришів у невідгідне для них становище»¹⁰⁶.

Справа-формуляр також залишила чудову деталь для характеристики Івана Большакова, який наступного дня після засідання повчав Олександра Довженка, чому не слід було мовчати: «Який дурень, мав такий винятковий випадок і не скористався. Вас всі б на Україні боялися»¹⁰⁷.

Микита Хрущов згадував: «Пізніше мені довго-довго довелось кашляти цим твором Довженка. За будь-якої нагоди Щербаков злісно підбурював Сталіна, нагадуючи йому про сценарій»¹⁰⁸.

А у 1944 р. остаточну розправу над Олександром Довженком передали до рук українських товаришів, на чолі з Микитой Хрущовим. Саме його підпис стоїть під постановою Політбюро ЦК КП(б)У *Про Довженка О. П.* від 8 лютого 1944 р. Відповідно до цього рішення Довженко звільнявся від обов'язків члена Всеслов'янського Комітету, Комітету зі Сталінських премій при

105 Там само, с. 38; ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 35 зв.

106 Там само, арк. 4. Як засвідчує справа-формуляр, зміст *України в огні* знали Микола Бажан, Олександр Копиленко, Леонід Новиченко, Анатолій Петрицький, Юрій Смолич та Михайло Гречуха. Див. там само, арк. 24–28, 35–37.

107 Там само, арк. 4.

108 Н. С. Хрущев, *Время...*, кн. 2, с. 39.

Раднаркомі СРСР, редколегії журналу «Україна», а також з посади художнього керівника Київської кіностудії¹⁰⁹. Довженка переводять до Центральної студії кінохроніки.

В УРСР розпочався публічний процес критики *України в огні*, до чого додалися спроби, як засвідчує справа-формуляр, представити Довженка не як частину української культури, а як особу екстравагантну, непередбачувану, що нібито й було джерелом його націоналізму. Повідомляючи про це у березні 1944 р., агент «Охотнік» (на жаль, не вдалося поки що ідентифікувати цю вельми цікаву особу з письменницького середовища) звертав увагу на неприпустимість такого підходу, але це ігнорування «більш широкого розповсюдження довженківщини»¹¹⁰. Особливо пильний «Охотнік» попереджав:

Не можна забувати і було б шкідливо це замовчувати, що у середовищі української радянської інтелігенції і навіть у середовищі активу українських радянських письменників, низка націоналістичних поглядів, відображених у сценарії Довженка, не лише не зустріли критики, а навпаки мають поширення, поділяються та часто служать керівництвом до дії. Справа, звичайно, не в тому, що ці погляди впроваджує Довженко, а в тому, що вони мають місце в інших, як і в Довженка, але тільки у Довженка це набуло розгорнутої та різкої форми. Справа в тому, що активізація національних прагнень у середовищі української рад[янської] інтелігенції, у тому числі й у письменників, у деяких межує з націоналістичними устремліннями і частина може перейти в них, особливо під впливом таких фактів, що породили Довженка та довженківщину. У своїх попередніх повідомленнях я відзначав низку таких фактів, це явище є безумовно серйозним, що потребує пильної уваги¹¹¹.

109 А. Довженко, «Я противен вам и чем-то опасен», «Источник» 1993, № 0, с. 126.

110 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 26 зв.

111 Там само, арк. 27 зв.

1945 р. приніс Олександр Довженку певний знак від Сталіна. Агент «Малов» у березні мав розмову з Юлією Солнцевою і вона переказала, що Іван Большаков цікавився Довженком, запитував, як він почувається, що буде робити у подальшому, «сказав Большакову, щоб Довженка не ображали, допомагали йому закінчити його фільм, оскільки він винятковий за талантом художник і ще чимало повинен дати своїй країні справжніх картин»¹¹². У серпні Олександра Довженка було поновлено на посаді режисера на кіностудії Мосфільм.

Та переможний 1945 р. важливий не лише цим. Він підтвердив цілковиту правильність слів Довженка про ключову причину критики України в огні та нових атак на нього – підсилення російського націоналізму. 25 травня 1945 р. під час кремлівського прийому на честь командуючих військами Червоної армії Сталін проголосив тост за здоров'я російського народу, назвавши його «найвидатнішою нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу», «керівною силою Радянського Союзу», народом з «ясним розумом, стійким характером і терпінням»¹¹³. Підкреслювання особливої ролі російського народу було проявом подвійних стандартів у сталінській національній політиці, яка нібито забезпечувала рівність усіх народів СРСР.

1945 р. у парадоксальний спосіб з'єднає Олександра Довженка з його однопартійцем-боротьбистом і колишнім шефом у дипломатичному представництві УСРР у Польщі Олександром Шумським. Страдницький шлях останнього продовжувався у сибірському засланні, хоча формально термін заслання завершився у 1943 р. 18 жовтня 1945 р. Шумський, почувши по радіо виступ

112 Там само, арк. 21.

113 Цит. за: *Застольные речи Сталина. Документы и материалы*, вступ, сост., комент., приложение д.и.н. В.А. Невежин, АИРО-XX, Дмитрий Буланин, Москва–Санкт-Петербург 2003, с. 472.

першого секретаря ЦК КП(б)У і голови тодішнього уряду УРСР Микити Хрущова, пише Сталіну в прямому сенсі слова доленосного листа. Ось уривок з нього:

Комуніст-українець [sic!] є «типом зайвої людини» на Україні. Це явище давнє. Я вперше гостро відчув це в 1926 році після приїзду на Україну тов. Кагановича [...]. Уже Ваш виступ із компліментами російському народові і поділ народів Союзу за розумом, характером та ін[шим] примусило насторожитися. Але те, до чого добалакався днями Микита Хрущов на урочистостях річниці визволення України (передавалося по радію), цілком нестерпне і вимагає найенергійнішого протесту. Микита Хрущов у своєму малоросійсько-ліричному екстазі зтягнув уже не тільки про «старшинство» російського народу над українським, а й про допомогу «молодшому» українському народові, а завив про вдячність українського народу російському, і за що ж? Виявляється, за ясний розум, стійкий характер і тверду волю російського народу [...]. У вустах глави українського уряду така промова – це вже не особистий напад малоросійського раболіпства. Це образливо і принизливо для українського народу.

Та за таку промову Микиту Хрущова треба негайно прогнати з його поста. Це образа честі та гідності українського народу, це ганьба. Цей малорос до того розперезався, що перейшов усі межі допустимого. Такої людини український народ не може терпіти на посту голови раднаркому України. Та, на нещастя, це не випадковість, не *lapsus linguae*, це не результат старанності по розуму знахабнілого малороса. Це нова політична лінія в національному питанні. Це лінія національно-політичної кастрації українського народу. Лінія перетворення України в політично аморфне тіло – в Малоросію. Проти цього я піднімаю свій голос протесту. Шумський¹¹⁴.

Керівники комуністичної спецслужби нададуть цьому листу особливого значення, розцінивши його як прямий виклик

114 ГДА СБУ, ф. 65, спр. С-4472, ч. 2, арк. 109–109 зв.

і образу вождя. Їх підтримали партійні керівники. 19 вересня 1946 р. оперативна група під керівництвом Павла Судоплатова вбила Олександра Шумського, коли він повертався із сибірського заслання в Україну¹¹⁵.

У справі-формулярі на Олександра Довженка є документи за особистим підписом Павла Судоплатова. На щастя для Довженка вони з цим чекістським монстром ніколи не зустрічались...

Московські повоєнні роки життя були відмічені створенням фільму *Мічурін* (перша назва: *Життя в цвіту*), який вийшов на екрани 1 січня 1949 р. І сценарій, і вже відзнятий матеріал, як це з Довженком вже бувало, і редагували, і правили. У квітні 1949 р. Олександр Довженку і Юлії Солнцевій присудили за цей фільм Сталінську премію II ступеня.

У червні 1944 р. у розмові з агентом «Філософом» Олександр Довженко говорив, що після війни «треба було б відчинити двері і продути добрим протягом усю гидоту і затхлість, яких у нас так багато, але, мабуть, все залишиться по-старому, як було до війни і це жахливо. Так жити не можна»¹¹⁶. Кілька разів Довженко перепитував свого співрозмовника: «Невже нічого не зміниться? Невже все залишиться по-старому?»¹¹⁷.

Олександр Довженко дожив до смерті тирана, дожив до повільних, але все-таки змін у країні, які почнуться після того, як добре відомий йому Микита Хрущов оберне владний транзит на свою користь. Цікаво було б знати, що Довженко насправді думав про це і що думали про нього ті, які стільки років були його скрупульозними біографами. Йдеться про чекістів. Чи залишався для них Довженко винним назавжди? Чи був вибачений?

115 Докладніше про це див. Ю. І. Шаповал, *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи*, Україна модерна, Українські пропілеї, Київ–Львів 2017, с. 185–189.

116 ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 43 зв.

117 Там само.

Очевидно, у Москві є продовження справи-формуляра. Можливо, колись і її вдасться представити читачам. Тим, хто не сприймає історичну олеографію. Тим, кому цікавий реальний, часами навіть неправильний чи неполіткоректний Олександр Довженко.

Завершу відгуком одного з глядачів фільму *Щорс* (і взагалі, здається, досвідченого довженкознавця), написаним у 2022 р.:

Картина – просто блиск! Переглянув на єдиному подиху. Стверджувати, ніби «фільм [...] не відбиває самих істинних поглядів Довженка на те, що сталося», «Довженко [...] прогнувся під гнітом радянського апарату» – це просто сміховинна брехня на порожньому місці! А що ж тоді відбиває погляди Довженка (як і решти команди творців фільму)? Де, де документальні підтвердження інших поглядів авторського колективу? Де вони, коли все 10-дискове видання фільмів Довженка – це відстоювання радянських цінностей!¹¹⁸

Що тут казати? Сподіваюсь, що моя робота, з якою ви познайомились, засвідчує, що все не так просто, як видалося цитованому глядачеві.

118 Цит. за: *Щорс*, «RU Tracker» [онлайн, дата доступу: 6 V 2022]: <<https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=2816040>>.

Кілька слів від автора вже після 24 лютого 2022 р.

Ви самі бачите і відчуваєте на собі російський націоналізм, ніколи він себе так не виявляв, як нині¹.

Будь-який українець, який рабськи не слідує московським вказівкам, вважається націоналістом².

Що зробити, щоб позбавити Україну від продовження цієї настільки жахливої для неї війни?³

Хіба ж міг Олександр Довженко подумати, що ці його слова з розмов з Миколою Глущенком («Яремою») у грудні 1943 р. так актуалізуються після 24 лютого 2022?

Звісно, Довженко не міг собі уявити, що творитиме згаданий ним російський націоналізм на українських землях під омофором президента Росії Володимира Путіна. Цей новий кремлівський диктатор твердить, що необхідні денацифікація та демілітаризація України, і ставить під сумнів саме існування українського народу.

- 1 Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві [далі: ГДА СБУ], спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 2.
- 2 Там само, арк. 7.
- 3 Там само, арк. 9.

«Подумайте тільки, скільки людей загинуло і ще загине через дурнів, яким доручено історією кидати людей до бою...» Цей запис у Довженковому щоденнику від 12 червня 1942 р. яскраво відбиває не лише ситуацію часів Другої світової війни, а й лінію поведінки керівників Росії, які в лютому 2022 р. розв'язали війну проти України. Вони засліплені імперськими амбіціями. Вони не мають щонайменшої поваги до життя власних громадян. І вони послідовно плекають ненависть не лише до українців (яких вони оголосили націоналістами і навіть – нацистами), а до усього цивілізованого світу.

Вимушений публічно вдавати із себе респектабельного і нібито щасливого радянського митця, Олександр Довженко, як засвічують чекістські документи, ніколи не забував про те, ким саме була покарана Україна у ХХ ст. за своє прагнення до свободи і демократії. У столітті ХХІ увесь світ став свідком нової спроби повернути Україну у зловісний російський імперський контекст і задушити українську ідентичність у підкріплених зброєю «братерських обіймах».

За цих умов вивчення Довженкової внутрішньої свободи, його спроб не втратити українську ідентичність за умов суворої московської цензури і навіть заборони жити в Україні, – все це має величезну цінність і домальовує його повноцінний портрет.

«За життя замордований»⁴ – так характеризував Олександра Довженка той, хто, здавалося б, міг зовсім не співчувати йому. Це був діяч іншої породи. Він зробив інший ніж Довженко вибір, перейшовши у листопаді 1920 р. Збруч із залишками армії УНР, ставши емігрантом. Він ніколи не зрікався свого самостійницького минулого і не йшов на компроміси з червоною імперією, що прикривалась інтернаціоналістськими та класовими гас-

4 Є. Маланюк, *Нотатники (1936–1968). Документально-художнє видання*, Темпора, Київ 2008, с. 189.

лами. Йдеться про Євгена Маланюка⁵. Одначе він, як і чимало українців за межами України, співчували Довженку і розуміли, в яких умовах він змушений творити.

Сподіваюсь, ця публікація викликатиме не лише співчуття до Олександра Довженка. Мені б цього менш за все хотілося. Сподіваюсь на інше. Довженко постане як жива особа. А живих осіб без недоліків і специфічних рис не буває. Одначе цей живий Довженко, навіть якщо спробувати його оживляти за допомогою чекістських потаємних документів, набагато цінніший за Довженка як нудного забронзовілого кінокласика, яким його робили багато десятиліть.

Завершу словами самого Олександра Довженка, зафіксованими одним близьким до нього інформатором:

Для того, щоб зникла брехня, раніше повинен зникнути страх⁶.

Золоті слова. Актуальні в усі часи. То ж долаймо страх і неправду і в наш теперішній важкий час. Я певен, що Довженко був би з нами, з Україною, з Польщею, з усім цивілізованим світом.

*Варшава–Тюбінген
червень 2022 р.*

5 Євген Федосійович Маланюк (1897–1968) – поет, історіософ, культуролог, публіцист. Докладно і нещадно проаналізував феномен малоросійства, тобто психологічний комплекс меншовартості, в основі якого лежить негативне або зневажливе і байдуже ставлення серед деяких представників української спільноти до своєї національної культури, держави, історико-суспільних традицій. „Малорос, – писав Маланюк, – це тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а – внаслідках, часом – і расово”. Для нього було важливо, щоб нація дивилася сама на себе, не вдаючись до псевдооптимістичної ретуші.

6 ГДА СБУ, ф. 11, спр. С-836, ч. 2, т. 2, арк. 224.

Бібліографія

Архіви

Галузевий державний архів Служби безпеки України
Российский государственный архив литературы и искусства
Центральний державний архів громадських об'єднань України

Література

- Антоненко-Давидович Б., *«На шляхах і роздоріжжях». Спогади*, б.в., б.р.: <<https://lib.com.ua/uk/download/na-shliakhakh-i-rozdorizhzhiah/>> [дата доступу: 29 IV 2022].
- Арсенал, «RU Tracker» [онлайн, дата доступу: 6 V 2022]: <<https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=5492242>>.
- Аэроград, «RU Tracker» [онлайн, дата доступу: 6 V 2022]: <<https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=161445>>.
- Бажан М., Александр Довженко, «Советская Украина», 15 XI 1940.
- Безручко О., *Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб*, Сучасний письменник, Київ 2008.
- Безручко О., *Справа-формуляр «Запорожець»: нові документи про режисера Олександра Довженка*, «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 2009, № 2.
- Бойовим шляхом Щорса, «Вісті ВУЦВК», 29 VI 1935.
- Брюховецька Л., *Митець світової слави. До 110-ї річниці від дня народження Олександра Довженка*, «Культура», 13 IX 2004.

- Брюховецька Л. І., *Перерваний політ. Українське кіно часів ВУФКУ: спроба реконструкції*, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Київ 2018.
- Винниченко В., *Щоденник*, т. 4: 1929–1931, Смолоскип, Київ 2012.
- Гаффнер С., *Гітлер. Примітки до біографії*, пер. Р. Осадчук, Видавництво Жупанського, Київ 2018.
- Гнатюк О., *Відвага і страх*, пер. М. Боянівська, вид. 3, Дух і літера, Київ 2017.
- Горбунова Г., *Постать протодиякона Василя Потієнка в історії Української автокефальної православної церкви (За документами ЦДАЗУ)*, «Сіверянський літопис» 2011, № 5.
- Гриневиц В., *Ще раз про «затемнені» сторінки з життя Олександра Довженка*, «Укрліт» [онлайн, дата доступу: 29 IV 2022]: <<https://ukrlit.net/article/1290.html>>.
- Грицак Я. Й., *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*, Генеза, Київ 1996.
- Громов Е. С., *Сталин: власть и искусство*, Республика, Москва 1998. [Дванадцятий] XII съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. – Стенографический отчет, Политиздат, Москва 1968.
- Дзюба І., *Стимул до дискусії*, [в:] Довженко і кіно XX століття. Збірник статей, упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач, Поліграфцентр «ТАТ», Київ 2004.
- Дзюба І. М., *На трьох континентах*, кн. 1, Видавництво «Кліо», Київ 2013.
- Директива-інструкція по агентурной работе*, ГПУ УССР, Харків 1930.
- Довженко А., «Я противен вам и чем-то опасен», «Источник» 1993, № 0.
- Довженко без гриму. *Листи, спогади, архівні знахідки*, упоряд. і коментарі В. Агеєва, С. Тримбач, Комора, Київ 2014.
- Довженко і кіно XX століття. *Збірник статей*, упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач, Поліграфцентр «ТАТ», Київ 2004.
- Довженко О., *Моя автобіографія*, «Театр і кіно» 1928, № 31.
- Довженко О., *Учитель і друг*, [в:] Зустрічі з великим вождем. Розповіді знатних людей України про свої зустрічі з товаришем Сталінінм, Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», Київ 1939.
- Довженко О. П., *Твори в п'яти томах*, упоряд. Ю. Солнцева, примітки К. Волинський, Дніпро, Київ 1984.

- Довженко О. П., *Щоденникові записи, 1939–1956*, Фоліо, Харків 2013.
- Документы ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917–1953*, ред. А. Н. Яковлев, сост. А. Артизов, О. Наумов, МФД, Москва 1999.
- Дорошко М. С., *Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)*, Ніка-Центр, Київ 2008.
- Енциклопедія українознавства*, т. 5, Наукове Товариство ім. Шевченка, Париж–Нью-Йорк 1966.
- Жолдак Б., *Абсурдійність «Аерограду»*, [в:] *Довженко і кіно ХХ століття. Збірник статей*, упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач, Поліграфцентр «ТАТ», Київ 2004.
- Замковий В. П., *Андрій Хвиля: епізоди життя*, [в:] *Маршрутами історії*, упоряд. Ю. І. Шаповал, Політвидав України, Київ 1990.
- Застольные речи Сталина. Документы и материалы*, вступ, сост., комент., приложение д.и.н. В. А. Невежин, АИРО-XX, Дмитрий Буланин, Москва–Санкт-Петербург 2003.
- Зінченко А. Л., *Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського*, Дніпро, Київ 1997.
- Зінченко О., *Щорс. Таємниця смерті та початок міфу*, «Історична правда» [онлайн], 30 VIII 2019 [дата доступу: 6 V 2022]: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/08/30/156168/>>.
- Золотарьов В. А., *Олександр Успенський: особа, час, оточення*, Фоліо, Харків 2004.
- Золотоверхова І., Коновалов Г., *Довженко-художник*, Мистецтво, Київ 1968.
- Зустрічі з великим вождем. Розповіді знатних людей України про свої зустрічі з товаришем Сталіним*, Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», Київ 1939.
- Ільющин І., *Оперативно-чекістські групи НКВС в західних областях України у вересні–жовтні 1939 року (за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України)*, [в:] *1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, Львів 2001.
- Ільющин І., Пшенніков О., *Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.)*, «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 2000, № 2/4 (13/15).
- Історія України*, ред. В. А. Смолій, вид. 3, Видавничий дім «Альтернативи», Київ 2002.

- Капчинский О. И., *По образованию художник, по опыту работы чекист*, «Военно-исторический журнал» [онлайн], 25 X 2013 [дата доступу: 5 V 2022]: <<http://history.milportal.ru/ro-opytu-raboty-chekist/>>.
- Коваль В., *Кара неволею. Заповіт Довженка*, «Демократична Україна», 16 VI 1994.
- Корогодський Р., *Довженко в полоні*, Видавництво «Гелікон», Київ 2000.
- Косничук Э., *Любимые женщины Александра Довженка мирно užívajúться в пам'яті Тат'яни Дерев'янки, посвятившей ему всю свою жизнь*, «Факты», 27 VII 2000.
- Костюк Г., *Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах*, кн. 1, Смолоскип, Київ 2008.
- Кошелівець І., *Олександр Довженко. Спроба творчої біографії*, Сучасність, Нью-Йорк 1980.
- Кошелівець І., *Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка*, [в:] Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії. Збірник матеріалів, ВМА «Терен», Луцьк 2005.
- Кремлевский кинотеатр. 1928–1953. Документы*, сост. К. М. Андерсон, Л. В. Максименков и др., ред. Г. Л. Бондарева, РОССПЭН, Москва 2005.
- Куценко М. В., *Сторінки життя і творчості О. П. Довженка*, Дніпро, Київ 1975.
- Ленін В. І., *Доповідь Центрального Комітету 29 березня: IX з'їзд РКП(б). 29 березня – 5 квітня 1920 р.*, [в:] В. І. Ленін, *Повне зібрання творів*, т. 40, Видавництво політичної літератури України, Київ 1974.
- Лець С. Є., *Незачесані думки*, пер. А. Павлишин, Дух і Літера, Київ 2006.
- Лисяк-Рудницький І., *Зауваження до статті професора Цві Гітельмана «Соціально-політична роль євреїв України»*, [в:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицак, Основи, Київ 1994.
- Маланюк Є., *Нотатники (1936–1968). Документально-художнє видання*, Темпора, Київ 2008.
- Маршрутами історії*, упоряд. Ю. І. Шаповал, Політвидав України, Київ 1990.
- Марьямов А., *Довженко*, Молодая гвардия, Москва 1968.

- Марьямов Г. Б., *Кремлевский цензор. Сталин смотрит кино*, Киноцентр, Москва 1992.
- Матеріали про Щорса*, «Вісті ВУЦВК», 10 V 1935.
- Матеріали про Щорса*, «Вісті ВУЦВК», 24 V 1935.
- Мистецька майстерня під керівництвом Довженка*, «Вісті ВУЦВК», 2 VI 1935.
- Митрофаненко Ю., *Боженко, Щорс та інші. Трагедія «червоних отаманів»*, «Історична правда» [онлайн], 16 III 2018 [дата доступу: 6 V 2022]: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/16/152209/>>.
- Муратов О., *Знову про Довженка. Чи можна вибудувати образ людини на підставі доносів*, «Дзеркало тижня», 23–31 X 2014.
- На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953)*. Справочник, ред. А. А. Чернобаев, Новый хронограф, Москва 2008.
- Нерар Ф.-К., *Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941)*, «Электронная библиотека RoyalLib» [онлайн, дата доступу: 28 IV 2022]: <https://royallib.com/read/nerar_fransuaksave/pyat_protseptov_pravdi_razoblachenie_i_donositelstvo_v_stalinskom_sssr_19281941.html#20480>.
- О. П. Довженко – *карикатурист* «Вістей ВУЦВК», «Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського» [онлайн, дата доступу: 5 V 2022]: <<http://www.nbu.gov.ua/node/787>>.
- Олександр Довженко вчора і сьогодні. *Затемнені місця в біографії*. Збірник матеріалів, ВМА «Терен», Луцьк 2005.
- Парсаданова В. С., *Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг.*, «Новая и новейшая история» 1989, № 2.
- Перше десятиліття кінематографічної творчості Олександра Довженка*, упор. і коментарі В. Н. Миславський, Дім Реклами, Харків 2019.
- Під софитами секретних служб знаходився упродовж всього життя Олександр Довженко. Документи з папки-формуляра на О. П. Довженка*, «З архівів ВУЧК-НКВД-КГБ» 1995, № 1/2.
- Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка*, упоряд. Ю. І. Солнцева, Дніпро, Київ 1973.
- Полювання на «Вальдшнепа»*. Розсекречений Микола Хвильовий. Науково-документальне видання, упоряд. Ю. Шаповал, Темпора, Київ 2009.

- Попик В., *Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ, «Дніпро»* 1995, № 9–10.
- Попик В. А., *Під софітами спецслужб. Художньо-документальний збірник*, Видавництво Європейського університету фінансів, Київ 2000.
- Почесна книга щорсівців, «Вісті ВУЦВК», 14 V 1935.
- Предсмертное письмо А. А. Фадеева в ЦК КПСС. 13 мая 1956, «Известия ЦК КПСС» 1990, № 10.
- Приїзд і виступ Довженка, «Вісті ВУЦВК», 29 IV 1935.
- Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, «Більшовик», 10 XII 1934.
- Радзинский Э., *Сталин*, Вагриус, Москва 1997.
- Радянські письменники у створенні фільма про Щорса, «Вісті ВУЦВК», 28 III 1935.
- Режисер Довженко в Києві, «Вісті ВУЦВК», 29 IV 1935.
- Репресовані кінематографісти. Актуальна пам'ять. Статті й документи, ред. Л. Брюховецька, Кіно-Театр, Арт книга, Київ 2017.
- Ромм М., *Устные рассказы*, Всесоюзное творческо-производственное объединение «Киноцентр», Москва 1989.
- Росляк Р., *Агент «Чорний»: «Довженко производит впечатление совершенно издерганного, измученного человека»*, «Кіно-театр» 2020, № 6: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19708/Rosliak_Ahent_Chornyi_Dovzhenko_proyrvodyt_vpechatlenye_sovershenno_yzderhannoho_ymuchennoho_cheloveka.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [дата доступу: 4 V 2022].
- Росляк Р., «В Киев выезжает наш агент «Альберт», который разрабатывает режиссера Довженко...», «Сеанс» [онлайн], 10 IX 2019 [дата доступу: 28 IX 2022]: <<https://seance.ru/articles/alexander-dovzhenko-donosy/>>.
- Рутковський О., *Довженко. До психобіографії*, [в:] *Довженко і кіно ХХ століття. Збірник статей*, упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач, Поліграфцентр «ТАТ», Київ 2004.
- Сверстюк Є., *Рукописи горять. Але любов триває*, [в:] *Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії. Збірник матеріалів*, ВМА «Терен», Луцьк 2005.
- Смолич Ю., *Донос-шедевр. Юрій Смолич про Олександра Довженка*, «Історична правда» [онлайн], 10 IX 2018 [дата доступу: 28 IX 2022]: <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/10/152898/>>.

- Соболев Р., Александр Довженко, Искусство, Москва 1980.
- Соратники Щорса допоможуть створити фільм про «Українського Чапаєва»*, «Вісті ВУЦВК», 18 III 1935.
- Ставицкий В. А., *Размышления у подъезда на Лубянке*, «Викичтение» [онлайн, дата доступу: 5 V 2022]: <<https://military.wikireading.ru/hhLbrXmI2Z>>.
- Створимо монументальний фільм*, «Вісті ВУЦВК», 30 V 1935.
- [*Стодвадцятилітній*] *120-літній ювілей. Художник Микола Глушченко і радянські спецслужби*, «Радіо Свобода» [онлайн], 16 IX 2021 [доступ: 4 V 2022]: <<https://www.radiosvoboda.org/a/khudozhnyk-mykola-hlushchenko/31463325.html>>.
- [*Тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятий*] *1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, Львів 2001.
- Тримбач С., *Олександр Довженко: загибель богів. Ідентифікація автора в національно-часовому просторі*, Глобус-прес, Вінниця 2007.
- Тримбач С. В., *Щоденник Олександра Довженка: кризи ідентифікації*, «Архіви України» 2013, № 1: <<https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/18-12.pdf>> [дата доступу: 5 V 2022].
- Файзулін Я., *Документи з архівів КГБ розкривають закадрові таємниці фільму-агітки «П. К. П.» – «Піلسудський купив Петлюру»*, «Український інститут національної пам'яті» [онлайн, дата доступу: 6 V 2022]: <<https://old.uinpr.gov.ua/publication/dokumenti-z-arkhiviv-kgb-rozkrivayut-zakadrovii-taemnitse-filmu-agitki-pkr-pilsudskii-kup>>.
- Фролов М. О., *Боротьбисти у КП(б)У в 20–30-ті роки ХХ століття*, «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету» 2001, вип. 13.
- Хаустов В., *Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.*, РОССПЭН, Москва 2009.
- Хрущев Н. С., *Время. Люди. Власть. Воспоминания*, кн. 1, Информационно-издательская компания «Московские новости», Москва 1999.
- «*Це голос Довженка*». Юрій Шаповал про справу кінорежисера з архівів радянських спецслужб, «Локальна історія. Журнал про минуле і сучасне» 2020, № 5.
- Цимбал Я., *Мій улюблений сексот: 10 фактів про Юрія Смолича*, «ЛітАкцент» [онлайн], 31 VII 2020 [дата доступу: 29 IV 2022]: <<http://litakcent.com/2020/07/31/miy-ulyubleniy-seksot-10-faktiv-pro-yuriya-smolicha/>>.

- Ченцов В. В., *Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки*, Мандрівець, Тернопіль 2001.
- Чепмен М., *Марксизм – ну то й що?* (Довженко. Полеміка), «Кіноколо» [онлайн], 6 V 2003 [дата доступу: 29 V 2022]: <www.kinokolo.ua/up/paper.php?href=629>.
- Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9–12 июня 1923 г. Стенограф. отчет*, Партиздат, Москва 1923.
- Чуткий А. І., *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*, Лисенко М. М., Ніжин 2013.
- Шаповал Ю., *Невизначені історії*, Світогляд, Київ 2004.
- Шаповал Ю., *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи*, Україна модерна, Українські пропілеї, Київ–Львів 2017.
- Шаповал Ю., «Они чувствуют себя, как гости...» *Над сторінками стенограми зустрічі Сталіна з українськими письменниками 12 лютого 1929 року*, «Літературна Україна», 12 X 1995, 19 X 1995.
- Шаповал Ю., «Теоретичний націоналіст». *Олександр Довженко та його чекістські «біографи»*, «Дзеркало тижня», 13–19 IX 2014.
- Шаповал Ю., *Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії*, Генеза, Київ 2001.
- Шаповал Ю., *Хоча репресований не був. Олександр Довженко у світлі його справи-формуляра*, [в:] *Репресовані кінематографісти. Актуальна пам'ять. Статті й документи*, ред. Л. Брюховецька, Кіно-Театр, Арт книга, Київ 2017.
- Шаповал Ю., *Чіми були «наші» у Кремлі-3? Про українців-членів Політбюро*, «День», 16–17 IV 2021.
- Шаповал Ю. І., *Доля як історія*, Генеза, Київ 2006.
- Шаповал Ю. І., *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*, Наукова думка, Київ 1993.
- Шаповал Ю., Золотарев В., «Гильотина України»: *нарком Всеволод Балицький и его судьба*, Политическая энциклопедия, Москва 2017.
- Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А., *Всеволод Балицький. Особа, час, оточення*, Стилос, Київ 2002.
- Шаповал Ю., Золотарьов В., *Євреї в керівництві органів ДПУ-НКВС-УСРР-УРСР у 1920–1930-х рр.*, «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 2010, № 1.
- Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В., *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи*, Абрис, Київ 1997.

- Шарый А., *Субботнее интервью. Александр Дроздов*, «Радио Свобода» [онлайн], 9 XI 2002 [дата доступу: 6 V 2022]: <<https://www.svoboda.org/a/24187730.html>>.
- Шевельов Ю. В., *Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади*, [т.] 1: В Україні, Видавець Олександр Савчук, Харків 2017.
- Шефи фільма «Український Чапаєв»*, «Вісті ВУЦВК», 17 III 1935.
- Ширер Д. Р., *Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг.*, РОССПЭН, Москва 2014.
- Шудря М., *Геній найщирішої проби. Нариси. Розвідки. Рецензії. Інтерв'ю*, ред. Л. Череватенко, Юніверс, Київ 2005.
- Щорс, «RU Tracker» [онлайн, дата доступу: 6 V 2022]: <<https://rutracker.net/forum/viewtopic.php?t=2816040>>.
- Щорсівці в таборах*, «Вісті ВУЦВК», 18 V 1935.
- Юлька и ее Запорожец. Из истории доносов*, беседовала Э. Косничук, «2000. АСПЕКТЫ», 1–7 X 2004.
- Яковлев А. Н., *По мощам и елей*, Евразия, Москва 1995.
- Luckyj G. S. N., *Literary politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*, Duke University Press, Durham–London 1990.
- Shapoval I., *Vsevolod Balickij, bourreau et victime*, «Cahiers du monde Russe» 2003, № 44/2–3.
- Shapoval Y., *Wsewolod A. Balitzkij: Ein Volkskomissar*, [в:] *Stalinscher Terror. 1934–41: Eine Forschungsbilanz*, Hrsg. W. Hedeler, Basisdruck, Berlin 2002.
- Shkandrij M., *Modernists, Marxists and the nation. The Ukrainian literary discussion of the 1920s.*, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, Edmonton 1992.
- Stalinscher Terror. 1934–41. Eine Forschungsbilanz*, Hrsg. W. Hedeler, Basisdruck, Berlin 2002.
- Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.

Показчик імен

- Авдєєнко** Яків 47
Авксентьева Віра 102
«Актор», кінорежисер,
агент 118, 124
Александров Георгій 306
Александров Григорій
(справжнє ім'я: Григорій
Мормоненко) 298
Александров Олександр 42
«Александровський»,
агент 114
Александровський Михайло
(справжнє ім'я: Федір
Юкельзон) 91
«Алексєєв», агент 124, 272
«Алексин», див. Смирнов П. О.
Аллілуєва Світлана, див. Ста-
ліна Світлана
«Альберт» див. Зельдович
Григорій
Амундсен Руал 231
«Андрєєв», агент 124
Аненський Ісидор 188
Антоненко-Давидович
Борис 65, 67, 93, 216, 217
Арнштам Лев 167
- Бабель** Ісаак (справжнє ім'я:
Ісаак Бобель) 146, 168, 253,
276
- Бабкін** Лаврентій, див. Якушев
Лаврентій
Бажан Микола (псевд. Петро
Уманський, «Уманський»)
16, 26, 27, 30–32, 38, 48,
91–98, 101, 111, 118, 121, 124,
126, 135, 184, 199, 200, 214,
216, 225, 233, 234, 247, 255,
262, 273–275, 283, 312, 318
Байрон Джордж 92
Балицький Всеволод 83, 230,
243, 245
Балушек Ганс 108
Бандера Степан 22
Барнет Борис 246
Баторин Петро 55
Безручко Олександр 36, 176
Бек-Назаров Амо (Амбарцум
Бек-Назарян) 300
Белза Ігор (справжнє ім'я: Ігор
Дорошук, псевд. «Чор-
ний») 118, 119, 124, 215, 261
Бельський Лев 276
Белянов Олександр 145
Берія Лаврентій 116, 117, 150–
154, 197, 244, 278, 292, 311
Бедний Дем'ян (справжнє ім'я:
Юхим Придворов, псевд.
Д. Боевой) 221, 223–227,
233

- Белоненко Тетяна, див.
 Дерев'янка Тетяна
 Бісмарк Отто фон 295
 Блакитний Василь див. Еллан-
 -Блакитний Василь
 Бляхін Павло 220
 Бобель Ісаак, див. Бабель Ісаак
 Бобков Пилип (Філіп) 131
 Бобринський Олексій 265
 Богомолець Олександр 312
 Бодик Лазар 182, 211
 Боевой Д., див. Бедний Дем'ян
 Боженко 268, 269, 281
 Большаков Іван 154, 177, 180,
 195, 297–300, 302, 307, 318,
 320
 «Борис», агент 153
 Борман Мартін 293, 294
 Боровський О., див. Зноско-
 -Боровський О.
 Бородай Василь 264
 Брежнев Леонід 42, 154, 177
 Бреслава Володимир,
 див. Ермлер Фрідріх
 Бродський Б. Л., головний
 інженер Київської
 кіностудії 184, 196
 Брюховецька Лариса 37
 Бузько Дмитро 206
 Булгаков Михайло 221
 Бурмистенко Михайло 160,
 287
 Бухарін Микола 170
 Бюкар Аннабель 128
 «Вадимов», агент 125
 Васильєв Георгій 120, 263
 Васильєв Сергій 120, 263, 298
 Вахтангов Євген 190
 «Верний», агент 124
 «Ворова», агентка 125, 280
 Винниченко Володимир 108–
 111, 204
 Винярський Михайло 78
 Вишинський Андрій 258
 Вишневецький Всеволод 270
 Вишня Остап 211
 «Вікторов», агент 101, 125
 Вінярський Мойсей
 (Михайло) 176
 Власов Олександр 264
 Вогау Борис, див. Пільняк
 Борис
 Вознесенський Андрій 286
 Войцехівський Юрій 73
 Волох Омелян 68, 76
 «Вольгов», агент 124
 Вороний Марко 92, 93
 Вороний Микола 92
 Ворошилов Климентій 254,
 255, 273
 Вражливий Василь 97
 Габрилович Євген 167, 168
 Гаффнер Себастьян
 (справжнє ім'я: Раймунд
 Претцель) 294
 Геккель Еріх 59
 Герасименко Кость (Костян-
 тин, псевд. «Павленко»,
 І. Іринін, Сьомушкін, Єра-
 фей, Партизан Дед Мороз,
 Гер. Ко.) 99–101, 118, 125,
 140, 160, 183, 198, 278, 296
 Герасимов Сергій 21
 Герін, див. Зельдович Григорій

- Герсонський Яків 94, 96, 99,
101, 162, 163, 181
- Гетьман Вадим 58
- Гириш-Абелев (Гирш-Абелев),
див. Канторович Абрам
- Гіляровський Володимир 55
- Гітлер Адольф 54, 183, 200,
283, 292–295, 301, 302
- Глазберг Семен, див. Долин-
ський-Глазберг Семен
- Глідер Михайло 120
- Глушак Василь 251
- Глущенко Микола (псевд.
«Художник», «Ярема») 101,
108–111, 121, 124, 138, 151–153,
198, 274, 310, 315, 318, 325
- Гоголь Михайло 16
- Голованевський Бернард, див.
Козельський Борис
- Голованівський Савва 92
- Гончар Олесь 56, 65
- Гончаренко Феодосій, див.
Таран Феодосій
- Горб Михайло (справжнє ім'я:
Розман Санелевич) 256
- Горбатов Борис 304
- Горелік Михайло, див. Кіллерог
Михайло
- Горький Максим 237
- Гречуха Михайло 312, 318
- Григоріїв Никифор 205
«Григорій», див. Канторович
Абрам
- Гриневич Володимир 65
- Гринько Григорій 72, 76
- Гричер Григорій (Григорій
Чериковер) 196
- Громов Олесь 97
- Грушевський Михайло 22, 26,
204
- Г**едройц Єжи 16
- Гітельман Цві 169
- Гольдштейн Ізраїль 176
- «Грінвальд», агент 80, 101, 121,
124
- Д**авидович Борис див. Анто-
ненко-Давидович Борис
- Демуцький Данило 120, 220,
228, 233, 234
- Денікін Антон 92, 108
- Дерев'янка Тетяна (Тетяна
Белоненко) 129, 155
- Джугашвілі Світлана,
див. Сталіна Світлана
- Дзержинський Фелікс 80, 256
- Дзюба Іван 31, 44–46, 54
- «Діоген», агент 124
- «Дмитрієв», агент 125
- Дніпровський Іван (справжнє
ім'я: Іван Шевченко) 97,
213
- Добржинський Ігнатій, див.
Сосновський Ігнатій
- Довженко Олександр (псевд.
«Запорожець», «Киянин»,
«Сашко») *passim*
- Довженко Петро 63, 64
- Довженко Поліна 137, 138
- Долинський-Глазберг
Семен 238
- Донченко Олександр 211
- Дорошко Микола 74
- Дорошук Ігор, див. Белза Ігор
- Досвітній Олесь 97, 206

- Дроздецький Павло 95, 144,
162, 163, 181
- Дубовий Іван 189, 266, 273, 277
- «Дубровський», агент 125, 142
- Дубровський Марк 279
- Дудко Тарас 130, 131, 137, 273
- Дукельський Семен 279–281,
298
- Ейдеман Ніна** 78
- Ейзенштейн Сергій 133, 168,
171, 191, 209, 298, 299, 302
- Екк Микола 188
- «Ела», агент 123
- Еллан-Блакитний Василь
(псевд. Валер Проноза) 59,
70, 72, 76, 77, 204, 206
- Ель-Регістан Габріель див. Уре-
клян Габріель
- Епік Григорій 97
- Ердман Микола 237
- Ермлер Фрідріх (справжнє ім'я:
Володимир Бреслава) 165,
166, 298, 299
- Ежов Микола** 84, 116, 117, 279,
286
- Скельчик Юрій (псевд. «Тимо-
феев») 118, 120, 125, 147, 162,
180, 182, 187, 284
- Еккель Віллі 58, 59
- Ельцин Борис 152
- Ерафей, див. Герасименко
Кость
- Жданов Андрій** 178, 254, 255,
311
- Жолдак Богдан 55
- «Журналіст», агент 123, 236,
288, 293
- Заваров Олексій** 264
- Завелев Борис 261
- Загорський Борис 273
- «Запорожець» див. Довженко
Олександр
- Затонський Володимир 73, 97,
248
- Зебницький Юрій див. Озер-
ський Юрій
- Зельдович Григорій (Герін,
псевд. «Альберт») 78, 101–
106, 121, 123, 124, 138, 141,
144–148, 174, 177, 181, 182, 185,
186, 292, 300, 301
- Зноско-Боровський О.,
асистент композитора 119
- «Іванов», агент 125, 303
- Іванов Віктор 194
- Іванов Павло 97
- Івченко Віктор 102
- Іоанн (в мирі: Іван Теодоро-
вич), єпископ 115
- Іринін І., див. Герасименко Кость
- Іцков Залман 53, 147
- Йогансен Майк** (Михайло) 97,
206, 208, 209, 249, 273
- Каганович Лазар** 29, 142, 285,
311, 321
- Калінін Михайло 261
- Камінський Мар'ян 183
- Канторович Абрам (Абрам
Кантарович, Гириш-Абе-

- лев, Гирш-Абелев, «Григорій») 48, 94, 99, 121, 125, 162, 183–185, 187, 192, 198
- Каплер Олексій (Лазар) 298
- Карасьов, начальник Управління кінофікації 178
- Карбаїнов Олександр 130, 131, 143
- «Кашолін», агент 123, 218
- Квітко Лев (Лейб) 97
- Кириленко Іван 206
- Кишко І., композитор 119
- «Киянин», див. Довженко Олександр
- Кіллерог Михайло (справжнє ім'я: Михайло Горелік) 92
- «Кінематографіст», агент 123, 282
- Кіров Сергій (справжнє ім'я: Сергій Костріков) 93, 254, 255, 257
- Кірова Юлія, див. Солнцева Юлія
- Клюєв Микола 237
- Коваленко Михайло 135
- Коваль Віталій 56
- Козельський Борис (справжнє ім'я: Бернард Голованевський) 249
- Козловський Іван 53, 149
- Козловський Микола 166, 167
- Коломойцев Павло 188
- Коляда Григорій 97
- Кон Фелікс 226
- Коновалець Євген 152
- Копиленко Олександр 97, 211, 318
- Корнієць Леонід 312, 318
- Корнійчук Олександр 49, 186, 230, 312
- Корогодський Роман 37, 69, 136, 162
- Коротченко Дем'ян 287, 312, 318
- Коряк Володимир 206
- Косач Лариса, див. Леся Українка
- Косило І. 273
- Косіор Станіслав 225, 243, 262, 275, 285
- Костенко Василь 98
- Костріков Сергій, див. Кіров Сергій
- Костюк Григорій 259
- Косячний Петро 236, 273
- «Котин», агент 101, 121, 124
- Котко Кость, див. Любченко Микола
- «Котляров», агент 125
- Котовський Григорій 218
- Коцюба Гордій 97
- Коцюбинський Михайло 22
- Кошелівець Іван (справжнє ім'я: Іван Ярешко) 38, 39, 50, 67, 77, 246, 271
- Кошовий Олексій 175
- Кравченко 105
- Кравчук Леонід 265
- Крауц Альфред 59
- Кривець Юхим 238
- Крикун 236
- Крилова Варвара 47, 131
- Кримський Агатангел 69, 96
- Кричевський Василь 261
- Кружков В. С., партійний функціонер 154

- Крючков Петро 237
 Куйбишев Валеріан 254
 Кулик Іван (Ізраїль) 216
 Куліш Микола 16, 97, 216
 Курбас Лесь 16, 135, 231
 Куценко Микола 43, 128, 249
 «Кучерявий», агент 124
- Лавріненко Юрій** 16, 38
 Лакоба Нестор 244
 Лапшин Костянтин 128
 «Лауров», агент 124
 Ле Іван (справжнє ім'я: Іван Мойся) 244
 «Лебедев», агент 112, 123
 Лебедев-Шмідтгоф Володимир, див. Шмідтгоф Володимир
 Левін Василь 128
 Левін Юхим 157
 Левчук Дмитро, див. Фальківський Дмитро
 Левчук Тимофій 102
 Лейтес Олександр 97
 «Лелеко», агент 123
 Ленін Володимир (справжнє ім'я: Володимир Ульянов) 49, 54, 67, 71, 78, 133, 165, 189, 190, 223, 235, 258, 313
 Леонтєв, військовий 149
 Леплевський Ізраїль 89
 Леся, внучка Олеся Гончара 65
 Леся Українка (справжнє ім'я: Лариса Косач) 22
 Лець Станіслав Єжи 13, 17
 Липківський Василь 112–114
 Лисенко Михайло 264, 301
- Лисяк-Рудницький Іван 168, 169, 201
 Литвин Костянтин 199, 200
 Лінійчук Яків 193, 195, 300, 301
 Лінов-Манькович Олександр 171, 172
 Ліфшиць Яків 218
 Лопатинський Фавст 129, 244
 Лугвєнев, адміністратор 260
 Луков Леонід 102, 180, 188, 196
 Лундін Аксель 218
 Любченко Аркадій 97
 Любченко Микола (псевд. Кость Котко) 229
 Любченко Панас 72, 73, 104, 118, 262
 Лятошинський Борис 119
- «**Май-Фет**», агент 123
 Майський Михайло 97
 «Макаров», агент 125
 Маланюк Євген 217, 327
 Малєнков Георгій 142, 311, 317
 «Малов», агент 125, 320
 Мандельштам Осип 237
 Манькович Олександр, див. Лінов-Манькович Олександр
 Мар'ямов Олександр 128
 Маркс Адольф 56
 Маркс Карл 56, 67
 Марчук Євген 34
 Мар'ямов Григорій 42, 279
 Мар'ямов Олександр (Езра) 309
 Масоха Петро 135, 136
 Масс Володимир 237

- Мацкін Олександр 302
Маяковський Володимир 133,
226
Мдівані Георгій 66
Медведев Павло 144
Мейерхольд Всеволод 107, 166,
257
Мейтус Юлій 119
Микола II Романов, російський
імператор 57, 164
Миргородський, див. Нечес
Павло
Михалков Сергій 42
Мікоян Анастас 311
«Мільська», агентка 125, 137
Міхеев Анатолій 61
Мічурін Іван 315
«Могилевський», агент 53, 98,
99, 121, 124, 142, 217, 291, 292,
314, 317
Мойся Іван, див. Ле Іван
Молотов В'ячеслав (справжнє
ім'я: В'ячеслав Скрябін)
142, 225, 254, 255, 269, 311
Молчанов Георгій 237, 238
Мормоненко Григорій, див.
Александров Григорій
Морозов Павлік 191
Мосенко Ф., див. Таран
Феодосій
Мошевич Софія 165
Муравйов Михайло 66
Муратов Олександр 21, 22, 45
- Надемський** Микола 217, 218
Назаров Амо, див. Бек-Назаров
Амо
Нерар Франсуа-Ксав'є 23
- Нечес Павло (Павло Нечеса,
псевд. Миргородський)
207, 260
Ніколаєв Ізраїль (Ізраїль
Рамберг) 256
«Ніколаєнко», агент 69, 125,
175
Нобіле Умберто 231
Новицький 195
Новиченко Леонід 318
Нудман, гример 182
- Озерський** Юрій (справжнє
ім'я: Юрій Зебницький) 73
Олінтер Андрій див. Хвиля
Андрій
Орелович Соломон 228–230,
236, 273
Островський Микола 146
Охлопков Микола 190
«Охотник», агент 125, 199, 319
- «**Павленко**», див. Герасименко
Кость
«Павлова», агентка 61, 124
Панкрат'єв, помічник
оператора 261
Панч Петро (справжнє ім'я:
Петро Панченко) 76, 97,
211, 303
Партизан Дед Мороз, див.
Герасименко Кость
Пенцлін Едуард 193
Петлюра Симон 22, 60, 164,
204, 218
Петрицький Анатолій (Ана-
толь) 199, 200, 318
«Петров», агент 123

- Петрова Ірина 156
 Петровський Григорій 63, 257
 «Пиворіз», агент 101, 123, 145, 247
 Пир'єв Іван 298
 Писарєв Володимир (справжнє ім'я: Арон Фуке) 91, 93
 Пільняк Борис (справжнє ім'я: Борис Вогау) 253
 Подобний, офіцер КГБ УРСР 33, 34
 Покрасс Дмитро 55
 Поліщук Валер'ян 206, 213, 217
 Полоз Михайло 73
 Полонський Костянтин 194
 Полянський, офіцер КГБ УРСР 33, 34
 «Полярний», агент 124
 Пономаренко Пантелеймон 312
 Пономаренко Петро 63, 64
 Пономаренко Семен 102
 Попик В'ячеслав 34–36, 40
 «Пора», секретний співробітник 59, 123, 210
 Постишев Павло 262
 Потієнко Василь (псевд. «Редактор», «Сорбонін») 36, 70, 112–116, 125, 175, 177
 Потье Ежен 92
 «Правдін», агент 124, 278
 Претцель Раймунд, див. Гаффер Себастьян
 Придворов Юхим, див. Бедний Дем'ян
 Примаков Віталій 216
 Приходько Антон 73
 Проноза Валер, див. Еллан-Блакитний Василь
 Протазанов Яків 127
 Пудовкін Всеволод 209
 Путін Володимир 42, 325
Радзинський Едвард 310
 Раковський Християн 71, 73
 Рамберг Ізраїль, див. Ніколаєв Ізраїль
 Рахья Ейно 189
 «Редактор», див. Потієнко Василь
 Реденс Станіслав 243, 247
 Редько Федір 160, 177, 195
 Речиць, працівник Київської кіностудії 50
 Ржешевський Олександр 191
 Рибак Натан 197
 Рильський Максим 16, 278, 312, 318
 Ріфеншталь Лені 54
 Романови, династія 64
 Ромм Михайло 133, 171, 177, 188–195, 281, 298, 299
 Роом Абрам 186, 193
 Росляк Роман 118, 119
 Роуд Ричард 246
 Рошаль Григорій 166, 302
 Рудницький Іван, див. Лисяк-Рудницький Іван
 Руставелі Шота 31
 Рутковський Олександр 40, 44, 45, 50, 51
Савченко Ігор 96, 102, 186, 196
 Савченко Яків 230
 Садкович Микола 187, 188

- «Самойлов», агент 50, 124, 275, 278
Самойлов Євген 274, 275
Сан Секи 257
Санджі (Санжі) Хатторі 256, 257
Санелевич Розман, див. Горб Михайло
«Сашко», див. Довженко Олександр
Сверстюк Євген 16, 38
Светлов Михайло, див. Шейнман Михайло
Свідзінський Володимир 45
«Свій», агент 123, 219
Світличний Іван 38
Сенченко Іван 97, 206
«Сергієнко», агент 123
Сергієнко Василь 196
Сердюк Зиновій 287
Серов Іван 62, 117, 197, 284
Сидоркін Михайло 132–134
Симоненко Василь 38
Сирота, головний редактор Київської кіностудії 196
Скоропадський Павло 59, 63, 66
Скрипник Микола 73, 74, 92, 97, 233, 234, 239, 253, 259
Скрябін В'ячеслав, див. Молотов В'ячеслав
Слабченко Михайло 89
Слісаренко Олекса 97
«Случайний», агент 123
Слюсаренко 249
Смирнов П. О. (псевд. «Алексин»), водій Олександра Довженка 118, 125, 143, 160
Смолич Юрій (Георгій, псевд. «Стріла») 48, 90, 91, 97, 101, 117, 120, 121, 124, 139, 140, 153, 173, 174, 210, 211, 248, 277, 278, 288, 289, 295, 318
Смолкін 162
Сноу Едгар 305
Соболев Роміл 43, 62, 128, 136, 246, 309
Соколов Григорій 148–150
Соколянський Іван 203, 228, 233
Солнцева Юлія (Юлія Кірова) 47, 98, 101, 104, 105, 108, 118, 119, 126–157, 166, 182, 183, 193, 198, 227, 228, 230, 240–245, 247–249, 251, 252, 263, 275, 276, 284, 285, 288, 295, 296, 303, 307, 317, 320, 322
Солодуб Петро 73
«Сорбонін», див. Потієнко Василь
Сосновський Ігнатій (Ігнатій Добржинський) 256
Сосюра Володимир 97, 206, 217
Стабовий Георгій 218
Сталін Йосип 24, 30, 31, 42, 49, 54, 55, 67, 78, 98, 142, 152, 154, 159, 160, 165, 177, 189, 190, 215–217, 221, 224, 225, 231, 232, 237, 241, 244, 245, 251–255, 257–259, 261–264, 268, 269, 271–273, 278, 279, 281–283, 285, 286, 292, 295–300, 302, 305, 307–311, 313–318, 320, 321
Сталіна Йосифа мати 241

- Сталіна Світлана (Світлана
 Аллілуєва, Світлана
 Джугашвілі) 298
 «Старт», агент 125
 Старченко Василь 312
 Стецький Олексій 253
 «Стріла» див. Смолич Юрій
 Судоплатов Павло 151, 152, 322
 Суслов Михайло 154
 Суходолов Микола 264
 Сьомушкін, див. Герасименко
 Кость
- Т**
 Талейран (Шарль Моріс де
 Талейран-Перігор) 15
 Танхіль-Танхілевич Павло
 266
 Таран Феодосій (Тодось,
 справжнє ім'я: Феодо-
 сій Гончаренко, псевд.
 Ф. Мосенко) 73, 97, 102–
 104, 239
 Тарковський Андрій 136, 246
 Теодорович Іван, див. Іоанн
 Терновська Поліна 252, 254
 «Тимофєєв», див. Єскельчик
 Юрій
 Тимошенко Семен 284
 Тихонов, партійний діяч 105
 Тичина Павло 16, 31, 97, 206
 Тіссе Едуард 298
 Толстой Олексій 127, 166
 Трауберг Леонід 298
 Тримбач Сергій 37, 126, 128,
 131, 157, 162, 258, 281
 Троцький Лев 152, 172
 Тютюнник Юрій (псевд. Юрко
 Юртик) 185, 208, 209, 218
- У**
 Ульянов Володимир, див.
 Ленін Володимир
 Уманський Петро («Уман-
 ський»), див. Бажан Микола
 Уреклян Габріель (Габріель
 Ель-Регістан) 42
 Усієвич, начальник Експорт-
 фільму 267
 Успенський Олександр 278
- Ф.Т.** 243
 Фадєєв Олександр 148, 250,
 251, 253
 Фальківський Дмитро
 (справжнє ім'я: Дмитро
 Левчук) 93
 «Федоров», агент 124, 272
 Федотов Петро 95, 117
 Фейхвангер Ліон 302
 Фельдман Давид 97
 Фефер Ісаак (Іцик) 185
 «Філонов», агент 124
 «Філософ», агент 125, 315, 322
 Фітільов Микола див. Хвильо-
 вий Микола
 Франко Іван 16, 22
 Френкель Лазар 188
 Фрунзе Михайло 253
 Фукс Арон, див. Писарєв
 Володимир
 Фумарова Маріанна
- Х**
 Хайкіна Фрума 265
 Ханжонков Олександр 261
 «Харитонов», агент 124
 Хатенєвер Арон 276, 278
 Хвильовий Микола (справжнє
 ім'я: Микола Фітільов) 16,

- 26, 27, 30, 38, 39, 48, 97, 206,
210, 211, 216, 235, 248, 249
- Хвиля Андрій (справжнє ім'я:
Андрій Олінтер) 72, 97, 243
- «Хімік», агент 123
- Хмельницький Богдан 169,
308
- «Холмський», агент 123, 234,
235
- Хрущов Микита 79, 142, 154,
159–163, 196, 197, 283–287,
297, 304, 307–312, 317, 318,
321, 322
- «Художник» див. Глущенко
Микола
- Ц**ап Абрам 184
- Ч**айковський Борис 196
- Чаплін Чарлі 301
- Чахір'ян Григорій 102
- Чепмен Майкл 54
- Чериковер Григорій, див. Гри-
чер Григорій
- Чернова Олена 66
- Черняев Микола 23–25
- Чехівський Володимир 204
- Чаурелі Михайло 263, 282,
300
- «Чорний», див. Белза Ігор
- Чубар Влас 97
- Ш**агайда Степан 260
- Шаповал Микита 204, 205
- Шаров Олександр 114
- Шатохіна Ірина
- Шевельов Юрій (Юрій Шерех)
208
- Шевченко Іван, див. Дніпров-
ський Іван
- Шевченко Тарас 16, 22
- Шейнкман Михайло (псевд.
Михайло Светлов) 188
- Шерех Юрій, див. Шевельов
Юрій
- Шерстов Олександр 250
- Шиваров Микола 237
- Ширер Девід 250
- Шкловський Віктор 285
- Шмідтгоф Володимир
(справжнє ім'я: Володимир
Лебедев-Шмідтгоф) 193
- Шолом-Алейхем 196
- Шостакович Дмитро 165, 166
- Шуб Есфір 147, 167
- Шудря Микола 37, 39, 77, 130,
141, 143, 144, 150, 155
- Шуміхін Г. 217
- Шумський Олександр 26, 29,
70, 72, 73, 75, 76, 152, 320–322
- Шумяцький Борис (Бер) 105,
106, 244–246, 258, 259, 262,
268–270, 279, 280
- Шухевич Роман 22
- Щ**ербаков Олександр 178,
306, 307, 312, 318
- Щорс Григорій 271
- Щорс Микола 262–273, 275,
281
- Щукін Борис 190
- Щупак Самійло 235
- Ю**кельзон Федір, див. Алексан-
дрівський Михайло
- Юренев Ростислав 290

- Юрко Петро 181, 183, 184
- Юрков, заступник начальника
Головної управи кіно-фото-
промисловості СРСР 267
- Юртик Юрко, див. Тютюнник
Юрій
- Юрченко Василь 147
- Юткевич Сергій 133, 165, 166,
299
- Яворницький Дмитро** 300
- Яковець Панас 60
- «Яковлев», агент 125
- Якушев Лаврентій (Лаврентій
Бабкін) 90
- Яловий Михайло 97, 216, 249
- Яновський Юрій 16, 38, 39,
96–98, 135, 139, 140, 211, 283
- «Ярема» див. Глущенко
Микола
- Ярешко Іван див. Кошелівець
Іван
- Ярещенко, архієпископ 113
- Ярошенко 230

Unforgiven Olexandr Dovzhenko and the communist secret services

Summary

This book contains a story about the unknown Olexandr Dovzhenko (1894–1956). Why do you not know about the famous Soviet film director, who seemed to be firmly involved in the Soviet system, was a laureate of the Stalin Prize, and a member of various creative and state structures?

It turns out that Olexandr Dovzhenko was a participant in the struggle for an independent Ukraine in 1917–1920, and later a member of the Party of Fighters (former Socialist-Revolutionaries). He fought against the Bolsheviks with weapons in his hands, and after the defeat of the Ukrainian People's Republic, he did not emigrate, but remained in Ukraine and was arrested by the Chekists. He was rescued by fellow fighters who cooperated with the Bolsheviks.

Olexandr Dovzhenko did not find himself in diplomatic work for long; he then studied to be an artist and worked in 1923–1926 as an artist in Kharkiv. He later became interested in cinema and became a world-renowned filmmaker.

However, the Bolsheviks never forgave him for his past. This is convincingly evidenced by the case of operational accounting (case-form) on Olexandr Dovzhenko, which is preserved in the Sectoral

State Archives of the Security Service of Ukraine. Analysis of the four volumes of this case was carried out by the author.

From the late 1920s, Olexandr Dovzhenko was under close long-term surveillance by the communist secret services. They recorded his every move, his moods, plans, and activities; and there were many informants from his inner circle. The scale of control, not only of Dovzhenko's work, but also of his personal life, is impressive.

The Chekists organised full surveillance of Olexandr Dovzhenko, systematically formed the content of this surveillance, collected reports and partially denunciations, and analysed the information collected. The Chekists stubbornly made Oleksandr Dovzhenko, in the words of one famous writer, "a man from the underground". They were convinced that the famous film director and writer was, in fact, a Ukrainian nationalist-Petliurist, who did not accept the Soviet system, and always had his own opinions, which did not always coincide with the official opinion. And he even cultivated some insidious "counter-revolutionary" intentions.

Olexandr Dovzhenko was not a nationalist or a rebel. At the same time, documents and materials from the case-form, as well as some other archival sources, testify that he had an private, nonconformist life in parallel with his public, official one. The analysis allows a completely different Olexandr Dovzhenko to be seen and heard. Forced to create a canon of communist cinema, he was also a non-conformist, giving realistic and ruthlessly accurate assessments of the ruling system.

Olexandr Dovzhenko's Chekist "biographers" apparently unwillingly showed he was really in the grip of voluntary and forced service to the communist regime. He appears, not as an icon, but as a completely real, living, very impulsive and vulnerable person, with advantages and disadvantages, with pros and cons.

The book shows that Oleksandr Dovzhenko was not arrested, even in view of the compromising material collected. This was because Stalin became his patron for a while. In early 1944, he personally led

Dovzhenko's exposure to nationalism. This led to intense public campaigns criticising Dovzhenko, a ban on publishing his works, and an unspoken ban on returning to Ukraine from Moscow.

The secret, unofficial part of Oleksandr Dovzhenko's life and work, as this study confirms, shows that he was forced to integrate into the communist system and its creative sphere, while remaining in his own position, having his own system of values, not betraying Ukraine's past and traditions. It was both a drama and a brave choice.

This book completes the political and creative portrait of Oleksandr Dovzhenko, invites further research and discussions about his legacy, and deepens understanding of the repressive communist system.

